

વેદાંત દર્શન

ઉપર

પ્રોફેસર મેક્સમ્યૂલરનાં ત્રણ ભાષણો,
ને, રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યુશન નામની સભામાં,

માર્ચ ૧૮૯૪માં અપાયેલાં હતાં,

તેમનું ભાષાન્તર કરનાર

હરજીવન લગવાનજી શુક્લ,

બી. એ., એલ. એલ. બી.,

અગાઉ ડેકન કોલેજનો દક્ષિણા ફેલો,

ગોકુળદાસ તેજપાલ હાઈસ્કૂલનો પ્રિન્સિપાલ.

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ॥

ભગ. ગીતા, ૭, ૩.

રાજકોટ:

ધી રાઇઝીંગ સ્ટાર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
વ્યાસ કાળીદાસ ખીતાંબરે છાપ્યું.

સંવત ૧૯૫૪.

સને ૧૯૯૮.

મૂલ્ય રૂા. ૧.

	પૃષ્ઠ
વેદાંતનો અભ્યાસ કરવા માટે પુસ્તકો.....	૧૦૪
સમાનતા. સ્પાઇનોઝાનો “વિષયો” મત.....	૧૦૮
સસના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો.....	૧૧૦
અવિદ્યા અને માયાનું લક્ષણ.....	૧૧૧
માયા વિશે કોલબ્રુકનો મત.....	૧૧૨
વેદાંત વિષે સર ડબ્લ્યુ. બેન્સનો મત.....	૧૧૪
બે બ્રહ્મ એકજ છે.....	૧૧૫
ઉપનિષદોમાં વેદાંતનાં બીજાં.....	૧૧૭
બ્રહ્મ જ્ઞાન.....	૧૨૦
બ્રહ્મજ્ઞાનના વિષયો તરીકે નામ અને રૂપ.....	૧૨૧
વિચાર અને જાણ અભેદ છે.....	૧૨૨
નામ રૂપ અને ગ્રીક “લોગોસ” વચ્ચે સમાનતા.....	૧૨૩
વેદમાં વાણી (વાચ્)ને ઉત્પાદક શક્તિ તરીકે વર્ણવી છે.....	૧૨૪
ખ્રિસ્તિઓના પ્રાચીન સંહિતાના જ્ઞાન સાથે સમાનતા..	૧૨૬
બ્રહ્મનો અર્થ શબ્દ હતો ?.....	૧૨૮
બ્રહ્મ, વર્ણ્ય અને વર્ણ એ ત્રણે શબ્દો એકજ ધાતુ } ઉપરથી બનેલા છે.....	૧૨૯
બ્રહ્મ અને દુનિયા વચ્ચે સંબંધ બેડનાર નામ રૂપ છે.....	૧૩૦
બીજા ધર્મોના દેવો.....	૧૩૪
નામ અને રૂપ એ અવિદ્યાનું કળ છે.....	૧૩૬
વ્યવહારમાં વેદાંત.....	૧૩૮
વેદાંતનું નીતિ જ્ઞાન.....	૧૪૦
કર્મ-મત.....	૧૪૨
આત્મની પૂર્વાવસ્થા.....	૧૪૩
સિંહાવલોકન.....	૧૪૭

અનુક્રમણિકા.

ભાષણ ૧ છું.

વેદાંત દર્શનનું મૂલ.

પૃષ્ઠ.

તત્ત્વજ્ઞાનનું મહત્વ.....	૧
શું અગત્યનું છે અને શું કેવળ વિચિત્ર છે.....	૩
વેદાંત દર્શનનું મહત્વ.....	૬
શોપનહોર, સર ડબ્લ્યુ. જોન્સ, વિક્ટર ક્રાં, એફ. } સ્તેગલના વેદાંતવિશે અભિપ્રાય.....	૭
વેદાંત એ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ બન્ને છે.....	૧૧
ઉપનિષદોમાં વેદાંત વિચાર.....	૧૪
મનુષ્યની અવસ્થાના ચાર આશ્રમો	૧૬
આત્માનો પરમાત્મા સાથે સંબંધ.....	૧૮
ઉપનિષદોમાં પદ્ધતિનો અભાવ.....	૨૦
ઉપનિષદો અગાઉ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારની વૃદ્ધિ.....	૨૨
એક ધૃશ્વર ઉપર આસ્થા.....	૨૪
વેદાંતનાં એ સ્વરૂપ.....	૨૬
ઉપનિષદો ધૃશ્વર પ્રણીત છે, ઐતિહાસિક અંશે નથી } એવી માન્યતા.....	૨૮
વેદાંત અભ્યાસ માટે જરૂરની નીતિની સામગ્રી.....	૩૧
પ્રમાણ (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ) ઉપર અવિશ્વાસ...	૩૬
પ્રત્યક્ષિક ભાષા.....	૩૭

ભાષણ ૨ જી.

આત્મા અને પરમાત્મા.

૫૪

ઉપનિષદોમાંથી ફકરાઓ.....	૪૩
૧ કઠોપનિષદમાંથી.....	૪૬
૨ મૈત્રાયણ ઉપનિષદમાંથી ફકરાઓ.....	૫૨
વિષયો અને વિષયનું શંકરાચાર્યે કરેલું વિવેચન.....	૫૭
વેદાંતને મળેલો, વારસો.....	૬૫
ગૂઢ વેદાંત નથી.....	૬૬
નિર્ગુણ બ્રહ્મ અને સગુણ બ્રહ્મ વચ્ચે સંબંધ.....	૭૪
પરમાત્મા અને જીવાત્મા વચ્ચે સંબંધ.....	૭૯
હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં આત્મા વિષે ભિન્ન ભિન્ન વિચારો	૮૦
આત્મા અને પરમાત્મા જૂદા દેખાવાનું કારણ ઉપાધિ છે	૮૨
વેદાંતના મન વિષેના વિચારો.....	૮૪
આપણું મન આપણે આત્મા નથી.....	૮૬
ઉપાધિનું કારણ અવિદ્યા છે.....	૮૬
અવિદ્યા જ્ઞાનથી નાશ પામે છે.....	૮૮
આત્મા ઇશ્વર સાથે કેવી રીતે એક થઈ શકે?	૯૦

ભાષણ ૩ જી.

હિંદુ અને યુરોપીય દર્શન વચ્ચે સમાનતા અને ભિન્નતા.

પૂર્વ દેશીય દર્શનની વિચિત્રતા.....	૯૫
હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની સામાન્ય મનોદ્વંદ્વતા.....	૯૭
પૂર્વ દેશના સાહિત્યની પરીક્ષા.....	૯૮
પવિત્ર અક્ષર ઓમ.....	૧૦૧
જે જે પ્રાચીન હતું તે તે પવિત્ર થયું.....	

શુદ્ધિ પત્ર.

પાનું.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૩	૧૧-૧૨	વેદિક	વેદિક
૨૫	૧૧	પ્રતિકા	પ્રતિક
૨૬	૧૬	દર્શનનો	દર્શનનાં
૨૭	૧૦	માધવ	મધ્વ
૨૮	૫	લીધેલાં	લીધેલા
૨૯	૨૨	નૈયાધિકા	નૈયાધિકા
૪૩	૩	૪કરાઓ ?	૪કરાઓ. ૧.
૯૨	૩	છે	છું
૯૪	૬	તેઓ	તેઓ
૯૭	૧૮	યુરોપ	યુરોપ,
૯૮	૮	જોઈએ છે	જોઈએ
૧૦૧	૧	નહોતો	નહોતો.
૧૦૩	૧૭	જીવિર	જીવિર
૧૦૪	૩	ઉપાનિષદો	ઉપનિષદો
૧૨૫	૧૭	વર્ણુલા	વર્ણુવેલા
૧૩૨	૧૪	અતિ કાન્તાકરુણામાં	અતિકાન્તા કરુણામાં
૧૩૪	૧૯	અક્ષન	અક્ષ
૧૩૫	૫	પ્રતિકા	પ્રતિક
૧૪૩	૧૬	પૂર્વાવરથા	પૂર્વાવરથા
૧૪૮	૧૭	મુસ્તાન્નાપરં	મુસ્તાન્નાપરં

જાહેર ખખર.

થોડા વખતમાં બહાર પડશે.

જગતના લિંગલિંગ ધર્મોની શાસ્ત્રીયરીતે પૂર્ણપણે
પરીક્ષા કરી સર્વ સામાન્ય એક ધર્મનો નિશ્ચય કરાવનાર
આ અંથ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમજ છે.

શ્રી ગણેશજ્ઞાન મંજૂષા

પુસ્તક બીજું.

ધર્મમીમાંસા.

ચોજનાર

ગણપતરાવ ગોપાલરાવ બર્વે.

આ અંથ, પ્રખ્યાત પંડિત પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલરના સ્વા-
ભાવિકધર્મ (Natural Religion), ભૌતિકધર્મ, (Physical
Religion), પિતૃમૂલકધર્મ (Anthropological Reli-
gion), તથા આધ્યાત્મિકધર્મ (Psychological Religion)
એ ચાર અંથોને આધારે રચવામાં આવ્યો છે. અગાઉ આઠક થનાર
પાસેથી રૂ. ૩-૦-૦ પાછળથી વધુ. પોસ્ટેજ અને વે. પે. જૂદું.
આઠક થનારે નીચેને શિરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

રાજકોટ-(કાઠીયાવાડ) } ગણપતરાવ ગોપાલરાવ બર્વે
શ્રી ગણેશજ્ઞાન મંજૂષા } શ્રી ગણેશજ્ઞાન મંજૂષાના સંશોધક
આર્ચિસ. સીટી રજીસ્ટ્રેશન પાસે. } અને પ્રકાશક.

વિશેષ મારીતી માટે રૂ. ૦-૧-૦ની ટીકાટ મોકલી શ્રી
ગણેશજ્ઞાનમંજૂષાનું એકપત્ર મંગાવો.

વેદાંત દર્શન ઉપર પ્રોફેસર મેક્સમ્યૂલરનાં ત્રણ પ્રસ્તાવિક ભાષણો.

ભાષણ ૧જું. વેદાંત દર્શનનું મૂલ્ય.

તત્ત્વજ્ઞાનનું મહત્ત્વ.

આર્યાવર્તના એક પ્રાચીન દર્શન તરીકે વેદાંતમાં તમને
રસ પાડવાની, અને અને તો તે માટે તમારી અનુભૂતિ મેળવવાની,
કોશિશ કરવામાં મને જે મુશ્કેલીઓ પડવાની છે તેનાથી હું પૂરી
રીતે વાકેફ છું. આ શાસ્ત્રવેત્તાઓની* સભામાં પણ નવા
અથવા જુના કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાનના માત્ર દર્શન સાંભળવા માટે
આતા જોને આકર્ષવા એ કાંઈ સહેલું કામ નથી. કેવળ જ્ઞાન
સંબંધી વિચારો સાંભળવા માટે વ્યવહારિક લોકોને વખત નથી.
તેમને તો ચમત્કારી પ્રયોગો જોવાની અને વ્યવહારિક પરિણામો
મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે. આ ક્ષણે આપણા પ્રિય મિત્ર

*પ્રોફેસર મેક્સમ્યૂલરે પોતાનાં ભાષણો રાયલ ઇસ્ટીટ્યુશન
નામની શાસ્ત્રીય સભામાં આપ્યાં હતાં. હ. ભ. શુ.

*ટિ'ડાલ નેને તમે સૌ ઓળખતા હશેજ તેનું મને આ સ્થળે સ્મરણ થઇ આવેછે. એક નવી શોધ કરી રહ્યા પછી તેને બહુ આનંદ થયો, અને એ આનંદનું કારણ જણાવતાં તે બોલ્યોઃ “પ્રશ્નનો ઉપકાર માનુંછું કે આ શોધનું કાંઈ વ્યવહારિક પરિણામ આવશે નહીં. તેનો કાંઈ સરકાર પાસેથી પટો લઇ પૈસા કરી શકશે નહીં.” તમે જાણો છો કે ફ્રાંસમાંની એ પોતાની વિશેષક ગણનાની (ડીક્રેનસ્યલ કેલક્યુલસની) શોધનો અને ફ્રંસર આઈઝાક ન્યુટને પોતાની ગુરુત્વાકર્ષણની શોધનો પટો લીધો નહોતો. ટિ'ડાલના ઉપરના ઉદ્દેશનેજ અનુસરીને આ ઉદ્યોગી માનસિક પ્રયોગશાળા ઘણો વખત થયાં ચાલતી આવીછે, અને તેજ ઉદ્દેશ ઉપર મારી થઈ હોઈને, હું આશા રાખુંછું કે તેના કેટલાએક મિત્રો અને વખાણનારાઓ જે અહીં હાજર હોય તે-ઓ તરફને તેમની ખાતરજ સાંભળવા આતુર હશે. અગર જોકે તે વિચારોનાં કાંઈ પણ વ્યવહારિક પરિણામો કદી આવવાનાં નથી, તેમજ તેનો પટો કાંઈ લઇ શકશે નહીં અને લીધા પછી પણ

*ટિ'ડાલ નામનો મોટો પ્રાકૃતિક સાક્ષ્ય હમણાંજ ગુજરી ગયો. ગરમી એક નવતની ગતિ છે એ શોધ એની કરેલી છે. હ. ભ. શુ.

ફ્રંસ એક યુરોપમાં મોટો વરપણાની થઇ ગયો. તેણે મલિત સાક્ષ્યમાં વિશેષક ગણનાની શોધ કરી છે. હ. ભ. શુ.

ફ્રંસર આઈઝાક ન્યુટનનું નામ ગુજરાતી સાતમી શોપણ બોલેલાંઓને પણ પ્રસિદ્ધ છે. ફળને ઝાટ ઉપરથી જમીનપર પડતું જોઈ તેણે ગુરુત્વાકર્ષણની શોધ કરી. તેનો સિદ્ધાંત એ હતો કે બધી ચીજો એકબીજાને વિષય અને અંતરના પ્રમાણમાં આકર્ષે છે. હ. ભ. શુ.

તેના પૈસા કરી ચક્રશે નહીં; તોપણ તે વિચારો આપણી છંદ-
ગીતાં મોટામાં મોટાં અને વહાલામાં વહાલાં દિત સાથે જોડાયેલા છે.

શું અગત્યનું છે અને શું કેવળ વિચિત્ર છે ?

જે તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શન માટે હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું તેના મુખ્ય વિષયો આત્મા અને આત્માનો પરમાત્મા સાથે સંબંધ એ છે. આ દર્શન આપણને હિંદુસ્તાનમાંથી મળ્યું છે, અને તે ધણું કરીને એ હજાર વર્ષ કરતાં પણ જુનું છે. હાલમાં આત્માનો વિષય લોક પ્રિય નથી. જો કે તેની હયાતી (અસ્તિત્વ) વિશે ખિલકૂલ ના પાડવામાં આવતી ન હોય, તોપણ જે વિષયો વિશે જ્ઞાન મેળવવું એ હિંમૂર્ખતા ગણવામાં આવે છે તેમાં તેનો સમાવેશ ઘણા વખત થયાં થતો આવે છે. તોપણ, જે ગ્રીસ દેશના અથવા જર્મનીના કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શન વિશે હું બોલતો હોઉં, અને આત્મા વિશેના *ચ્લેટો અથવા ફ્રેડના વિચારો તમને કહેતો હોઉં, તો તમને તેમનાં વચનો વિચિત્ર લાગે એ બનવા જોગ છે. પણ તેથી મને ખિલકૂલ સંતોષ થશે નહીં એ મારે તમને કહેવું જોઈએ. હું "વિચિત્ર" એ શબ્દ સામે મોટો વાંધો લઉં છું. કોઈ માણસ એમ કહે કે "હા, એ વિચારો બહુ વિચિત્ર છે; પણ તેથી શું ?" પણ આ

હું આપણામાં પણ 'વેદાધ્યાસથી જાદુ થયેલો' એમ કહેવામાં આવે છે. જુઓ વિક્રમોર્વશી અંક ૧ લેા. આપણામાં વેદિયો શબ્દ પણ પ્રસિદ્ધ છે. હ. ભ. શુ.

*ગ્રીસનો એક મોટો તત્ત્વવેત્તા. હ. ભ. શુ.

†જર્મનીનો એક મોટો તત્ત્વવેત્તા. હ. ભ. શુ.

માણસોના બોલવા ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે પ્લેટો તથા કુટના વિચારો અગત્યના નથી, પણ એટલુંજ સમજવાનું છે કે તેવા માણસોના મનના પ્રદેશમાં તે વિચારો દાખલ થવા માટે હજી કંઈ માર્ગ થયો નથી. તેમના મનના તાર તે વિચારો સાથે એક સૂર થયા નથી, અને તેમની સાથે મિલાપ કરી શકતા નથી, અને તે વિચારો સમજવા માટે તેમને કાળજી પણ નથી. ઘણા જ્ઞાનવાળા અને સુધડ મનને કોઈ પણ ચીજ ક્રમ વિચિત્ર દેખાવી નહીં જોઈએ; ખરી વાત છે કે દુનિયાને જે ચીજ માત્ર વિચિત્ર લાગી, તેમાં ગુપ્ત રહેલું કંઈ એક ખરેખર અગત્યનું અને પરિણામોથી ભરપૂર તત્ત્વ જે પુરવો શોધી કાઢે છે તેના ઉપર દરેક મોટી શોધનો અને માણસના જ્ઞાનના ઉત્તરોત્તર વધારાનો આધાર રહેલો છે. વીજળીનો તણુઓ, દુનિયાની શરૂઆતથી તે અત્યાર સુધી, વિચિત્ર ગણાયો છે; હજી માત્ર કાલેજ તે ખરેખર અગત્યનો થઈ પડ્યો હોય એમ જણાય છે.

જો મારો હેતુ માત્ર તમને ગમત આપવાનો હોત, તો હું આત્મા વિષેની વિચિત્ર વાતોનો ગોટો સંબંધ તમારી પાસે મૂકત, અને તમને નહીં સુધરેલી અને સુધરેલી પ્રજ્ઞાઓની આત્મા વિષેની વિચિત્ર કહેણીઓ કહેત. પહેલાં તો, આત્માનાં કેટલાંક નામો ખરેખર રમુજી છે. કેટલાંકનો અર્થ પ્રાણ, કેટલાંકનો હૃદય, કેટલાંકનો શરીરમધ્યદેશ, કેટલાંકનો લોહી, ને કેટલાંકનો આંખની કીકી થાય છે; પણ બધાં નામોથી એટલું તો જણાય છે કે આત્મા શરીર સાથે સંબંધ રાખ-

નારી ; આંખ, હૃદય, લોહી કે પ્રાણમાં વસતી, પણ આ રચૂળ જડ પદાર્થથી ભિન્ન, કોઈ પણ ચીજ છે. કેટલાંક નામો તો માત્ર અલંકાર વાચક છે ; દાખલા તરીકે આત્મા “પક્ષી” છે એમ માનવું. આનો અર્થ એમ નહીં કે “આત્મા શરીરના પાંજરામાં પુરાયેલું પક્ષી છે ;” પણ એનો અર્થ એ કે, આત્મા વિચાર અને કલ્પનાની હવામાં ઉડતો હોવાથી પક્ષી જેવો છે. વળી આત્માને કોઈ વાર “પડછાયો” કહેવામાં આવે છે. તે એટલા માટે નહીં કે શરીરનો ભીંત ઉપર જે પડછાયો પડે છે તેજ આત્મા છે (જે કે કેટલાએક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આ મત સ્વીકારે છે), પણ એટલા માટે કે તે પડછાયાની માફક પ્રલક્ષ છતાં અસચૂળ અને અગ્રાહ્ય છે. અલબત્ત આત્માની પડછાયા સાથે સરખામણી થવાથી અને તેને પડછાયો કહેવાથી, ઘણી જાતના વહેમો પછી પેદા થયા, અને તે એટલે સુધી વધી ગયા કે મડદાનો પડછાયો પડી શકે નહીં એમ લોકો માનવા લાગ્યા. ઝીક લોકો આત્માને સાઈકી (માણસમાં રહેલું જીવંત તત્ત્વ) કહેતા. આ શબ્દ પછી પર્તગિયાને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યો ; તેનું કારણ કદાચ એમ હશે કે પર્તગિયું કોશેટાર્પી કેદખાનામાંથી બહાર ઉડી જાય છે. અહીં પણ વહેમે ધર ધાલ્યું, અને મરી ગયેલા માણસનો આત્મા પર્તગિયાના આકારમાં તેના મુખમાંથી ઉડી જાય છે એવો ચિતાર લોકોના મનમાં ખડો થયો. ગમે તેવી જંગલી પ્રજા હશે, તોપણ તેમાં આત્માનું, એટલે કે શરીરથી જૂદી પણ તેની સાથે અજબૂત રીતે જોડાયેલી અને તેમાં બહુ કામ કરતી ચીજનું, નામ નજરે પડે

છે. હમણાંજ મને ઉત્તર કાલેડોનીઆના પાદરી તરફથી આત્મા બાબતનો એક નવો અલંકાર મળ્યો છે. અમેરિકાના જીમશિયાન ઇંડિયન લોકોમાં આત્મા અને મુગંધનું એકજ નામ છે. જ્યારે પાદરીએ તેમને આ વિષય ઉપર સલાહ કર્યો ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો “જેમ યૂલ સાથે મુગંધને સંબંધ છે તેમ શરીર સાથે આત્માને નથી ?” ખરેખર આ અલંકાર આગળ કહી ગયેલા અલંકારો જેટલોજ સારો છે અને પ્લેટો-એ ફ્રીડા નામના સંવાદમાં આત્માને વીજામાંથી નિકળતા મુરતી ઉપમા આપી છે તેથી આ ઉત્તરનો અલંકાર નથી.

આવા વિચિત્ર નમુનાઓથી તમને ખુશી કરવાની મારી ઇચ્છા હોત તો હું આત્માનાં પુષ્કળ નામો, અલંકારો અને તે વિશેની પુષ્કળ કહેણીઓ તમારી આગળ રજુ કરત. ખરે, માણસના મનની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિના અભ્યાસ કરવા માટે દક્ષિણ તરીકે, અને માણસના ઇલાખજી અથવા મર્ખાઈના ક્ષતિદાસની નોંધ તરીકે, આ વિચિત્ર કહેવનો યાજ્ઞ માટે કેટલેક દરજ્જે ઉપયોગી છે, અને તેથી મનુષ્ય જુદાના પ્રાચીન કારખાનાનો હાંધક આભાસ મળે છે.

વેદાંત દર્શનનું મહત્વ.

પણ મારે કહેવું જોઈએ કે હું કાબજ અગર મુરર અલંકારોથી સતોષ પામી એમી રહી શકતો નથી. તમારી સમક્ષ વેદાંત દર્શનનો ચિતાર ખોલે કરવામાં મારો દેવ તેથી વધારે જમણ છે. આત્મા વિશેના હિંદુસ્થાનના તત્ત્વવેત્તાઓના મદન વિચારો માટે આવ તમારા મનનું નદી, પણ તમારા હૃદયનું

પણ અતુમોદન મેળવવા હું ઇચ્છું. પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓમાં આત્મા, જે મોહની પેદા કરતો તે મોહની હવે આપણામાં નથી કરતો તે કહેવું મને તો સંશય બરેલું લાગે છે. હજી પણ આપણે કહીએ છીએ કે: “આખી દુનિયા જીતતાં પણ માણસ પોતાનો આત્મા ખુવે તો પછી તેને શું ફાયદો ?” હવે જે આત્માનો અર્થ આપણને આવડતો ન હોય, તો પછી આપણે આત્મા જોઈએ એમ કેમ બોલીએ ? હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ આત્મા વિષે ઝીસ દેશના અથવા મધ્યકાળના અથવા અર્વાચીન કાળના તત્ત્વવેત્તાઓ કરતાં વધારે જ્ઞાન મેળવી શક્યા એ તમને આશ્ચર્યકારક લાગતું હોય, તો યાદ રાખવું. જોઈએ કે આકાશના તારાઓનું અવલોકન કરવા માટે દૂરથીને ગમે તેટલાં સુધર્યાં હોય, તોપણ આત્માની અવલોકન શાળા તો તેવી ને તેવીજ રહી છે, કેમકે જર્મનીની કહેવાતી પ્રાકૃતિક ને માનસ પ્રયોગશાળાઓમાં યતાં અવલોકનો શારીરશાસ્ત્રોને ગમે તેટલાં રસિક લાગે, તોપણ તેથી વેદાંતીઓને કાંઈ પણ ઉપયોગી મદદ મળત એમ મારી ખાત્રી થતી નથી. ગદ્ય વિચાર અથવા આત્માની ગતિના યથાર્થ અવલોકન માટે, જે આરામ અને શાન્તિની જરૂર છે તે સુધરેલા દેશોનાં આપણું કહેવાતાં મથકોના ધોંધાટવાળા રસ્તાઓના કરતાં, આર્યાવર્તના શાન્ત આશ્રમોમાં વધારે સહેલાઈથી મળી શકતાં હતાં.

શોપનહોર, સર ડબ્લ્યુ. જોન્સ, વિક્ટર કુઝાં, એફ.

શ્લેગલના વેદાંત વિષે અભિપ્રાય.

કાંઈ તહીં તો, મારે તમને કહેવું જોઈએ કે તત્ત્વજ્ઞાનના

સર્વ ઐતિહાસિક દર્શનોથી પૂર્ણ વાકેફ એવો, અને પોતા સિવાય કોઈ ખીજનાં દર્શનની અતિ સ્તુતિ કરવામાં અદક્ષ એવો, શોપનહોર નામનો તત્ત્વવેત્તા ઉપનિષદોમાં રહેલા વેદાંત જ્ઞાન માટે નીચેના શબ્દોમાં અભિપ્રાય આપેછે:—“આખી દુનિયામાં ઉપનિષદોના જેવી કલ્યાણકારક અને શ્રેયસ્કર કોઈ પણ ખીજ વિદ્યા નથી. તે મારા જીવનની દોરી છે, અને તેજ મારા મૃત્યુનો દિલાસો થવાની.” શોપનહોરના આ શબ્દોને અનુમોદનની જરૂર હોય, તો હું ધણાંક દર્શનો અને ધણાંક ધર્મોના અભ્યાસને અર્પણ કરેલી લાંખી જાંઘી સુધીના મારા જાત અનુભવના ફળ તરીકે તે અનુમોદન આપવા તૈયાર છું.

જો તત્ત્વજ્ઞાનને સુખી મૃત્યુ માટેની તૈયારી ગણવામાં આવે, તો વેદાંત કરતાં કોઈ પણ વધારે સારી તૈયારી મારા જાણવામાં નથી.

વળા શોપનહોરજ કાંઈ હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન, તેમાં વિશેષે કરીને વેદાંત દર્શન માટે, આવા હર્ષના ઉદ્દગારો કાઢવામાં એકલો નથી.

સર વિલ્યમ જેન્સનો એક નિપૂર્વ વિદ્યાર્થી અને પ્રતિષ્ઠિત પંડિત તરીકે અભિપ્રાય કાંઈ જેવું તેવું પ્રમાણ નથી; તે લખેછે કે “વેદાંત અથવા તેના સુંદર ભાષ્ય કંથો વાંચતાં ખાત્રી થાયછે કે હું પાછથેગોરાજ અને પ્લેટો તેમજ

નિપૂર્વ દેશની એટલે હિંદુસ્થાન વિગેરેની વિદ્યાનો અભ્યાસી.

હ. ભ. શુ.

હું શ્રીકે દેશનો તત્ત્વવેત્તા. હ. ભ. શુ.

હિંદુસ્થાનના ઋષિઓને એકજ સ્થળેથી સિદ્ધાંત મળેલા હોવા નોંધ્યો." (જોન્સ ગ્રંથાવલિ, કલકત્તા આવૃત્તિ, પુસ્તક ૧. પૃષ્ઠ ૨૦, ૧૨૫, ૧૨૭.) પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનીઓને હિંદુ-સ્થાનમાંથી પોતાની વિદ્યા મળી એવો સરવિદ્યમજોન્સનો અર્થ છે કે કેમ એ સ્પષ્ટ જણાતું નથી. જો એવો તેનો અર્થ હોય, તો હાલના કાળમાં તેના મતને સ્વીકારનારાઓ યોગજ મળી આવશે, કેમકે મનુષ્ય જાતનો વધારે વિસ્તીર્ણ અભ્યાસ કરવાંથી આપણે જાણીએ છીએ કે જે એક દેશમાં શક્ય હોય તે બીજામાં પણ શક્ય હોઈ શકે. તોપણ હિંદુસ્થાન અને ગ્રીસ દેશના તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારો વચ્ચે સરખાપણું ધણું આશ્ચર્યકારક, બલકે કેટલીકવાર તો મોટા ગુચવાળામાં નાખી દે તેવું છે.

ફ્રાંસ દેશના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસકારોમાં સાથી શ્રેષ્ઠ ગણાતો વીક્ટર કુઝાં, અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ ઉપર ૧૮૨૮ અને ૧૮૨૯માં ૨૦૦૦ સદ્ગૃહસ્થોની સભા આગળ બાપણ આપતાં બોલ્યો હતો કે, "પૂર્વ દેશનાં અને તેમાં સાથી ચક્રિયાતાં હાલ યુરોપમાં ફેલાવા માંડેલાં હિંદુસ્થાનનાં કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના યશસ્તાંભો જ્યારે આપણે લક્ષ પૂર્વક નોંધ્યો છીએ, ત્યારે આપણને ઘણાં નવીન સત્યો મળી આવેછે, અને આ સત્યો એવાં તો મહત્ત્વ છે, અને જે હુદ્દા પરિણામો આગળ યુરોપીય બુદ્ધિ કેટલીક વાર અટકી પડી છે તેની આગળ એટલાં તો ભવ્ય લાગેછે કે, આપણને પૂર્વ દેશના તત્ત્વજ્ઞાનને હંડવત્ કરવાની અને મનુષ્ય જાતની આ નિવાસ ભૂમિને ઉત્તમ

તત્ત્વજ્ઞાનની જન્મ ભૂમિ ગણવાની ફરજ પડે છે.” (પુસ્તક ૧ પૃ. ૩૨).

જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓ સંસ્કૃત સાહિત્યના અને વિશેષે કરીને સંસ્કૃત તત્ત્વજ્ઞાનના હમેશાં સૌથી ઉમંગી વખાણનારાઓ તરીકે ગણાતા આવ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાનો એક પ્રથમ વિદ્યાર્થી, અને હિંદુસ્થાન અને યુરોપની ભાષાઓ એકજ કુટુંબની છે એનો ખરો શોધ કરનાર, ક્રેડરીક શ્લેગલ પોતાના, હિંદની ભાષા, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષેના પુસ્તકમાં લખે છે કે, “પ્રાચીન હિંદુઓ સાચા ઇશ્વરનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા એની ના પાડી શકાય તેમ નથી; તેમનાં બધાં લખાણો ઉત્તમ, સ્પષ્ટ અને અતિ બલ્ય વિચારો અને વચનોથી ભરપૂર છે; જે વિચારો અને વચનોમાં દુનિયાની કોઈ બીજી ભાષામાં માણસો પોતાના ઇશ્વર વિષે બોલ્યા નહીં હોય.” વળી તે લખે છે કે, “યુરોપનું ઉંચામાં ઉંચું તત્ત્વજ્ઞાનનું દર્શન, ઝીક તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો જે અદ્વૈતવાદ છે, તે પણ પૂર્વ દેશીય અદ્વૈતવાદના અત્યંત તેજ અને પ્રભાવના મુકાબલામાં, મધ્યાનકાળના સૂર્યની દેવી કાન્તિના પૂર્ણ પ્રવાહમાં ક્ષય પામતા, નબળા અને દરેક ક્ષણે હોલવાઈ જવાની તૈયારી કરતા, દેવતાના તણુખા જેવું છે.”

અને વેદાંત દર્શન વિષે ખાસ કરીને તે લખે છે કે “માણસને નિવૃત્તિ પરાયણ કરવા સાર, તે કાર્યમાં તેને ઉત્તેજન આપવા સાર, અને પરમાત્મા સાથે *પુનઃસંયોગ અને પુનઃસંસર્ગ એજ દરેક કાર્ય અને પ્રયત્નનો એકજ સુખ્ય હેતુ છે એમ

*જુઓ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ વિચાર સાગર, પા. ૫.

તેનામાં દસાવવા સાર, નિરંતર તેને તેનું દેવી. મૂળ શીખવવામાં આવેછે.”

વેદાંત એ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ બન્ને છે.

વેદાંત દર્શન અને બીજાં દર્શનો (યુરોપનાં દર્શનો) વચ્ચે એક મોટો તફાવત એ છે કે, વેદાંત દર્શન એકીજ વખતે ધર્મની તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનની ગરજ સારેછે, પણ બીજાં દર્શનોમાં તેમ નથી. આપણામાં ચાલતો સંપ્રદાય એ છે કે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન બૂદાં બૂદાં છે એટલુંજ નહીં, પણ તેઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એ બન્ને વચ્ચે સમાધાન કરવા માટે વખતો વખત યત્ન કરવામાં આવેછે એ ખરું. શાસ્ત્ર અને ધર્મ વચ્ચે નવી સંધી ચલી લગભગ દરેક નિરુપણ પત્રો(રીવ્યુ)માં મળી આવેછે. ધર્મનું શાસ્ત્ર એ વિષય આપણે વાંચીએ છીએ એટલુંજ નહીં, પણ શાસ્ત્રનો ધર્મ એ વિષય પણ વાંચીએ છીએ; તોપણ આ પ્રયત્નોથીજ, પછી તે કૃણીભૂત હોય या ન હોય, એટલું તો સિદ્ધ થાયછે કે તેમની વચ્ચે અણબનાવ થઇ ગએલો છે. અને તેનું શું કારણ? તત્ત્વજ્ઞાન જેમ સત્ય શોધવા મથેછે તેમ ધર્મ પણ મથેછે; ત્યારે બન્ને વચ્ચે શત્રુવટ શામાટે હોવી જોઇએ? ઘણી વખત એમ કહેવામાં આવેછે કે ધર્મ સર્વ સત્યને કેવળ રુશાબ્દ પ્રમાણ લાગુ પાડેછે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન તો શોધક વૃત્તિને, એટલે કે આપણી પોતાની બુદ્ધિને પ્રમાણ તરીકે સ્થાપિત કરેછે, અને બીજાના મતો સ્વીકારવાની અથવા નહીં

* એટલે કે સંહિતા અથવા શ્રુતિમાં આમ લખ્યું છે માટે એમનું હોયું જોઇએ એ માન્યતા. હ. ભ. શુ.

સ્વીકારવાની આપણને પૂર્ણ છૂટ બહે છે. પણ આ માન્યતા વિવિધ ધર્મના ઇતિહાસની વિચિત્ર અજ્ઞાનતા બતાવે છે. દરેક નવા ધર્મના સ્થાપનારને નવા તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શનના સ્થાપનાર કરતાં પ્રથમ કાંઈ વિશેષ સત્તા નહોતી. તેમાંના ઘણા ખરાઓનો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેમના ઉપર જીલ્લમ ગુજારવામાં આવ્યો હતો, અને તેમને મારી નાખવામાં પણ આવ્યા હતા; અને તેમનું છેવટનું પ્રમાણ હમેશાં આપણામાં રહેલી શોધક વૃત્તિજ હતું, અને તેજ હોવું જોઈએ. તેમનું પ્રમાણ કાંઈ દેવોનાં બાર *સૈન્યો, અથવા જેમ પાછળથી થયું તેમ સમાજોનાં †ફરમાનો, પોપના લેખો‡ હુકમો અથવા ધર્મ પુસ્તકના શબ્દો નહોતા. તોપણ જેમ હિંદુસ્થાનમાં તત્ત્વજ્ઞાનને ધર્મનું સ્વાભાવિક ફળ, બલકે અત્યંત કિમતી પુષ્પ અને સુગંધ ગણવામાં આવે છે, તેમ કોઈ બીજે સ્થળે જોવામાં આવતું નથી. ધર્મથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોય, અગર તત્ત્વજ્ઞાનથી ધર્મ પ્રાપ્ત થતો હોય, તોપણ હિંદુસ્થાનમાં તે બન્ને એકજ છે; અને જો ઇશ્વર અથવા સત્ત્વની ખીક કરતાં માણસોની ખીક મોટી નહોત, તો આપણામાં પણ તે કદિ જૂઠું પડત નહીં. જ્યારે બીજા દેશોમાં જે મુઠીભર પુરૂષોએ ધર્મ ઉપર ગંભીર વિચાર કર્યો હતો અને ધર્મ સ્થાપનારનો ખરો બાવાઈ પૂર્ણ રીતે સમજ્યા હતા, તેમને અજ્ઞાની લોકો પાખંડી કહેવા લાગતા એટલુંજ નહીં, પણ ધર્મને નિલ વળગતા વહેમના કાઠને તેનાથી

* twelve legions of angels.

† the decrees of Councils.

‡ Papal Bulls.

અલગ કરવાનું શુભ કામ કરવા માટે તેમને ખરેખર સજ્જ કરવામાં આવતી; ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં એવા વિરક્તા પૂર્યોને સ્વતંત્ર અને નિરંકુશ વિચારની સ્વચ્છ હવામાં તેમની પાછળ ન જઈ શકે તેવા પણ માન આપતા અને પૂજ્ય ગણતા. તેમજ હિંદુસ્થાનમાં ખરા શોધકોને પોતાના મતોને ગૂઢ ધર્મનું નામ આપી શુભ રાખવાની જરૂર નહોતી. જે આપણામાં આવેછે તે મુજબ માણસો ધર્મને છોડે નહીં માટે તેને શુભ રાખવો પડે, તો પછી તેનું શું કામ? ધર્મના સિદ્ધાંતોને સૂર્યના પ્રકાશમાં આવવાની શાની ખીંક? હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ધર્મ-વેત્તાઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓને આથી પણ વધારે શાખાશી આપવી એટલા માટે ઘટેછે કે તેમને તેમના વિશેષ જ્ઞાન અને પવિત્રતા બદલ ઉંચી પદવી મળવા છતાં, તેઓ પોતાની ઉંચાઈએ નહીં પહોંચેલા લોકો ઉપર ધિક્કારની નજરથી જોતા નહીં. જે સ્વતંત્રતા તેઓ પોતે ભોગવતા હતા તે માટે બ્રહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમને તેઓ જરૂરનાં પ્રથમ પગથિયાં ગણતા હતા; એટલુંજ નહીં પણ તેઓ આ *આશાંકિતતા અને †ઉપયુક્તતાનાં પગથિયાં ન ચઢ્યા હોય તેવાને પોતાના સંગમાં ભળવા દેતા નહીં. ત્રણ ચીજોનો તેઓ જાણે ગર્જનાથી ઉપદેશ કરતા. દમયત, પોતાને વશ કરો, ઈદ્રિયોના તથા ગ્રંથ અને સ્વેચ્છાના વિકારોને વશ કરો; દત્ત, દાન કરો, તમારા પાડોશીઓ તરફ ઉદાર અને ધાર્મિક થાઓ; અને દયદ્રમ્ જે તમારી દયાને પાત્ર છે તે ઉપર દયા

*બ્રહ્મચર્યનો ધર્મ. હ. ભ. શુ.

†ગૃહસ્થનો ધર્મ. હ. ભ. શુ.

સામે, અથવા આપણા (શુદ્ધેષીયનોના) શબ્દોમાં બોલીએતો
 “તમારા પાડોશીઓ ઉપર તમારા પંડના જેવો પ્રેમ રાખો.”
 આ તથ્ય આગાઓ, જે બધી દે અક્ષરથી શરૂ થાય છે તેમને
 તથ્ય દેશ કહેવામાં આવતી; અને હવે પ્રકારના પ્રકાશની
 આગા રાખવા પહેલાં (વૃહદ્ આરણ્યક ઉપનિષદ્ ૧, ૨),
 ને વેદનું શિખર વેદાંત પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં તે આગાઓ પાળ-
 પાની કરજ હતી.

ઉપનિષદોમાં વેદાંત વિચાર.

વેદાંત એટલે વેદનો અંત. આનો અર્થ વેદનો છેવટનો
 ભાગ થાય અથવા વેદનો છેવટનો હેતુ પણ થાય. હવે વેદ
 એ પ્રાણીઓનું પ્રાચીન ધર્મ પુસ્તક છે, અને તેઓના ધર્મનાં
 તથ્ય હવે વર્ષોની દરમિયાન ગમે તે તર્ક અથવા સંપ્રદાય
 મયા હોય, તોપણ બૌદ્ધ મત સિવાય બધા મતોમાં ધર્મના
 વિષય પર વેદને મોટામાં મોટું પ્રમાણ ગણવામાં આવે છે. વેદાંત
 દર્શનનો આધાર, તેના નામ ઉપરથી પણ જણાશે કે, વેદ ઉપર,
 તેમજ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઐક્ય ઉપર છે. વેદનો સૌથી
 વિસ્તીર્ણ અર્થ જ્ઞાન થાય છે, પણ તે ખાસ કરીને હિંદુ ધર્મ
 પુસ્તકના અર્થમાં વપરાય છે. આ ધર્મ પુસ્તકના તથ્ય ભાગ
 છે; (૧) સંહિતા, અથવા સૂક્તોનો સમુદાય, (૨) આલ્લુ
 અથવા મંત્ર ઉપર મંત્ર પુસ્તકો, અને (૩) આરણ્યક અથવા
 આરણ્યમાં રહેનારા ઋષિઓના ઉપયોગનાં પુસ્તકો. આ આરણ્યકોનો
 સૌથી અગત્યનો ભાગ ઉપનિષદો છે. આ ઉપનિષદો તત્ત્વજ્ઞાનનાં
 પુસ્તકો છે, અને આપણને તો તેમનો મૂળ સિદ્ધાંત ધર્મોચ્છેદક

સાગે. આ ઉપનિષદોમાં વેદનો સર્વ કર્મ અને યજ્ઞકાંડ નિરુપયોગી એટલુંજ નહીં, પણ નુકસાનકારક ગણવામાં આવ્યો છે, વેદના પ્રાચીન દેવોને આમાં વિસારી મૂકવામાં આવ્યા છે, અને તોપણ આ ઉપનિષદોને પૂર્ણ રીતે ધાર્મિક એટલુંજ નહીં, પણ આઠણુ ધર્મનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ ગણવામાં આવે છે. ઉપરના પરિણામનું કારણ એ છે કે આઠણુ ધર્મમાંજ એક ધણી સાદી વાત સ્વીકારવામાં આવી છે; જે વાત લગભગ ખીજ બધા ધર્મોએ વિસારી મૂકી જણાય છે. મનુષ્યનો ધર્મ અને બાળકનો ધર્મ એક હોય ન શકે, તેમજ વળી, બુદ્ધિના વધારા સાથે, ધરડા માણસના ધર્મ સંબંધી વિચારો દુનિયાના વ્યવસાયી માણસના કરતાં ભિન્ન થતા જાય છે એ વાત ધણા જુના કાળથીજ હિંદુસ્થાનમાં સ્વીકારમાં આવી હતી. અને તેની કોઈ ના પાડી શકે તેમ નથી. બાલ્યાવસ્થાની આસ્થાના સુખમય અગ્નિ-માંથી જ્યારે આપણે બહાર આવીએ છીએ, અને ઇતિહાસ, શાસ્ત્ર, દુનિયા અને આપણા પોતા વિષેના જ્ઞાનની ચોતરફથી આપણા ઉપર તૂટી પડતી અગલની હકીકતો સાથે જ્યારે આપણે મથવું પડે છે; ત્યારથી આપણે ઉપરની વાત સમજવા માંડીએ છીએ. આ યુદ્ધોથી કારણ થયા બાદ, માણસ જે સિદ્ધાંતો પોતે નિષ્ઠા પૂર્વક માની શકે તે ખીજ સામે ટકાવી શકે, તેને ધણુંકરીને પોતે પકડી રાખે છે; તે એમ ધારે છે કે અમુક સવાલોનો હમેશને માટે નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે, તે તેમને ફરી કદી જાગૃત કરવા નહીં જોઈએ; અમુક દલીલો તે કદિ સાંભળશે નહીં, કેમકે અગર જે તેમનો તે પ્રત્યુત્તર ન આપી

શકતો હોય તોપણ તેમને તે વશ થવા માગતો નથી. પણ
 બ્યારે જીંદગીનો સંધ્યાકાળ નજીક આવતો જાય છે, અને પરસ્પર
 વિરુદ્ધ મતોનાં પ્રકાશ ને છાયા શાન્ત લાગે છે, બ્યારે અંતરની
 સલ વૃત્તિ સાથે મળતા થવું એ બહારના લોકો સાથે મળતા
 થવા કરતાં વધારે કિંમતી થાય છે, ત્યારે આ જીવના સવાલો
 તેને લાંબા કાળ સુધી વિસારી મૂકવા મિત્રોની પેઠે ફરી યાદ
 આવે છે; પ્રથમ જેમની સાથે તેને મતભેદ હતો તેમની સાથે સહન
 શીલતાથી તે વર્તતાં શીખે છે; અને જે અસાર હોય-અને અસાર-
 માંથી પણ ધણા ધર્મ ભેદ થાય છે-તે છોડી દેવા તે તત્પર
 થાય છે, પણ તેટલાજ માટે તે પોતાની નજરથી હવે ધણું
 દૂર નથી એવે બંદરે (મોઢે) પહોંચવા સાર બાકી રહેલાં
 યોગાંએક મળખૂત અને નક્કર પાટીઆંને (સિદ્ધાંતોને) દૃઢતાથી
 વળગી રહે છે. બીજા ધર્મોમાં તો માની પણ વખતે ન શકાય
 તેવી રીતે આ સાદી વાતો તદ્દન વિસારી મૂકવામાં આવી છે,
 વૃદ્ધ અને યાની માણસોને પણ બાળકોને ઘટે એવો ખોરાક
 સ્વીકારવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે, અને તેથી તે ધર્મોના
 શ્રેષ્ઠ અને સુસ્ત મિત્રોએ પણ નારાજ થઈ તેમનો લાગ કર્યો
 છે. તેટલાજ માટે ઇતિહાસ ઉપરથી શીખવા લાયક સાર
 એ નીકળે છે કે માત્ર એકજ ધર્મ, સૌથી પ્રાચીન બળવાન
 અને વિસ્તીર્ણ ધર્મોમાંના એકેજ (વેદાંતે) આ વાત જરા પણ
 આંચકો ખાધો વિના સ્વીકારી લીધી છે.

મનુષ્યની અવસ્થાના ચાર આશ્રમો.

બ્રાહ્મણ ધર્મનાં પ્રાચીન સૂત્રો પ્રમાણે દરેક માણસને ત્રણ

કે ચાર આશ્રમો પાળવા પડે છે. પહેલો આશ્રમ બ્રહ્મચર્ય છે, જે બાળ્યાવસ્થાથી યુવાવસ્થા સુધી ચાલે છે. આ વયોમાં હોકરને ઘેરથી શિક્ષક અથવા ગુરને ઘેર મોકલવામાં આવે છે. ગુરની આજ્ઞા તેણે જરા પણ આનાકાની કર્યા વિના પાળવી, અને તેની દરેક રીતે સેવા કરવી. ગુરએ પણ તેને વ્યવહાર-પયોગી દરેક બાબત શીખવવી, અને વિશેષે કરીને વેદ અને ધર્મની બાબત શીખવવી. આ બધા વયોમાં શિષ્યે ફક્ત આદ્યક, અભ્યાસક અને આસ્તિક રહેવાનું છે.

પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે. આ અવસ્થામાં માણસે પરણતું, પ્રજ્ઞેત્પત્તિ કરવી, ને વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થની જે ફરજો બતાવવામાં આવી છે તે બધી અદા કરવી. આ બે આશ્રમોમાં ધર્મના સત્ય વિશે, તથા જે કાયદા મુજબ દરેક માણસે વર્તવાનું છે તેના નિયામક સ્વરૂપ વિશે, કંઈ પણ સંકા કરવાની નથી.

ત્રીજો આશ્રમ, જ્યારે માણસના વાળ સફેદ થાય છે અને જ્યારે તે પોતાનાં છોકરાંના છોકરાં જુવે છે ત્યારે શરૂ થાય છે. આ આશ્રમમાં એક નવુંજ જીવન પ્રકટ થાય છે. તેમાં કુટુંબના વડીલે ધરખાર તથા ગામ છોડી અરણ્યમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે કે એકલા જવાનું છે. આ આશ્રમમાં યજ્ઞ કરવાની ફરજથી તેને મુક્ત કરવામાં આવે છે, તોપણ તેને અમુક પ્રકારનાં યમન અને તપ જેમાંનાં કેટલાંક બહુ મુશ્કેલ હોય છે તે કરવાં પડે છે. સાર બાદ જન્મ મરણના મોટા સવાતોપર પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી વિચાર કરવાની તેને છૂટ મળે છે અને તે માટે તેણે આરણ્યકો અથવા અરણ્ય-પુસ્તકોમાં આવેલાં ઉપનિષદોના

અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અથવા પુસ્તકો તે વખતે નહોતાં તે માટે વધારે સ્પષ્ટ રીતે બોલીએ તો, તેણે લાયક ગુરુ પાસેથી આ ઉપનિષદો શીખી લેવાં જોઈએ. આ ઉપનિષદોમાં સર્વ યજ્ઞાદિ ક્રિયાનો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહીં, પણ જે દેવોને ઉદ્દેશીને વેદનાં સૂક્તો રચવામાં આવ્યાં છે તે દેવોને પણ છોડી દેવામાં આવ્યા છે, અને તેને બદલે માત્ર એક પરમેશ્વર એટલે કે *બ્રહ્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

આત્માનો પરમાત્મા સાથે સંબંધ.

આ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ એટલે કે પરમાત્મા અને જીવાત્મા વચ્ચેનો ખરો સંબંધ સમજાવવામાં આવ્યો છે. આત્મા જે શબ્દનો મૂળ અર્થ “પોતે” થાય છે તે તથા જીવાત્મા એટલે “જીવતો પોતે”—આ બે શબ્દો માણસના આત્માને લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે; અને જીવાત્મા અને બ્રહ્મ એક છે એમ સિદ્ધ થયા પછી, બ્રહ્મને પરમાત્મા શબ્દ લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. વેદાંત દર્શન સમજવા માટે બ્રહ્મ, આત્મા, જીવાત્મા અને પરમાત્મા શબ્દો બરાબર યાદ રાખવાની જરૂર છે. બીજી પ્રત્યક્ષાએ આત્મા માટે “સોલ”, “એનીમા”, “સાઇકી” અથવા “નીમા” શબ્દો વાપર્યા છે તે કરતાં “આત્મા” જેનો અર્થ “પોતે” થાય છે તે વધારે નિર્વિકલ્પક નામ છે. બીજાં

*બ્રહ્મ શબ્દ નપુંસકલિંગમાં હોય ત્યારે પ્રથમ પદ ઉપર અને જ્યારે પુલિંગમાં હોય ત્યારે બીજા પદ ઉપર આધાત પડે છે. જેમકે બ્રહ્મન (ન), બ્રહ્મણ (પુ). [શુન્નગતીમાં બ્રહ્મ (ન) અને બ્રહ્મા (પુ). હ. ભ. શુ.]

બંધાં નામોમાં જ્ઞેશ્વરં તો ગતિ અથવા શ્વાસ સૂચક થાયછે, પણ આત્મા (એટલે કે પોતે) તો માત્ર સર્વનામ છે, કોઈ પણ પ્રકારના અલંકારિક અર્થથી મુક્ત છે અને માત્ર દયાતી (અસ્તિત્વ) અથવા પોતાની દયાતી વાચક છે.

આ પરિભાષા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ નવી જોડી કાઢેલી નથી. તેના કેટલાક શબ્દો ધણા જુના છે, અને સૌથી પ્રાચીન વેદના સુક્તોમાં, બ્રાહ્મણોમાં અને છેલ્લે ઉપનિષદોમાં પણ મળી આવેછે.

બ્રહ્મ શબ્દનો યૌગિક એટલે કે મૂળ અર્થ હજી નક્કી થયો નથી, અને આ સ્થળે હિંદુસ્થાન અને યુરોપના પંડિતોએ આપેલા જુદા જુદા અર્થોનો તપાસ કરીએ તો આપણે ધણો વખત જાણ. પાછળના ભાગમાં હું આ બાબત ફરી બોલવાની *આશા રાખું છું. હમણાં તો હું એટલું જ કહું છું કે બ્રહ્મ શબ્દનો મૂળ અર્થ, જે આવિર્ભાવ પામેછે અથવા બહાર નીકળી આવેછે—પછી તે વિચાર તથા શબ્દના સ્વરૂપમાં યાતો જનન શક્તિ અથવા પ્રાકૃતિક બળના સ્વરૂપમાં બહાર આવતું હોય—તે થાયછે.

“આત્મા”ની વ્યુત્પત્તિ પણ મુશ્કેલ છે, અને આ મુશ્કેલીજ બતાવી આવેછે કે બ્રહ્મ અને આત્મા એ બન્ને શબ્દો ધણા પ્રાચીન વખતના છે, અને ઐતિહાસિક સંસ્કૃત ભાષા વિશે વિચાર કરતાં, સંસ્કૃત ભાષાના ઐતિહાસિક કાળ પહેલાના છે. પણ આત્મા શબ્દનો યૌગિક અર્થ શ્વાસ અથવા બીજો

અમે તે હોય તોપણ વેદમાં તો તે સર્વનામ તરીકે વપરાયેલો છે, ત્યાં તો લેટીન ભાષામાં “ઇસે” શબ્દની પેઠે તેનો અર્થ “પોતે” થાયછે, અને તેનો અર્થ “પોતે” યથા પછી તેનો અર્થ માણસનું તેમજ પરમેશ્વરનું પોતાપણું એટલે કે માણસનો તેમજ પરમેશ્વરનો આત્મા થયો છે.

ઉપનિષદોમાં પદ્ધતિનો અભાવ.

આ વિચારોની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ આપણે ઉપનિષદોમાં અને પદ્ધતિ પૂર્વક રચાયેલાં વેદાંત મૂત્રોમાં જોઈ શકીએ છીએ. જ્યારે આપણે ઉપનિષદો વાંચીએ છીએ ત્યારે જાણે તેઓ આકસ્મિક સદૃશ જ્ઞાન અથવા ઇશ્વર પ્રેરણા હોય નહીં અને તેઓ વખતો વખત પ્રાદુર્ભાવ પામીને પાછળથી એકઠી થયેલી હોય નહીં એમ આપણા મન ઉપર આભાસ થાયછે. છતાં તે બધાં સ્વપ્નામાં ધોરાજી છે, અને તેમની પાછળ એકજ વસ્તુ રહેલી જાણાયછે. તેમજ જૂદા જૂદા વેક્તાઓ અનેક પારિભાષિક શબ્દો એકજ અર્થમાં એવી તો યથાર્થ રીતે વાપરે છે કે ધર્મ તથા તત્ત્વના વિચારના આ બધા અમકારા પાછળ કોઈ પૂર્વ ભૂતકાળ હોવો જોઈએ, કોઈ અંધારી ભૂમિ કે જોના પ્રારંભ વિશે આપણે કદિ જાણી શકશું નહીં તે હોવી જોઈએ એવી દરેકને ખાતરી થાયછે. કેટલાક શબ્દો, પદો, વાક્યો, આખી કડીઓ અને કવિતાઓ જૂદાં જૂદાં ઉપનિષદોમાં ફરી ફરીને આવેછે, અને તેટલા ભારે એકજ ભંડારમાંથી તેઓ લીધેલાં હોવાં જોઈએ, પણ આ ભંડાર કણે એકઠો કયો અથવા તો તે ક્યાં સંતાપી દેતો.

અને, સંતાડેલો છતાં કેવી રીતે તે ઉપનિષદોના ઋષિયોને પ્રાપ્ત થયો તે બાબત ઉપર આપણને કશી પણ સૂચના મળતી નથી.

ઉપનિષદ શબ્દનો યૌગિક અર્થ “માણસ પાસે બેસવું” એવો થાયછે, (કેંચ બાપાના સીંસ શબ્દનો તથા સેશન શબ્દનો અર્થ પણ એવોજ થાયછે)- તે ઉપરથી એમ લાગેછે કે આશ્રમોમાં મોટાં વૃક્ષોની છાયા નીચે જે “બેઠક” અથવા “મિલાવડ” થયા હતા, તે જેમાં પ્રાચીન ઋષિયો અને તેમના શિષ્યો એકઠા મળીને શાન્ત એકાન્તવાસ અને વિચારમાં નિર્ગમન કરેલાં દિવસ અને રાત્રીઓમાં જે તેમણે એકઠું કર્યું હતું તેનો ઉદ્દગાર કાઢતા હતા. તે બેઠકોનું પરિણામ આ ઉપનિષદોમાં આપણને મળી આવેછે. અહીં આશ્રમ શબ્દનો અર્થ તમારે જંગલ નહીં સમજવો. હિંદુસ્થાનમાં ગામ પાસે પુષ્પ અને પક્ષીવાળા, લતામંડપ અને પર્ણશાળાવાળા, સુખમય, દંડા અને શાન્ત વિશ્રામસ્થાન જેવા આશ્રમો હતા. આ આશ્રમોમાં ચિંતા અને તૃષ્ણા વિનાની ઋષિયોની જીંદગી કેવી હશે તેનો ખ્યાલ કરો! તેઓ બીજા કશાનો નહીં પણ આપણે જ્યાં છીએ ત્યાં કેવી રીતે આવ્યા, આપણે કેણુ છીએ અને આપણું હવે પછી શું થશે તેનોજ વિચાર કરતા હતા. આ શ્રેયોમાં સંવાદનું રૂપ બહુ સાધારણુ છે, અને તેમાં વળી ધણુ ઋષિયોનો વાદવિવાદ છે; અને તે ઋષિયો સત્ય શોધવામાં એવા તો જંગરા ખંતીલા જણાયછે કે તેઓ તેમના પ્રતિપક્ષીઓ તેમને ખોટા પાડે તો ખુશીથી પોતાનું માથું આપવા તૈયાર

યાયછે. પણ જો કે આ ઉપનિષદોમાં પદ્ધતિસર શિક્ષણ બિલકૂલ છેજ નહીં, તોપણ જોને હમણાં *ઉદ્ભેદ વાદ (Evolution) કહેછે તેનોજ માત્ર નહીં, પણ ખરેખર ઐતિહાસિક વૃદ્ધિનો બહુ ઉપયોગી પ્રત્યક્ષ દાખલો તેઓ આપણને પૂરો પાડેછે.

ઉપનિષદો અગાઉ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારની વૃદ્ધિ.

ખરેખર બ્રાહ્મણોની ધાર્મિક જીવનની પહેલી વૃદ્ધિનાં યોગ્ય એક ચિન્હો હજી સુધી રહી ગયાં છે, અને વેદાંતીઓ ક્યે રચેજેથી આગળ વધ્યા તે જાણવા માટે ઉપનિષદો પહેલાના વખતથી રહી ગયેલાં આ ચિન્હો ઉપર જરાવાર આપણે વિવેચન કરવાની જરૂર છે, હું ધણી વખત કહી ગયો છું કે વેદની ખરી અગત્યતાં બલકે અસાધારણ કિમ્મત તેના પ્રાચીન-પણાં કરતાં પૂર્વકાળના વિચારની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી બતાવવામાં વધારે સમાયેલી છે. હૃદયમાં દેવનો પ્રથમ આવિર્ભાવ, આશ્ચર્ય અને શંકાના પ્રથમ વચનો, તથા આ દૃશ્ય અને નાશમય દુનિયાની પાછળ કંઈ પણ અદૃશ્ય, અમર, નિત્ય અથવા ઇશ્વરી તત્ત્વ હોવું જોઈએ એવું પ્રથમ જ્ઞાન આપણે વેદનાં સૂત્રોમાં જોઈએ છીએ. આર્ય ધર્મ અને પુરાણનું

* ઉદ્ભેદવાદનો પ્રથમ પ્રવર્તક ડાર્વિન છે. દરેક ચીજની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાયછે એ તેનો સિદ્ધાંતછે. માણસ-વાંદરાંમાંથી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી પેદા થયું તેને તે પોતાના સિદ્ધાંતના એક દાખલા તરીકે આપેછે. હ. ભ. શુ.

ફોતાનાં પુસ્તકોમાં. હ. ભ. શુ.

મૂળ શું તે વિષે ઘડીબર પણ શંકા નેમણે ઝગૂવેદનાં સંક્રો વાંચ્યાં છે તેમાંના કોઈને પણ યશ નહીં. વેદના લગભગ બધા મુખ્ય દેવોમાં તેમનાં પ્રાકૃતિક સ્વભાવનાં પ્રત્યક્ષ ચિન્હો છે. તેમનાં નામજ કહી આપેછે કે આરંભમાં તેઓ કુદરતના મોટા ચમત્કારોનાં, જેવા કે અગ્નિ, પાણી, મેઘ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનાં, નામ હતા. પાછળથી જ્યાં જ્યાં આર્યસોકો વસ્યા, પછી એશિયામાં કે યુરોપમાં, ત્યાં ત્યાં આ કહેવાતા દેવો અને મહાવીરો પૌરાણિક કથાઓનાં મધ્ય બિંદુઓ કેવી રીતે યજ્ઞ પજ્ઞા એ આપણે સમજી શકીએ છીએ. આ પરિણામ આપણને હમેશને માટે મળ્યું છે, અને આ પ્રકાશના છીણોએ, વેદિક દેવકથા અને વેદિક ધર્મથી આગળ વધીને બીજી આર્ય પ્રજાઓના, બલકે આપણે સાચે બાપા પરત્વે બિલકૂલ સંબંધ નહીં ધરાવનારી બીજી પ્રજાઓનાં પણ, પૌરાણિક અને ધર્મ સંબંધી વિચારોના અંધારા ખૂણા ખચકાઓને ઉજવણ કર્યા છે.

તેમજ વળી દેવ સંબંધી વિચારની વૃદ્ધિ જેવી વેદમાં ખૂણી રીતે મળેછે તેવી કોઈ પણ બીજે ઠેકાણે મળતી નથી. સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની તેજસ્વી શક્તિઓ જે હિંદુસ્થાન અને બીજા દેશના દેવો રૂપ યજ્ઞ પડી તે કષ્ટ કષ્ટ હતી તે આપણે વેદમાં આપણી આંખ આગળ નોંધએ છીએ. આ પ્રત્યેક દૃશ્ય દેવથી તેના પ્રાચીન પૂજકોને સંતોષ થતો બંધ પડ્યો તે પણ આપણે નોંધએ છીએ; અને આ પ્રાચીન વિશ્વદેવગુણો દેવોનીપાછળ એક ધશ્વર હોવો નોંધએ એમ બોલતા પ્રથમ

કહેવામાં આવ્યો છે, અને સવિતા અથવા સૂર્યને પ્રજાપતિ,
મર્યાદા સર્વ હવતાં પ્રાણીઓનાં ઇશ્વર, કહેવામાં આવ્યો છે.
૬ ટુલ્કે સ્થળે નાન્યેતર જ્ઞાતિ વાયક એકને સર્વ દેવોમાં સૌથી
પ્રત્ય દેવ કહ્યો છે, મહત્ દેવાનામ્ અમુરત્વમ્ એકમ્ (ઋ. વે.
આરં ૧૧, ૧).

પાણી આ ખરેખર વિચારમાં એકદમ આગળ પડતા મોટા સુધારા
પાછા. સૂર્ય અને ચંદ્રમાં, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીમાં, રહેલી અજ્ઞાત
ચુરો જ્ઞાની સાદી સ્તુતિથી તે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના બનાવનાર
કયા ઇશ્વર, પરમેશ્વર અને પિતાના જ્ઞાન સુધી, અને છેલ્લે
સમઃ ઐશ્વરી તત્ત્વ બ્રહ્મ જેની સર્વ વસ્તુઓનો પિતા અથવા
મજા બનાવનાર પ્રતિકા (અથવા સ્વરૂપ અગર પુરૂષ) છે તેની
વૈદિક અથવા મુખી આપણે વેદના જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા ભાગોમાં વિચારની
આ દ્ર થતી નેષ્ટએ છીએ.

પ્રા પ્રકૃતિના ચમત્કારી નાટકની પાછળ અદૃશ્ય શક્તિઓ છે,
પૃથ્વી સ્વાભાવિક આસ્થાથી શરૂ કરીને આખરે એક મહાન
પે, અજ્ઞાત અથવા તો અદૃષ્ટ ઇશ્વર જેની વૈદિક કાળના
રીતે જાણે ધણું વર્ષ થયાં સ્તુતિ કરી છે—જે કે અમણપણે
અને કરી છે—તે ઇશ્વરપર આખરે બ્રહ્મા રાખવી, એ ધાર્મિક
દેશના નું છેવટનું ફળ છે. પ્રાચીન ધર્મ વિચારનો આ ખજાનો
આપણી જ્ઞાના ઋષિઓને તેમના પૂર્વજો પાસેથી મળ્યો હતો,
દેવથી તેના તેઓએ શો ઉપયોગ કર્યો, અને જે તત્ત્વને આપણે
આપણે નેરહુતું નિરૂપાધિક ઐશ્વર્ય અથવા પૂર્ણતા કહીએ છીએ
દેવોની પાછળ તત્ત્વને આપણે માણસના આત્મામાં સોપાધિક

રહેલું જોયા છતાં ઐશ્વર્ય અથવા પૂર્ણતા કહીએ છીએ તે બંને વચ્ચેનો ખરો સંબંધ તેઓએ કેવી રીતે શોધી કાઢ્યો તે આપણે હવે જોવાનું છે. ત્યારેજ આપણે આ પ્રાચીન પાયા ઉપર વેદાંત કે જે સૌથી ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન અને સૌથી સંતોષકારક ધર્મ છે તેની ધમારત તેઓએ કેવી રીતે ચણી તે વધારે સારી રીતે સમજી શકીશું.

વેદાંતનાં બે સ્વરૂપ.

જ્યારે આપણે વેદાંત દર્શન વિષે જોશીએ છીએ ત્યારે જે બે સ્વરૂપમાં તે આપણને મળે છે તે વચ્ચેનો ભેદ આપણે સમજવો જોઈએ. ઉપનિષદોમાં તે પદ્ધતિ વિનાનાં સ્વરૂપમાં- કહીએ તો એક જગતી ઝાડના આકારમાં-આપણને મળે છે, અને વેદાંત સૂત્રોમાં આપણને તે મહાશ્રમથી જોડવેલા અને પૂર્ણ પદ્ધતિવાળા આકારમાં મળે છે. આ સૂત્રો *બ્રહ્મરાયણનાં રચેલાં કહેવાય છે આ બ્રહ્મરાયણની પણ તારીખ બાબત તકરાર છે. સૂત્રો ચોપડીના આકારમાં નથી, કેમકે તે તો વેદાંત દર્શનનો સારસૂચક કેવળ મથાળાં છે. સદાય વિના તે જરા પણ સમજી શકાય નહીં તેવાં છે, પણ તેમને અસહજતા તેમજ હાલના રીવાજ મુજબ મોઢે કરવામાં આવે તો તેઓ

*આ વ્યાસ બ્રહ્મરાયણ તથા મહાભારતના પસિંદા કર્તા વ્યાસ દ્વૈપાયન એકજ છે એમ વેળપર અને બીજાઓ ધારે છે; પણ એ સંભવિત વાત નથી. તેમના ઋષો તેમજ નામો ભિન્ન ભિન્ન છે. બ્રહ્મ સૂત્રોનો કર્તા બ્રહ્મરાયણ આશરે ઈ. સ. ૪૦૦માં થઈ ગયો એમ સામાન્ય રીતે કહેવાય છે, પણ તે માટે ખાત્રી લાયક પુરાવો નથી.

વેદાંતના ગહન પ્રદેશમાં માર્ગ સૂચક દોરી (સૂત્ર) તરીકે ખરેખર બહુ કામ લાગે. આ સૂત્ર સાથે ધણું મુખશિક્ષણ થયેલું હોવું જોઈએ, અને ધણુંકરીને વેદાંતના પ્રખ્યાત શિક્ષક શંકરે આ ક્રમાંગત મુખશિક્ષણ આખરે સૂત્રો ઉપરની પોતાની કહેવાતી ટીકા અથવા ભાષ્યમાં ભેંચું કરેલું હોવું જોઈએ. આ ભાષ્ય એ માત્ર ટીકા નથી, પણ ખરેખર વેદાંતમતો ઉપરનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તક છે, અને સૂત્રો તો ફક્ત ઉપયોગી અનુક્રમશિક્ષક છે. તેમ છતાં આ સૂત્રો પોતેજ પ્રમાણ તરીકે તુર્ત ગણાયેલાં હોવાં જોઈએ, કેમકે જૂદા જૂદા તત્ત્વવેત્તાઓ તેમનો જૂદો જૂદો અર્થ કરતા હતા. શંકર, *રામાનુજ, માધ્વ, વલ્લભ અને બીજાઓ જે વેદાંતની જૂદી જૂદી શાખાઓના સ્થાપનારા થઈ ગયા તેઓ બધા સૂત્રને સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ તરીકે ગણતા હતા.

*સર્વ દર્શન સંગ્રહમાં એમ લખ્યું છે (જુઓ કોવેલકૃત ભાષાંતર પૃ. ૮૦) કે રામાનુજ (જે ઈ. સ. બારમા સૈકામાં થઈ ગયો તે) ને બોધાયનની ટીકા બહુ વિસ્તારવાળી લાગી, અને તેટલા માટે તેણે પોતાની લખી. પોતાના શ્રીભાષ્યમાં રામાનુજ પણ એમજ કહે છે અને જણાવે છે કે તેની પહેલાના બીજા શિક્ષકોએ પણ તેમજ ક્યું હતું. (વેદાંત સૂત્ર. ધીઓકૃત ભાષાંતર, પુસ્તક ૧, પૃ. ૨૧). જે વૃત્તિકારસામે શંકરે કેટલાએક આશ્લેષો કર્યા છે તે તેજ બોધાયન હોય તો તેની તારીખ ઈ. સ. ૭૦૦ પહેલાં તો હોવીજ જોઈએ.

†કિટલીક વાર વેદાંત સૂત્રના જૂદા જૂદા ટીકાકારો વાડ્યોનો વાણી તોરણને અર્થ કહે છે. લખણ તરીકે ૧, ૨, ૧૧માં સૂત્રનું વાક્ય આ છે: વિકારશદ્ધાન્ ન શતિવેદ્ન પ્રાચુર્યાત્. આમાં

વેદાંત દર્શનનું સૌથી વિચિત્ર લક્ષણ પ્રથમ કલા પ્રમાણે એ છે કે જો કે તે સ્વતંત્ર દર્શનજ છે છતાં તે વેદના ભાગ ઉપનિષદો ઉપર સંપૂર્ણ રીતે આધાર રાખે છે, અને તે એટલે સુધી કે તેનો મુખ્ય ભાગ, તેના બધા સિદ્ધાંતો—મુક્તમ સિદ્ધાંતો સુધાં પણ—ઇશ્વર પ્રણીત ઉપનિષદોમાંથી લીધેલાં છે, અને જ્યાં જ્યાં ઉપનિષદો વચ્ચે બિલકૂલ વિરોધ નથી એમ સાબીત કરવામાં શકાયેલો છે.

ઉપનિષદો ઇશ્વર પ્રણીત છે, ઐતિહાસિક

ગ્રંથો નથી એવી માન્યતા.

એમ કરવાની જરૂર હતી, કેમકે ઉપનિષદો ઇશ્વર પ્રણીત છે એમ મનાવું હતું, અને આ માન્યતાએ એટલી તો જડ બાંધી હતી કે હિંદુસ્થાનના સાહસિક તત્ત્વવેત્તાઓને પણ પોતાના મતો આ ઇશ્વર પ્રણીત ગ્રંથો સાથે બંધ બેસતા કરવાની ફરજ પડતી હતી. આ બલ બધારે સારા કામમાં વાપરવા જોગ અસાધારણ હુશિયારી અને ખંતથી કરવામાં આવ્યો છે.

એવો અર્થ બતાવેલો છે કે આનંદમયમાં મય પ્રત્યયનો અર્થ ફેરફાર અથવા અંશ થતો નથી, કેમકે તે અર્થ બ્રહ્મને લાગુ પડતો નથી, પણ પ્રાચુર્ય એટલે પુષ્કળતા થાય છે. પણ વક્ષ્ય પ્રાચુર્ય તો પંચમી વિભક્તિ ગણતો નથી, પણ પ્રાચુર્ય અને અત્ નો સમાસ ગણે છે અને તેનો અર્થ જમ્યા અથવા પુષ્કળતા વરફ જડું, અથવા ત્યાં પહોંચવું એવો કરે છે. કેમકે આ રમૂલ જગત પોતે પુષ્કળતાની સ્થિતિએ પહોંચવું બ્રહ્મ છે. (પદ્મદર્શન ચિન્તનિકા ૩, પા. ૩૬.)

*ફાખલા તરીકે વેદસૂત્રોપરના ભાષ્યમાં (૨, ૨, ૧૧માં) આપણે

આપણે માટે તે ઉપનિષદોનું ઉપયોગીપણું તદ્દન નિરાણું છે.

આ પ્રમાણે વાંચીએ છીએ. “શ્રુતિમાંથી જાણવાના વિષયમાં નીચેના કારણસર પણ કદાચ દલીલ (તર્ક) ઉપર આધાર રાખવાનો નથી. માણસના વિચારો તદ્દન સ્વતંત્ર હોવાને લીધે, શ્રુતિને સાચ પડતી મૂંઝીને કેવળ જાત અનુભવ ઉપર જે અનુમાન રચેલું હોયછે તે યોગ્ય પાયા વિનાનું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જે દલીલો કેટલાક હિંસિયાર માણસોને ઘણી મુશ્કેલીથી સુજેલી છે, તે તેથી વધારે હિંસિયાર માણસો ખોટી સાબીત કરેછે, અને આમની પણ દલીલો વળી ખોટી માણસો રદ કરેછે; તેથી માણસોના મતોની ભિન્નતાને લીધે માત્ર દલીલને સત્ય પાયાવાળી ગણવી એ અશક્ય છે. વળી કંપિલ કે બીજા કોઈ પ્રખ્યાત તર્કશક્તિવાળા માણસની સારા પાયાવાળી દલીલ સ્વીકારવાથી આ મુશ્કેલી દૂર થઈ શકતી નથી; કેમકે કંપિલ, કણ્વાદ અને બીજા દર્શનકર્તા જેવા ખરેખર; ખોટી માનસિક શક્તિવાળા પુરુષોએ પણ એક બીજાનું ખંડન કર્યું છે એ આપણે જોઈએ છીએ.” આ જાતના દલીલ વાંધો લેવા લેગ છે એ ખરું છે, કેમકે દલીલ સામે દલીલ કરવામાં આપણે ગર્ભિત રીતે બુદ્ધિની સત્તા કબ્જા કરીએ છીએ પણ શંકરનો આખરનો મત એ છે કે “દુનિયાનું કારણ કે જેના ઉપર મુક્તિ આધાર રાખેછે તેનું ખરું તત્ત્વ, અત્યંત ગહનતાને લીધે, શ્રુતિની સહાયતાવિના ખ્યાલમાં પણ આવી શકે નહીં.” તે કહેછે કે “વેદ અનાદિ છે અને જ્ઞાનનું મૂળ છે અને તેના વિષય સદૃઢ યથેક્ષાં સિદ્ધાંતો હોઈ શકે, અને તેટલા માટે જે જ્ઞાનનો પાયો વેદ છે તેની પૂર્ણતાની, બૂત, વર્તમાન, કે અવિષ્યના કોઈ પણ નેયાધિકૃતી નાપાટી શકાય નહીં. આ પ્રમાણે ઉપનિષદો ઉપર ચલેલું આપણું જ્ઞાન પૂર્ણ છે એમ આપણે સાબીત કરી આપ્યું.”

તુચ્ચો વળી ૨, ૧, ૨૭, “પુરાણમાં એમ લખ્યું છે કે ‘જે અવિચાર્ય છે તેને તર્ક લાગુ પડેમા! અવિચાર્યનું લક્ષણ એ છે કે તે સર્વ કપાદાન કારણથી અગમ્ય છે.’ તેટલા માટે જે અર્તાદિયછે તેનું જ્ઞાન શ્રુતિ ઉપરજ અવલમ્બિત હોવું જોઈએ. પણ આપણો પૂર્વ પક્ષી કહેશે કે ‘જે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય તે શ્રુતિ પણ આપણને સમજાવી શકે નહીં. તમે કહોછો કે જ્ઞાન અવિચક્ત છે, અને તે રૂપાંતર

આપણે તો તેમાં તત્ત્વગાનના વિચારની ઐતિહાસિક વૃદ્ધિ જોઈએ છીએ, અને તેથી તેમાંના ભિન્ન ભિન્ન મતોથી નારાજ થતા નથી. તેથી ઉલટું, આપણે મતભેદની આશા રાખીએ છીએ, અને જો કે જ્યાં તત્ત્વવેત્તાઓનું સામાન્ય વલણ તો એકજ છે, છતાં જ્યારે આપણને સ્વતંત્ર વિચાર અને એક જીજ્ઞાસુ તત્ત્વવેત્તાઓ વચ્ચે દેખીતો વિરોધ માલમ પડે છે ત્યારે આપણને આનંદ પણ થાય છે. દાખલા તરીકે નીચેના વાક્યો જોડાજોડ આપણને માલમ પડે છે:—“પ્રથમ બ્રહ્મ હતું,” “પ્રથમ આત્મા હતો,” “પ્રથમ જલ હતું,” “પ્રથમ કાંઈ નહોતું,” “પ્રથમ કાંઈક હતું,” અથવા છેલ્લાં જે વાક્યો યુરોપીય તત્ત્વગાનની ભાષામાં જોલીએ તો ‘પ્રથમ *મીઝોન (એટલે કંઈક) હતું,’ અને “પ્રથમ *ટુઝોન હતું.” તળ ઉપનિષદોમાં પણ આ પરસ્પર વિરૂદ્ધ વાક્યો ઉપર તકરાર થતી અને તેમનો ખુલાસો અપાતો આપણે જોઈએ છીએ. દાખલા તરીકે. છાંદ. ઉપ. ૬, ૨૭માં આપણે આ મંત્રો જોઈએ છીએ; “પણ જો સત્ છે તે અસતમાંથી કેવી

પામે છે, પણ આજુ’ બ્રહ્મ રૂપાંતર પામતું નથી. હવે જો બ્રહ્મ વિભાગ રહિત હોય તો તે કાંતો બિલકૂલ બદલે નહીં; કાંતો આજુ’ બદલે. પણ જો એમ કહેવામાં આવે કે તે થોડેક અંશે બદલે છે ને થોડેક અંશે નથી બદલતું, તો પણ તેના લક્ષણના વિભાગ થાય છે અને તેથી એમ કહિત થાય છે કે તેના ભાગ છે ઇત્યાદિ,” આ સ્થળે શંકરે કબૂલ કરે છે કે તે ખરી મુશ્કેલી છે પણ તેનો એવો જવાબ આપે છે કે બ્રહ્મમાં વિભાગની બ્રાન્તિ એ અવિધાનું જ પરિણામ છે. આજ દલીલનો ઉપયોગ ૧, ૧, ૩૧ કેશણે અને જાને સ્થળે કરેલો છે.

*ગ્રીક ભાષાના શબ્દો છે. હ. ભ. શુ.

રીતે પેદા થઈ શક્યું? નહીં, મારા બેટા, જે છે તેજ પ્રથમ હતું, એકજ હતું, અદ્વિતીય હતું.^૧ પણ જે કે ઉપનિષદોમાં આ સત્ય માટે કરેલી વિવિધ અટકોના જેમ આવી તેમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, તોપણ પાછળથી તેમને અદ્ભૂત ધીરજ અને હુશિયારીથી એક ખીન્ન સાથે ગુંથવામાં આવી હતી.^૨ તેઓ સર્વમાં સમાયેલો સામાન્ય હેતુ સ્પષ્ટ રીતે શોધી કાઢવામાં આવ્યો હતો, અને આવી વિધવિધ વસ્તુઓમાંથી તત્ત્વગાનનું દર્શન ખડું કરવામાં આવ્યું હતું. આ દર્શન માત્ર પૂર્ણ રીતે પરસ્પર સંબંધવાળું છે એટલુંજ નહીં, પણ તેમાં સમાયેલા સિદ્ધાંતના દરેક વિષય ઉપર તે તદ્દન સ્પષ્ટ અને સમજી શકાય તેવું છે. જે કે કેટલેક સ્થળે સૂત્રોના જૂદા જૂદા અર્થ થઈ શકે છે, તોપણ શંકરે સ્થાપિત કરેલા તત્ત્વગાનના કોષ્ટ પણ અગત્યના સવાલ ઉપર શંકા રહેતી નથી; અને આ વાત જોટાના વખતથી તે કુટના વખત સુધીમાં કોષ્ટ પણ તત્ત્વગાનના દર્શન વિષે કહી શકાય તે કરતાં વિશેષ છે.

વેદાંત અભ્યાસ માટે

જરૂરની નીતિની સામગ્રી.

હિંદુસ્થાનમાં તત્ત્વગાનનો અભ્યાસ બ્રાહ્મણધર્મના એક અંશ તરીકે ગણાતો એટલુંજ નહીં, પણ શરૂઆતથીજ તેનો પાયો નીતિ ઉપર મૂકવામાં આવ્યો હતો. આપણે અગાઉ કહી

૧ જુઓ તૈત્ત. ઉપ. ૨, ૭. પૂર્વનાં પવિત્ર પુસ્તકો, ૧૯, પા. ૫૮.

૨ જુઓ વેદાંત સૂત્ર ૧, ૪-૧૪-૧૫.

ગયા કે જેને શિષ્ટ ગુરુએ યોગ્ય રીતે ગુરુમંત્ર ન આપ્યો હોય, અને જેણે ગૃહસ્થાશ્રમીના ઉપર જે સંસારી અને ધાર્મિક ફરજો નાખવામાં આવીછે, તે બંને અદા ન કરી હોય તેને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરવાનો અધિકાર નહોતો. પણ આટલી લાયકાત પણ બસ નહોતી. જેણે પોતાના મનોવિકાર પૂર્ણ રીતે વશ કર્યા ન હોય, તેને ખરા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરવા માટે નાલાયક ગણવામાં આવતો. જે તોફાની પવન ન વાતો હોય તોજ સમુદ્ર સૂર્યના પ્રકાશની દૈવી સ્થિરતા અને સ્વચ્છતાનું પૂર્ણ રીતે પ્રતિબિંબ પાડી શકે. તેટલા માટે આશ્રમમાંના ઋષિએ પણ સંન્યાસી તરીકે રહેવું; અને પોતાની સ્થિરતામાં ખસેલ કરે તેવા વિકારોને ખુલ્લવામાટે સાધન તરીકે સખ્ત તપ કરવું; અને તાપ, દાઢ, બ્રૂખ અને તરસ, અને તેવી બીજી બહારની અડચણો સહન કરી શકે, અને તે સામે ટક્કર લઈ શકે, તેવું માત્ર શરીર કરવાનું નહોતું; પણ મનને પણ ૧ શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, સમાધિ અને શ્રદ્ધા એ છ ચીજો (૫૬

૧શમ=મનમાં કાંઈ પણ દોષને નહીં આવવા દેતાં શુદ્ધ રાખવું તે; મનનો નિગ્રહ. દમ=વિકાર ઉપર દાબ; ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખી સારા કાર્યમાં યોગ્ય થી તે; ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ. ઉપરતિ=પ્રિય પદાર્થોમાંથી રાગ ખેંચી લેવા તે; વિપયોથી નિવૃત્તિ. (ધણી વખતે તેનો અર્થ સર્વ યજ્ઞ કર્મોના પરિત્યાગ થાયછે.) તિતિક્ષા=દુઃખમાં ચિત્તને બચાવવા ન દેવું તે; સુખ દુઃખનું સહન કરવું તે. સમાધિ=એક ચિત્તે ધ્યાન ધરવું તે. શ્રદ્ધા=જે બાબતમાં પોતાની ખુદ્દિ પહોંચી શકતી ન હોય તેમાં સત્ય પુરોવાના બતાવેલા વિચારોને પ્રમાણ ગણવા તે; ગુરુ તથા શાસ્ત્રના વચન ઉપર વિશ્વાસ. હ. બ. ૨૭.

સંપત્તિ) પ્રાપ્ત કરવાની હતી. એમ ૧કહેવામાં આવેછે કે આ શાન્તતા તત્ત્વવેત્તા માટે બાગ્યેજ ઉત્તમ લાયકાત હોઇ શકે, કેમકે તત્ત્વજ્ઞાન વિષે આપણા મત પ્રમાણે તો તત્ત્વવેત્તાને સત્યના દુર્ગ ઉપર ઘેરો ઘાલવા માટે, અને પૃથ્વી તથા સ્વર્ગના નવા પ્રદેશો જીતી લેવા માટે, પરાક્રમી થવું જોઇએ. પણ આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે વેદાંતનો હેતુ માત્ર એટલું બતાવવાનો હતો કે આપણે આપણા સિવાય બીજા કશા ઉપર ખરેખર જીત મેળવવાની નથી, આપણામાં બધું સમાયેલું છે, અને સ્વર્ગ ને પૃથ્વી કરતાં આપણે વધારે બળ્ય થવું હોય તો દુનિયારૂપી ભ્રમ તરફ આપણાં નેત્ર અને હૃદય બંધ કરવાં. તત્ત્વજ્ઞાન માટે શ્રદ્ધા જરૂરની છે એ મત ઉપર ઘણો હુમલો થયો છે છતાં, અને જો કે *ઉકાર્ટના મત પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનની ચરઆત સર્વને શંકાશીલ ગણીને થવી જોઇએ તોપણ, શ્રદ્ધા વેદાંત દર્શન માટે યોગ્ય છે, કેમકે તેથી આપણે ઈકુંટના

૧૩યુસન દર્શન, પા. ૮૫.

૨ કેટલાક ગ્રંથોમાં શ્રદ્ધા ગણવામાં આવતી નથી.

*ઉકાર્ટ એ ક્રાંસ દેશનો મોટો તત્ત્વવેત્તા અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો પિતા ગણાયછે. સર્વ વિષય ઉપર શંકાશીલ થઇને તેણે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. બધા વિષય ઉપર શંકા કરતાં છતાં હું ને શંકા કરું તે હું જ, એ તેને નિશ્ચયાત્મક લાગ્યું. “હું વિચાર કરું છું માટે હું છું.” એ તેનો પ્રથમ સિદ્ધાંત હતો અને આ સિદ્ધાંતથી શરૂ કરી તેણે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાનનું દર્શન યોજ્યું. હ. ભ. શુ.

હુમદાન જર્મન તત્ત્વવેત્તા. અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં આ પુરવ શ્રેષ્ઠ ગણાયછે. હ. ભ. શુ.

દર્શનમાં લખ્યું છે તે મુજબ સમગ્ર શક્ટીએ છીએ કે મનુષ્ય
બુદ્ધિની હદની બહાર ધણા પદાર્થો છે અને તેમને આપણે
સમજ્યા વિના સ્વીકારવા નોંધ્યે અગર માનવા નોંધ્યે.

ખરા તત્ત્વવેત્તામાં ક્યા ગુણો જરૂરના ગણાતા તે ઉપરથી
કેવી ગંભીર અને ધાર્મિક વૃત્તિથી વેદાંતીઓ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ
કરતા તે આપણે નોંધ શકીએ છીએ. ખરા તત્ત્વવેત્તાએ આ
જન્મમાં અને આવતા જન્મમાં ફળની પ્રાપ્તિની બધી ઈચ્છાઓ
છોડી દીધેલી હોવી નોંધ્યે. તેટલા માટે દ્રવ્ય મેળવવાની,
સંપ્રદાય રચાવવાની, અથવા ઇતિહાસમાં નામ ઠાઠવાની સ્વપ્ને
પણ તેણે પ્રમથ રાખવી નહીં. તેમજ વધારે સુખી છવન
રૂપી બદલો મેળવવાનો પણ વિચાર કરવો નહીં. આ બધું
કદાચ ધણું અસંભવિત ભાસે, પણ પ્રાચીન ભરતખંડમાં આ
સર્વ બાબતો બનતી, એમ માન્યા વિના મારાથી રહેવાતું નથી;
નહીં તો તેનો ખ્યાલ તે વખતે કેવી રીતે હોઈ શકે? તે વખતે
લોકો એવી સાદી અને સ્વાભાવિક રીતે રહેતા કે તેમના માટે
ઉપરની બાબતો અસંભવિત માનવાને કાંઈ કારણ નથી. પ્રાચીન
કાળના બ્રાહ્મણો બહાર પડતા નહોતા-બહાર પડવા માટે બહાર
સભાઓ પણ નહોતી. તેઓના કૃસ તપાસી શકે તેવા પરદે-
શીઓ પણ નહોતા-પરદેશીઓ બ્રાહ્મણોની નજરમાં નંગલી
હતા, અને તેમની સ્તુતિ કાંઈ પણ હિસાબમાં ગણાત નહીં.
મારો કહેવાનો અર્થ એમ નથી કે પ્રાચીન હિંદુ તત્ત્વવેત્તાઓ
આપણા કરતાં સાવ હંચા પ્રકારના હતા. મારો કહેવાનો અર્થ
એટલોજ છે કે ઉપનિષદોના વખતમાં હાલ જે લાલચોનો

આપણા અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ ભોગ થઇ પડે છે તેમાંની ઘણી ખરી નહોતી. જરા પણ દલકો મુકાબલો કરવાની ઇચ્છાથી દૂર રહીને મેં વિચાર્યું કે હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન વિદ્વાનોને પોતાના એકાંતવાસમાં જે દેટલીક સગવડો મળતી તે મારે બતાવવાની જરૂર છે, જેથી કરીને નીચેની અસાધારણ વાત સમજવામાં આવે. તે એ કે તેમનાં પુસ્તકો ૨૦૦૦ વર્ષ પછી હજી પણ આપણું ધ્યાન ખેંચવાને શક્તિમાન છે, પણ આપણામાં તો, સપક્ષી અને પ્રતિપક્ષીના નિરુપણથી જાહેરાતમાં મૂકાયા છતાં અમુક કાળનો તત્ત્વજ્ઞાનનો અંધ ઘણીવાર માત્ર તેજ કાળમાં વંચાય છે. હિંદુસ્થાનમાં પ્રચલિત દર્શન હજી વેદાંતજ છે, અને હવે પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોની છપાઇ શરૂ થવાથી અને તે કાયદાકારક નીવડવાથી યુરોપમાં ડોક્ટર્ટ અને સ્પાઇનોઝાના ગ્રંથોની જેટલી નવી આવૃત્તિ બહાર પડી છે તેથી 'હિંદુસ્થાનમાં ઉપનિષદો અને શંકરના ગ્રંથોની વધારે બહાર પડી છે. આનું શું કારણ? હું માનું છું કે પ્રાચીન સંસ્કૃત તત્ત્વવેત્તાઓની ઘણીખરી ઉત્કૃષ્ટતા તેઓના મનમાં લોકોને ખુશી કરવાની ધારણા નહીં હોવાને અને ટીકાકારોના મનનું સમાધાન કરવાની વૃત્તિ નહીં હોવાને લીધે છે. જે કાર્ય કરવાનો પોતે નિશ્ચય કર્યો હોય તે સિવાય બીજા કશાનો તેઓ વિચાર કરતા નહીં. તે કાર્ય પોતાથી બની શકે તેટલું પૂર્ણ કરવાનોજ વિચાર તેમને રહેતો. પોતાના બરોબરિયા અથવા ચડિયાતા સિવાય બીજાનું અનુ-

૧ જુઓ ક્રિષ્ણ મ્યુઝીયમમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોની હાજીને બેંગાલે કરેલી ફોટો.

મોદન તેમને કાંઈ પણ લેખામાં નહોતું. તો પછી તેમનું કામ જોટલું થઈ શકે તેટલું સાફ થયેલું હોય અને તે હજારો વર્ષ ટકી રહે તેમાં શી નવાઈ! પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના યોગ્ય અભ્યાસીનું નીચેના શબ્દોમાં વર્ણન કર્યું છે. (બૃહ, ઉપ. ૪, ૪, ૨૩): “તેટલા માટે જે ચાંત, નિર્લેશ્ય, સંતોષી, સદિષ્ટ અને સમાધિમસ્ત થઈને આત્માને જાણે છે તે આત્મામાં આત્મા જુવે છે, અને સર્વને આત્મમય જુવે છે. તેને પાપ જીતવું નથી, તે સર્વ પાપને જીતે છે. પાપ તેને બાળવું નથી, તે સર્વ પાપને બાળે છે. પાપથી મુક્ત, ડાકથી મુક્ત, શંકાથી મુક્ત, તે ખરો બ્રાહ્મણ થાય છે.”

ઇંદ્રિયોના પ્રમાણ (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ) ઉપર
અવિશ્વાસ.

તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી માટે ખીજ જરૂરની ચીજ એ હતી કે શું નિસ છે અને શું અનિસ છે તે પારખવાની તેનામાં શક્તિ હોવી જોઈએ. આ બેઠ જાણવો એ સર્વ દર્શનનું ખરે-ખર મૂળ છે. દુનિયા નિહાળ્યા પછી એકદમ વિસ્મય પામીને માણસ બોલી ઉઠે કે તું કોણ છે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન શરૂ થાય છે. કેટલાક માણસો એવા છે કે જેવી વસ્તુ દેખાતી હોય તેથી સંતોષ માની બેસી રહે છે, અને દૃશ્ય અને સ્પૃશ્ય હોય તે કરતાં ખીજ ચીજ પારખવાને તેઓ કેવળ અશક્ત હોય છે. અદૃશ્ય અથવા નિસ ચીજ એટલે શું એની તેઓને ભાગ્યેજ ખબર હોય છે. ત્યારે અદૃશ્ય ચીજનું સત્ય અને નિસ છે, અને દૃશ્ય ચીજ જાતેજ અસત્ય છે અથવા કેવળ મિથ્યાભાસ છે, અને

ચક્રાયમાન, નાશવંત અને અનિલ છે, એ તો તેઓ કૃપી રીતે માની શકે? અને તેમ છતાં તેઓ સેન્ટપોલ (૨ કારિંથિયન્સ ૪, ૧૮)ના શબ્દો શીખેલા હોવા જોઈએ. સેન્ટપોલ કહે છે કે "જેયેલી ચીજો આભાસ છે; પણ નહીં જેયેલી ચીજો નિલ છે." પ્રાક્ષણોને તો ઈદ્રિયોના પ્રમાણ ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાની શક્તિ એજ તત્ત્વજ્ઞાનનું પહેલું પગથિયું હતું, અને તેઓ ધણાજ પ્રાચીન કાળથી શીખ્યા હતા કે ગૌણજ નહીં પણ પ્રાધાન્ય ગુણો પણ માત્ર માનસિક છે અને તેમજ હોષ શકે. પાછલા વખતમાં આ પ્રાચીન સહજોપલબ્ધિનું તેઓએ પદ્ધતિસર વિવેચન કર્યું; અને તેઓની તે માટેની દલીલ એવી તો અદ્વલ છે કે આપણને અચંબો ને સાનંદાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહીં.

ઉપનિષદોની અલંકારિક ભાષા.

તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારના આરંભકાળમાં એટલે કે જુનાં ઉપનિષદોના કાળમાં આપણે સિદ્ધાદેશ (સહજોપલબ્ધિ) કરતાં વિરોધ* જોતા નથી, અને આ સિદ્ધાદેશ ગર્ભિત અલંકારમાં વખતોવખત પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. આ માયારૂપી દુનિયાને જંગલમાંના જાંઝવાના પાણીની ઉપમા આપી છે, એટલે કે તેની પેટે તે દ્રવ્ય પણ ખોટી છે, અને જો કે તૃષ્ણા ઉત્પન્ન કરે છે તોપણ તે કદિ તૃપ્ત કરતી નથી. અધારામાં જે વસ્તુ સર્પ લાગતી હોય પણ દિવસના અજ્ઞાતામાં ખરી રીતે જે માત્ર દોરડું છે તેની જેવી

*એટલે કે પદ્ધતિસર લખાણો નથી, પણ જે સત્યો તેમાં લખેલાં છે તે જાણે સ્વતઃ તેમને મજ્યાં હોય એમ જણાય છે. હ. ભ. શુ.

ખીક લાગે છે તેવીજ આ દુનિયાની ખીક છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ આપણને સમુદ્ય ક્રેમ દેખાય છે તેનું ઉપનિષદોમાં નિગ્રહરણ નીચે મુજબ છે:—*આકાશમાં વાયુ તરફ જુવો. દરે વાયુ જોડે આસમાની નથી છતાં આપણે તેને આસમાની જોઈએ છીએ. એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ આ દુનિયામાં ક્રેમ ધણું દેખાય છે તેનો જવાબ નીચે મુજબ છે:—સમુદ્રનાં મોજાં, ને નદી તથા તળાવના લીલોળા જુવો. દરેકમાં સૂર્યનાં દગ્ગરો પ્રતિબિંબ જણાય છે, તોપણ આપણે જાણીએ છીએ કે સૂર્ય તો એકજ છે, માત્ર આપણી આંખો તેનો મોટો પ્રકાશ અને ચક્રચક્રતું અજવાળું ખમી શકતી નથી. તોપણ શંકરાચાર્ય અત્તંકારિક દૃષ્ટાંતોના ગેરઉપયોગ સામે કેવી સંભાળ પૂર્વક ચેતવણી આપે છે તે જાણવાથી આનંદ થાય છે. શંકરાચાર્ય જણે છે કે બધી ઉપમાઓ ખરો અર્થ છુપાવે છે. તે સત્ય કહે છે કે ઉપમાઓનો હેતુ માત્ર એક અંશ સમજાવવાનો છે, પણ સર્વાંશ સમજાવવાનો નથી. નહીં તો તેઓ ઉપમા હોઈ શકેજ નહીં. તે કહે છે કે આ નાના પ્રકારની સૃષ્ટિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા બ્રહ્મ અથવા પરમાત્માની પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા સૂર્ય અથવા ચંદ્રની સાથે ઉપમા કરવી એ છેક યોગ્ય ન જણાય, કેમકે સૂર્યને અમુક સ્વરૂપ છે અને પાણી જે તેનાથી ભિન્ન છે તે દૂર છે તેની સાથે તેનો સંયોગ થાય છે. આપણે તેટલા માટે સમજી શકીએ છીએ કે પાણીમાં સૂર્યની આકૃતિ હોવી

*વાયુ, ચક્ષુ—ઇન્દ્રિય—ગ્રાહ નથી માટે અંકારનો ઇરાદો માત્ર આકાશ તરફ જોવાનું કહેવાનો છે. હ. ભ. શુ.

એટલે કે ત્યારે પાણીની સપાટી વધે છે ત્યારે મુર્ખનું પ્રતિબિંબ પણ વધે છે, ને ત્યારે પાણી ઘટે છે, ત્યારે તે પણ ઘટે છે, ત્યારે પાણી ધ્રુવે છે ત્યારે તે પણ ધ્રુવે છે, અને ત્યારે પાણીના ભાગ યાવ છે ત્યારે તેના પણ યાવ છે. આ પ્રમાણે પાણીનાં બધાં ગુણ ને સિધ્ધિ તેનામાં આવે છે. એમ છતાં પણ ખરે સૂર્ય આ બધીવાર તેવોને તેવોજ રહે છે. તેવીજ રીતે બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા જો કે ખૂં જોતાં એકનો એક અને અવિકાર્ય છે, તોપણ જો શરીર અને બીજી ઉપાધિઓમાં તે વસે છે તેના ગુણ અને ભાવ તે જગતે મદલ કરે છે, તેઓ જોમ વધે છે તેમ તે પણ જોમ વધે છે, તેઓ જોમ ઘટે છે તેમ તે પણ જોમ ઘટે છે છતાં. તેથી ત્યારે ઉપમેય અને ઉપમાનમાં અમુક સાધારણ ધર્મ હોય છે ત્યારે ઉપમા સામે વાંધો લેવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી.

આ ઉપરથી તમને જણાશે કે ઉપનિષદોની બાબા ગમે તેવી અસંકારિક અને કેટલીકવાર અવ્યવસ્થિત હોય તોપણ વેદાંત સૂત્રો ઉપર મોટી ટીકા લખનાર શંકરાચાર્ય યથાર્થ રીતે અને ન્યાયપુરઃસર દલીલ કરી જાણે છે અને હિંદુવાસી અગર ગુરોષવાસી ગમે તે પૂર્વ પક્ષી સામે ટક્કર લઈ શકે તેમ છે.

ઉપનિષદોમાં વળી એક બીજી પ્રખ્યાત ઉપમા છે, અને તેનો હેતુ બ્રહ્મ જગતનું ઉપાધાન અને નિમિત્ત બને કારણ છે; એટલે કે દુનિયા ધ્રુવે કરી છે એટલુંજ નહીં પણ ધ્રુવરૂપજ છે, તે સિદ્ધાંત સમજાવવાનો છે. સિધ્ધ પૂછે છે કે એમ કેમ હોય

શકે? ગુરુ જવાળ દેંછે: “કરોળીઓ જુવો. તે પોતાના શરીરમાંથી પોતાની અમ્મયજ જાળના તાંતણા બેદદ હુશિયારીથી કાઢેછે.” અહીં ગુરુનો હેતુ માત્ર પોતાના શિષ્યને સૃષ્ટિ રૂપી જાળનું ઉપાદાન તેમજ નિમિત્ત કારણ એકી વખતે બધા કેમ હોઈ શકે તે સમજાવવા માટે, દાખલો આપવાનો હતો. પણ તેનું પરિણામ શું આવ્યું? હિંદુસ્થાનમાં પહેલ વહેલા આવેલા કેટલાક ખ્રિસ્ત મિશનરીઓ (ધર્મ પ્રવર્તકો) કહેતા કે બ્રાહ્મણોનો ઇશ્વર એક મોટો કાળો કરોળીઓ છે જે વિશ્વના મધ્યબિંદુમાં બેસીને પોતાના શરીરમાંથી દુનિયાને તાંતણાની પેઠે બહાર કાઢીને રચેછે.

તમે જોશો કે જે દૃષ્ટાંતોને સંભાળ પૂર્વક ન વાપરવામાં આવે તો તે તુકસાનકારક છે, અને જે કે ઉપનિષદોમાં ઘણા કાવ્યાલંકારો છે તોપણ આપણે જોશું કે વેદાંત દર્શન ઉપરના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથકર્તા શંકરાચાર્યે નેટલી સંભાળથી આ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી ઉપમાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે નેટલી સંભાળથી બીજા યોગજ કરી શકશે.

ભાપણુ ૨ શ્લોક.

આત્મા અને પરમાત્મા.

ઉપનિષદોમાંથી ફકરાઓ? કહો ઉપનિષદમાંથી.

કેવી પદ્ધતિથી ઉપનિષદો લખાયેલાં છે તેના હું આજે સૌથી પહેલાં કહેલાક નમુના આપીશ.

એક ઉપનિષદમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે એક બાપ પોતાનું સર્વસ્વ દેવોને અર્પણ કરેછે, ને પોને આ પ્રમાણે પૂર્ણ થવ ક્યો તે માટે આનંદ પામેછે. તે ઉપરથી તેના એકનાએક દીકરે તેને મહેણું માર્યું કે તમે મને પણ કેમ દેવોને અર્પણ ન કર્યો? જેમ ઇસાકને અર્પણ કરવાની એબ્રેહામની ઇચ્છાને હીજુ લોકોમાં નરમેધ પૂર્વે થતા તેની સાખીતી ગણવામાં આવે છે તેવીજ રીતે આને હિંદુસ્થાનમાં નરમેધનો મળા આવેલો દાખલો કહેવામાં આવેછે. કદાચ એ વાત ખરી હોય, પણ આ દાખલામાં દીકરાને ખરેખર મારી નાખ્યાનું બિલકૂલ કહેવામાં આવ્યું નથી. હું મારો દીકરો થમને આપીશ એમ બાપે બોલ્યા પછી, આપણે જોઈએ છીએ કે દીકરો એકદમ થમ વૈવસ્વતના ધામમાં જાયછે, અને થમ ત્યાં નહીં હોવાથી બ્રાહ્મણને જે આદરસત્કાર આપવો જોઈએ તે કોઈ તેને આપતું નથી. તેથી જ્યારે થમ ત્રણ દિવસની ગેરહાજરી પછી પાછા આવેછે ત્યારે તે પોતાની દિશગીરી જાહેર કરેછે, અને તે બ્રાહ્મણના દીકરાને ત્રણ વરદાન માગવાનું કહેછે. આ

જીવાન જીવાસુએ પ્રથમ એ માગ્યું કે હું જ્યારે પાછો જઈ (એટલે તે ફરી સજીવન થવા સ્પષ્ટ રીતે માગેછે) ત્યારે મારો બાપ મારા ઉપર શુરસે ન થાય, બીજું એ કે જે યગ્ગર્ભથી સ્વર્ગમાં સુખ મળેછે તેનું મને જ્ઞાન સંપાદન થાય, અને ત્રીજું એ કે માણસનું મૃત્યુ પછી શું થાયછે તેનું મને જ્ઞાન મળે. જ્યારે માણસ મરી જાયછે ત્યારે કેટલાક કહેછે કે તે છે ને કેટલાક કહેછે કે તે નથી. આ મોટી શંકા છે, અને હું તે તમારી પાસેથી જાણવા માગું છું, અને તેજ મારી ત્રીજી વરદાન માટે માગણી છે.

યમ તે સવાલનો જવાબ આપવાની ના પાડેછે, અને તે પ્રાહ્લજીના છોકરાને લાલચમાં નાખવા માટે દરેક જાતની બક્ષીસ આપવાનું એટલે કે દ્રવ્ય, પ્રુબસુરત સ્ત્રીઓ, લાંબી આવરદા ને દરેક જાતનું સુખ આપવાનું વચન આપેછે. પણ તે લાલચોથી તેનો અતિથિ જરાએ ડગતો નથી, પણ કહેછે કે (૧, ૨૬): “હે યમ, આ ચીજો માત્ર આવતી કાલ સુધી પહોંચે છે, અને તે ઇન્દ્રિયોના બળને ક્ષીણ કરી નાખેછે. આખી આવદા ગણો તોપણ તે ટુકડી છે. તમારા ઘોડા તમારી પાસે રાખો, નૃસ્ય ને ગાન તમારા માટે રાખો. દ્રવ્યથી કોઈ માણસને સુખી કરી શકાય નહીં. હે યમ, જ્યારે અમે તમને જોઈએ ત્યારે અમારાથી દ્રવ્ય રાખી શકાશે?”

આખરે યમને હારવું પડે છે તેણે ત્રણ વરદાન આપેલાં છે, અને તે તેણે પાળવાં જોઈએ. આ બધું આશરે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાંની હિંદુસ્થાનનાં જીવન અને વિચારની રિચતિ

ઉપર અગવાળું નાખેછે. કારણકે જો કે આ સર્વ કવિતા છે, તોપણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે કવિતા હમેશાં સલ ઉપર આધાર રાખેછે, અને જે તાર સ્પર્શ ચતાવેત સંગીત કરી શકે તે તાર ઉપર જો કવિઓએ આધાર ન કર્યો હોત તો પછી તેમાંનો કોઈ પણ કવિ મનુષ્ય લાગણી જગૃત કરી ન શકત.

પછી યમ કહેછે કે: “જો સુખો આનંદદાયક છે અથવા લાગેછે તે જ્યાં ઉપર વિચાર કરીને તે તે સધળાનો લાગ કર્યો છે. જે રસ્તો દ્રવ્ય મેળવવાનો છે અને જે રસ્તે જવાથી ધણા નાશ પામેછે તે રસ્તે તું ગયો નથી. અજ્ઞાનમાં વસતા મૂખો, અને પોતાના અહંકાર અને મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રલાપ ગયેલા જ્ઞાનીઓ, વારંવાર પચેટન કર્યા કરેછે, અને આમતેમ આંધળાએ દોરેલા આંધળા માણસોની પેઠે કેળા ખાયછે. દ્રવ્યની માયાથી હાગ્યેલા વિચાર વિનાના જાળકની નજરે બિવિધ તરતું નથી. તે એમ ધારેછે કે ‘દુનિયા આ છે બીજી નથી’— અને આ પ્રમાણે તે ફરીફરીને મારી સત્તા નીચે પડેછે.”

યમે ખાત્રી કરી કે પોતાના જીવન આજીવ અતિથિએ સર્વ મનોવૃત્તિઓ વશ કરી છે; અને યજ્ઞ, અગર સામાન્ય દેવ ઉપર શ્રદ્ધા, અગર સ્વર્ગ મુખની આશા, તેમાંના કશાથી પણ તેને સંતોષ મળે તેમ નથી. પછી તેને તેના આત્માની પ્રજ્ઞ સાથેની એકતા બતાવવા માટે આ દુનિયાનું નિલ સલ જે પ્રજ્ઞ તેનું. ખરૂં લક્ષણ બતાવવાનું યમ શરૂ કરેછે, કેમકે આ એકતા, ઉપનિષદો પ્રમાણે, ખરૂં અમરપણું છે. યમ કહે

છે કે “આત્મા નાનામાં નાનો ને મોટામાં મોટો છે અને સક્ષિય હૃદયમાં સંતાપેલો છે. જે માણસ ઈચ્છાથી મુક્ત છે અને શોકથી મુક્ત છે તે જગત્કર્તાની મહેરબાનીથી આત્માનો મહિમા જુવેછે.”

“આત્મા” વેદથી કે જુદિથી કે ધણી વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. જેને આત્મા વરેછે તેનાથી આત્મા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આત્મા તેને પોતાના પુત્ર તરીકે પસંદ કરેછે.”

अणोरणीयान्महतो महोयान्
आत्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्माहिमानमात्मनः ॥

આ સ્લોકમાં ધાતુઃ પ્રસાદાત્ને બદલે ધાતુપ્રસાદાત્ એ પાઠ વાંચવાનું ધણું મન યાય એમ છે. તે પાઠનો અર્થ “બીજના શાંત પડવાથી.” બીજનો અર્થ ત્રણ ગુણ, સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્; જુઓ જાનાલ ઉપ. ૪. પણ ધાતુઃ પ્રસાદાત્ એ પદ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ ૩, ૨૦માં આવેલ અને મહાનારાયણ. ઉપ. ૮. ૩માં પણ આવેલ; પણ ધાતુપ્રસાદાત્ સમાસ ઉપનિષદોમાં આવતો નથી, અને પ્રસાદ શબ્દ કદિ ગુણના સમાનપણાના અર્થમાં વપરાતો નથી, પણ હમેશાં (ઇશ્વર ઇત્યાદિ) દેહીની મહેરબાનીના અર્થમાં વપરાયછે.

*નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો
ન મેઘયા ન બહુના શ્રુતેન ।
યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ
તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ॥

આત્માનું જ્ઞાન અભ્યાસથી કે સારાં કર્મથી આવતું નથી, પણ આત્માની મહેરબાની અથવા સ્વતંત્ર પસંદગીથી આવે છે એ વિચાર ઉપનિષદોના કર્તાઓ વખતોવખત પ્રકટ કરે છે, પણ અગાઉ જેને ધાતા અથવા જગત્કર્તાની મહેરબાની કહી તે અને આ એક નથી.

પછી યમ કહે છે કે: “ક્રોધ* પણ માણસ જે શ્વાસ ઉચો જાય છે (પ્રાણ) ને જે શ્વાસ નીચો જાય છે (અપાન) ને જેને આપણે પ્રાણ વાયુ તથા અપાન વાયુ કહીએ છીએ તે વડે શુભં નથી, પણ જેમાં આ બન્ને વસે છે તેવા એક ખીજાએ કરીને આપણે શુભીએ છીએ.” અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે શરીરના ઇન્દ્રિયમય શુવન અને આત્માના અસ્તિત્વ વચ્ચેના તફાવત બ્રાહ્મણોએ સ્પષ્ટ રીતે જાણે હતા-જે તફાવત ધણા મોડા વખતના પણ ધણા તત્ત્વજ્ઞોએ જોઈ શક્યા નહોતા.

આગળ વધતાં યમ કહે છે કે: “જે હું શ્રેષ્ઠ પુરુષ, જ્યારે માણસો ઉદ્ધતા હોય છે ત્યારે તેઓમાં જન્મી રહે છે, અને

*ન પ્રાણેન નાપાનેન મર્ત્યો જીવતિ કશ્ચન।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥

इय एष मुत्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः। तदेव शुक्रं तद्रूपं तदेवामृतमुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ।

૧ જે શક્તિ ઉપદ્રા મનુષ્યોનું રક્ષણ કરે છે એ પ્રમાણે તરજુમો કરવા એ તદ્દન અર્થાચીન વિચાર દાખલ કરવા જેવું થાય છે. તેમજ અત્યેતિનો અર્થ ‘નાશીજવું’ થતો નથી.

એક પછી એક રમણીય દેખાવ રચેછે, તે ખરેખર દેવછે, બ્રહ્મ છે અને તેજ અમર છે. બધી દુનિયાનો (લોકોનો) તેમાં સમાવેશ થાયછે, અને કોઇ બહાર જતું નથી.”

“જેમ* એક અગ્નિ, દુનિયામાં આવ્યા બાદ, જો કે એક છે છતાં જે સ્વરૂપ તે ગ્રહણ કરેછે તેના જેવો થાયછે, (જેને તે બાળેછે તેના જેવો થાયછે), તેવીજ રીતે બધી ચીજોમાં રહેલો એક આત્મા જેમાં જેમાં તે પ્રવેશ કરેછે તે તે મુજબ જૂદો જૂદો થાયછે,—પણ તે બહાર પણ રહેછે.”

“જેમ આખી ઈંદુનિયાની આંખ સૂર્ય, આંખે જોયેલી બહારની ગંદકીથી બ્રહ્મ થતો નથી તેવીજ રીતે સર્વ ચીજોમાં રહેલો એક આત્મા દુનિયાના દુઃખથી, પોતે બહાર હોઇને, બ્રહ્મ થતો નથી.”

જેવી રીતે આપણે (પુરોહીયનો) માનીએ છીએ કે ઈશ્વર સર્વ ચીજોમાં હાજર છતાં પણ તેમનાથી અતિક્રાન્ત છે (વેસ્ટ-

*अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिः ॥

इसूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुः

न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥

કોટ, સેન્ટજોન, પા. ૧૬૦) તેવીજ રીતે અહીં આત્મા મૂર્તિમાન થયા પછી પણ તે સર્વથી અતિક્રાન્ત છે તે લક્ષણ પ્રતિપાદિત થયેલું આપણે જોઈએ છીએ. આગળ વધતાં વળી યમ કહે છે કે “સર્વ ચીજમાં રહેલો આત્મા એ એકજ અંતર્યામી છે. તે એક રૂપને અનેક કરે છે. જે જ્ઞાનીઓ તેને પોતાના આત્મામાં રહેલો જુવે છે તેને માટે શાશ્વત સુખ છે, ખીજને માટે નથી.”

“જેનું સ્વરૂપ અક્ષુભ્ય નથી, કોઈ તેને આંખથી જોતું નથી, હૃદય, જ્ઞાન તથા મન તેનો આકાર જાણે છે. જેઓ આ વાત જાણે છે તેઓ અમર છે.”

આ ઉપનિષદનો કર્તા ગમે તે હોય પણ તેના મનમાં, “આત્મા અમર છે” એ સિદ્ધાંત, દલીલથી સાબીત કરવા જેવો છે એમ જરા પણ ઉગ્રું નહોતું, એ યાદ રાખવા લાયક વાત છે. દુનિયાની ઘણી ખરી પ્રાચીન પ્રજાઓના ધર્મોને, તેમજ જે જંગલી જાતોના, આત્મા વિષે અને મોત પછીની તેની ગતિ વિષેના અભિપ્રાયો આપણે જાણીએ છીએ, તેના ધર્મોને પણ, આ વાત લાગુ પડે છે. આત્મા અમર છે એ સિદ્ધાંતના ટેકામાં

“एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः
तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

†न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्।
हृदा मनीषी मनसाभिमुखो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

દલીલો એકઠી કરવાને કાંઈ પણ ચત્ત કરવામાં. કદિ આવતો નથી, તેનું સાદું કારણ એ જણાય છે કે જો કે શરીરના નાશ અને છેવટના પૃથક્કરણ માટે સ્પષ્ટ પુરાવો હોય તો તેપણ માણસના અનુભવમાં કદિ આત્માના મૃત્યુ જેવું કાંઈ પણ આબ્યું નહોતું. મૃત્યુ પછી આત્મા કેવી રીતે જીવંતી ગુભરશે તે બાબતના વિચારો ખરેખર ઘણીવાર બહુ મૂર્ખાઈ ભરેલા અને અપૂર્ણ હોય છે, છતાં શરીરના મોત પછી આત્માનો પૂર્ણ છેડો આવી રહેશે એ સૌથી મૂર્ખાઈ ભરેલો ને અપૂર્ણ વિચાર સ્પષ્ટ રીતે પાછળના જમાનાનો છે. બીજાં ધર્મ પુસ્તકોની પેઠે, મૃત્યુ પછી આત્મા ક્યાં ક્યાં વસશે તેના બહુ વિચિત્ર વર્ણનો ઉપનિષદોમાં કરેલાં છે, અને શરીર છોડીને ગયેલા આત્માનાં સુખ અને દુઃખ વિષે તેમાં દર્શાવેલા વિચારો ઝીક લોકોના વિચારોથી ભાગ્યેજ ચડિયાતા છે. આ વિચિત્ર બ્યાનોએજ કદાચ વધારે ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાનીઓની શંકાઓ ઉત્પન્ન કરી હોય, અને લોકોમાં મનાતા આવેલા આત્માના અમરપણા વિશે તેમની માન્યતા, તેમજ વૈકુંઠ અને જંબુદ્વીપ વિશે તેમની પ્રાચીન માન્યતા પણ, છોડી દેવાની તેમને ફરજ પાડી હોય. તેપણ ઉપનિષદોએ તો વધારે ડહાપણનો રસ્તો લીધો છે. લૌકિક માન્યતા વિરુદ્ધ તેઓમાં દલીલ કરવામાં આવી નથી. જે લોકો જે સુખ તેઓએ આ દુનિયામાં ભોગવ્યાં છે તેના વધારા કરતાં વધારે ઉંચું સુખ જાણના નથી, અને જેઓ સારાં કર્મથી પોતાની માનુષ્ય આરાઓ તથા ઇચ્છાઓની સિદ્ધિ માટે પાપ ચલાવે, તેમના વ્યયોગ માટે પ્રાચીન મન,

ઉપનિષદો તેમના તેમ રહેવા દેછે. પણ જે લોકોએ નિત્ય બ્રહ્મનું અને તેની સાથે પોતાની એકતાનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું, અને જેઓ મર્ણુ પછીની પોતાની હયાતી વિષે મર્ણુ પહેલાની પોતાની હયાતીની પેઠે શંકા રહિત હતા, તેમને માટે ઉપનિષદોમાં વધારે ઉચ્ચી અમરતા, અથવા ખરૂં કહીએ તો એકજ ખરી અમરતા, અલગ રાખવામાં આવી છે. ઉપનિષદોના ઋષિઓ જાણતા હતા કે તેમનું ખરૂં અસ્તિત્વ બ્રહ્મના અસ્તિત્વની પેઠે આદિ વગરનું અને તેટલા માટે અંત વગરનું હતું; અને પોતાનું બિવિધ અસ્તિત્વ કેવું યથાર્થ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરશે, તે વિષે અટકજો નહીં કરવામાં તેઓએ હઠાપણુ વાપર્યું છે. અમરતાને જ્ઞાનના ફળ તરીકે સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. જેવો માણસ પોતાને, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પોતાના આત્માને, પીછાને છે એટલે કે જેવો તે પોતાનામાં રહેલા પરમાત્માને ઓળખે છે, તેવોજ તે અમર થાય છે.

આ આખા તત્ત્વજ્ઞાનને હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઋષિઓની સામાન્ય મિશ્રિત કહી શકાય. સ્વાભાવિક રીતે તે જ્ઞાન હોકરાંને અથવા ઉચ્ચ વિચાર માટે લાયકાત નહીં ધરાવતા લોકોને શીખવાનું નહીં; પણ જન્મ અને કેળવણીથી લાયક યથેક્ષા દોષ પણ શખ્સ પાસેથી તે દૂર રાખવામાં આવતું નહીં. આપણને આશ્ચર્ય લાગે છે તે એ છે કે જ્યારે યમને પોતાના જીવાન પરોણાને જ્ઞાન આપવાની ફરજ પડે છે ત્યારે તે પણ રહેજ મૌન ધારણ કરે છે. આપણે જોઈએ છીએ કે ગુરુ પોતાના જ્ઞાનની ઉચ્ચ કિંમતથી પૂર્ણ વાકેફ હોવાથી તે

તે જ્ઞાન પોતાના શિષ્યને જરા આનાકાનીથી, કેમ જાણે ધણામાં ધણી મૂલ્યવાળી ચીજ આપતો હોય નહીં તેવી રીતે, આપેછે.

૨ મૈત્રાયણ ઉપનિષદમાંથી શ્લોકો.

આપણે તેવીજ આનાકાની મૈત્રાયણ ઉપનિષદમાંથી લીધેલા એક બીજા આખ્યાનમાં પણ જોઈએ છીએ. આ આખ્યાનમાં જીવાન બ્રાહ્મણને બદલે એક વૃદ્ધ રાજાની વાત છે. તેણે પોતાના દીકરાને તાજ આપી દીધો, અને પોતે જન્મ મર્ણુ ઉપર વિચાર કરવા માટે અરણ્યમાં ચાલી નીકળ્યો. ત્યાં તેને એક યાત્રી મળ્યો અને તેણે તેને પગે પડીને કહ્યું: “હે સાધુ, હું આત્મા જાણતો નથી, તમે તેનું તત્ત્વ જાણો છો. માટે મને તે શીખવો.”

અહીં પણ સુર પ્રથમ રાજાને કહેછે કે જે તું પૂછેછે તે શીખવવું મુશ્કેલ છે. પણ રાજા આમ્રહ કરેછે. તે કહેછે: “આ અપ્રિય મિથ્યા શરીર જે માત્ર અસ્થિ, ચર્મ, સ્નાયુ, મેદ, માંસ, શુક્ર, રક્ત, શ્લેષ્મ, અત્યુ, કફ, વિદ્વા, જલ, પિત્ત અને પંકનો જથ્થો છે તેમાં મોજશોખ મોગવવાથી શું ફાયદો? આ શરીર કામ, દ્વેષ, લોભ, મોહ, બય, પીડા, ધર્ષ, વિયોગ, કુસંગ, બૂખ, તરસ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોક અને બીજાં દુઃખોને વશ છે તો પછી તેમાં મોજશોખ મોગવવાની શી જરૂર છે? આપણે જાણીએ છીએ કે ક્રીડાઓની પેઠે અને હાલતા અને સુકાર્ધ જતા હોડ અને ઝાડોની પેઠે સર્વ નાશવંત છે. મોટા રાજ્યકર્તાઓ, ધનુર્ધારીઓ (ત્યાર પછી ધણાં નામો આવેછે) પોતાના આખા કુટુંબની નજર આગળ મોટામાં

મેહું સુખ છોડી દઈને આ દુનિયા છોડી બીજામાં ચાલ્યા ગયાછે. મોટા સમુદ્રો સુકાઈ ગયા છે, પર્વતો પડી ગયાછે, ક્રુવનો ^૧તારો પણ ચલાયમાન થાયછે, જે દોરીઓ તારાઓને ટેકવી રાખેછે તે કપાઈ^૨ ગઈછે, પૃથ્વી ડૂબી^૩ ગઈછે, અને દેવો પણ પોતાના સ્થાનેથી નાશી ગયાછે. એવી આ દુનિયામાં જો મોજશીખ મોગવીને પણ માણસને ફરીફરીને આવવું પડે તો પછી તે મોગવવાથી શું ફાયદો?" (અહીં આપણે પુનર્જન્મ માટેની બીક જોઈએ છીએ; મોતની બીક નથી, પણ જન્મની બીક છે; આ બીક આપણે હિંદુસ્થાનના આખા તત્ત્વજ્ઞાનમાં જોઈએ છીએ). આગળ વધતાં રામ કહેછે; "તેટલા માટે મને મહેરબાની કરીને બહાર કાઢો. આ દુનિયામાં હું સુકા કુવાના દેડકા જેવો છું. હે સાધુ, તમે માર્ગ છો, તમે મારો માર્ગ છો."

ત્યાર પછી શિક્ષણ શરૂ થાયછે. આ શિક્ષણ કાંઈ ગુરના મનમાંથી નીકળતું નથી, પણ મૈત્રિ કરીને બીજા ગુર પાસેથી તે જે શીખેલો છે તે તે કહેછે. મૈત્રિ પણ આપણે જોને અંથ કર્તા કહીએ તેવી રીતે સ્થાપિત થયો નથી, પણ પ્રજાપતિ વાલ્મીકિય નામના ઋષિઓ આગળ જે બોલેલા તેજ માત્ર તે કહેછે. આ અહું દૂરનો ઐતિહાસિક પૂર્વકાળ સૂચવેછે, અને જો

૧ વિષુવત્તના (ઇક્વિનોક્સના) પ્રસ્થાન બાબત ધણુંકરીને જુનામાં જુના નિર્દેશો.

૨ ખરતા તારા અથવા પૂછડીઆ તારા બાબત આમ લખ્યું હોય.

૩ જલપ્રલયની દંત કથાને હિંદીશીને આ વાક્ય લખાયેલું લાગેછે.

કે દેટલીક હકીકતો આપણને વિચિત્ર લાગે તોપણ આપણને ખાત્રી ચાયછે કે આ ઉપનિષદોમાં જે જીવન વર્ણવ્યું છે તે ખરું જીવન હતું, તે મનોહર અને અતિ ક્ષણદ્રુપ દેશમાં આવી રહેનારાઓ ધણા પ્રાચીન કાળમાં જે વિચારો ઉપનિષદોમાં લખાયેલા છે તેમનું પ્રતિપાદન (નિરૂપણ) કરવામાં રોકાયેલા હતા, તેઓ ખરેખર આપણા કરતાં જૂદીજ જાતના, ખીજ કોઈ પણ જાત કરતાં ભિન્નજ હતા, તેઓ દૃશ્ય ચીજો કરતાં અદૃશ્ય માટે વધારે કળિજી ધરાવતા, અને તેમના રાજ્યો અને રાજકુમારો તેમના પ્રમુખાય અને શીતળ આશ્રમ તરફમાં જન્મમર્ણુના ગહન સવાલો ઉપર વિચાર કરવા માટે પોતાના તપ્ત ઉપરથી ખરેખર ઉતરીને પોતાના મહેલ છોડી દેતા. ધણા કાળાંતરે ગૌતમ બુદ્ધે તેમજ કર્ણ હતું, અને તેના જીવનની સામાન્ય હકીકત ઉપર અવિશ્વાસ રાખવો એ ઐતિહાસિક શંકાશીલતાની યોગ્ય હદ કુદાવી જવા જેવું છે, માટે એ નિશ્ચિત છે કે તે રાજાનો દીકરો હતો અને તત્ત્વવેતા અને ત્યાર પછી ગુરુ થવા માટે તેણે પોતાની ગાદી અને પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો. જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે બુદ્ધ અને ઉદારક થવા માટે તેણે પોતાનાં મુગટ અને દોલત, સ્ત્રી અને જાળક તથા દેવાથીજ લોકોમાં કેવી જીત મેળવી; તેમજ જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે બ્રાહ્મણોએ તેને સખ્તમાં સખ્ત મ્હેણું મારેલું તે એ હતું કે તે ક્ષત્રિય થઈને ધર્મ ગુરનું કામ જાણી લેવાની ઉદ્ધતાઈ ધારણ કરેછે—ત્યારે આપણે ઐતિહાસિક હકીકતજ સાંભળીએ છીએ

તેમાં આપણને લેશ માત્ર શંકા ઉત્પન્ન થતી નથી, પછી ગમે તો તે હકીકતોને તેના ઉત્સાહી અનુયાયીઓએ મોઢું સ્વરૂપ આપ્યું હોય.

આ ઉપનિષદમાં પહેલો સવાલ પૂછવામાં આવ્યો છે તે નીચે મુજબ છે: “હે સાધુ, આ શરીર ગાડાની પેઠે ચૈતન્ય વગરનું છે. કેરો આ શરીરને ચૈતન્યવાળું કર્યું છે અને કોણ તેનો હાંકનાર છે?” પછી પ્રજ્ઞપતિ જવાબ આપે છે કે દુનિયાના પદાર્થો વચ્ચે વિકાર રહિત, અનંત, અવિનાશી, અજ અને સ્વતંત્ર જે ઉચે ઉભો છે તે તે છે, અને જ્યારે આ શરીરને ચૈતન્યવાળું કર્યું છે અને તે તેનો હાંકનાર છે.

પછી એક બીજો સવાલ પૂછવામાં આવે છે. તે એ છે કે વિકાર અને ઈચ્છા વિનાનું જ્યાં એમ કરવાને કેવી રીતે પ્રેરાય? આનો જવાબ જરા ગાથા રૂપે છે. એમાં એમ કહ્યું છે કે પ્રજ્ઞપતિ (વિશ્વ) પ્રથમ એકલો હતો, અને જ્યારે તે એકલો હતો ત્યારે તેને કાંઈ સુખ નહોતું, અને આત્મચિંતન કરીને તેણે ધણું પ્રાણી બનાવ્યાં. તેણે તેમના તરફ જોયું તો તેને તેઓ પથ્થર જેવાં, ચૈતન્ય વિનાનાં અને નિર્જીવ સ્થંભ જેવાં લાગ્યાં. તેને સુખ મળ્યું નહીં, અને તેથી તેઓ ભગ્વત યાચ તે માટે તેઓની અંદર જવાનો તેણે વિચાર કર્યો. આ કામ તેણે પોતાની અસાધારણ રીતે પાર પાડ્યું, અને પછી જો કે તે પોતે સ્થિર અને અદ્વિત રહ્યો તોપણ તેઓમાં તે ચૈતન્યરૂપ થયો. ત્યાર પછી શરીર સંબંધી અને મનસંબંધી હકીકતો આવે છે, જે જાણવાની આપણે જરૂર નથી. ત્યાર

બ્રાહ્મ મનોહર વાક્યોમાં બ્રહ્મનું સૂર્ય અને પ્રકૃતિના બીજા ભાગોમાં રહેલું અસ્તિત્વ પ્રદર્શિત કરેલું છે; પણ સમાપ્તિ હમેશાં એક સરખી છે અને તે નીચે મુજબ છે:—

“જે અગ્નિમાં છે તે, અને જે હૃદયમાં છે તે, અને જે સૂર્યમાં છે તે બધાં એકજ છે, અભિન્ન છે,” અને જે આ (સિદ્ધાંત) જાણે છે તે એક સાથે એક થાય છે (૬, ૧૭). “જેમ પક્ષીઓ અને હરણો જ્વાળામુખી પર્વત પાસે જતાં નથી તેમ જેઓ બ્રહ્મ જાણે છે તેની આગળ પાપ આવડું નથી.” છેવટે ૬, ૨૦માં લખ્યું છે કે “આ વિચારના પ્રસાદે કરીને તે સર્વ સારાં નરસાં કામનો નાશ કરે છે; તેનો પ્રસન્ન આત્મા પરમાત્મામાં રહીને પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.”

પ્રજાપતિ કહે છે કે “માત્ર વિચારો નવા જન્મ મરણના ફેરા ખવરાવે છે; તેટલા માટે માણસે પોતાના વિચાર શુદ્ધ કરવા મથવું. માણસ જેનો વિચાર કરે છે તેજ તે છે: આજ પ્રાચીન રહસ્ય છે (૬-૩૪). જેવી રીતે માણસના વિચારો આ દુનિયાની ઓળે ઉપર ચોટેલા છે તેવીજ રીતે જે પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મ ઉપર ચોટેલા હોય તો પછી બંધનથી મુક્ત કોણુ ન થાય? જ્યારે માણસ, આગસ, મોહ અને પ્રવૃત્તિથી પોતાનું મન દૂર કરીને પોતાના મનોવિકારથી મુક્ત થાય છે,

૧ તેજ વિચાર છુદ્ધે ધર્મમુપદના પ્રથમ શ્લોકમાં બતાવ્યો છે (પૂર્વ દેશનાં ધર્મ પુસ્તકો ૧૦ પા. ૩): જે આપણે જાણે તે સર્વ જેનો આપણે વિચાર કર્યો છે તેનું પરિણામ છે, તેનો ખાલો આપણા વિચાર છે, તે આપણા વિચારોનું બનેલું છે.

સારેજ તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરેછે. “પાણી પાણીમાં, અગ્નિ અગ્નિમાં, આકાશ આકાશમાં, કોઈ પણ તેમનો ભેદ પાડી શકતું નથી; તેવીજ રીતે જે માણસના આત્માએ પરમાત્મામાં, એટલે કે બ્રહ્મમાં, પ્રવેશ કર્યોછે તે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરેછે.”

વિપચી અને વિપચનું શંકરાચાર્યે કરેલું વિવેચન.

આ સાધનોવડે વેદાંત દર્શનના કર્તા અથવા કર્તાઓએ કેવું આત્મવર્ણકારક તત્ત્વદર્શન ઉભું કર્યું તે હવે આપણે જોઈએ. છુટક છુટક કટકાઓને અહીં સંભાળપૂર્વક એકઠા કરવામાં આવ્યા છે, અને નિયમસર ગોઠવ્યા છે, એક પગથિયા પછી બીજાનું પગથિયું આવેછે, અને દલીલની દોરી કદિ પણ તુટતી કે ખોવાઈ જતી નથી. કહેવાતાં વેદાંતસૂત્રોનો તરજીમો થઈ શકે તેમ નથી, અને તેમનો તરજીમો કરવામાં આવે તોપણ મારા બાષણના સૂચિપત્રનાં જૂદાં જૂદાં મથાળાં પેઠે તેનો અર્થ સમજાશે નહીં. તોપણ હું તમને શંકરાચાર્યની શૈલીનો નમુનો બતાવીશ. આ સૂત્રો ઉપર તેણે મહાભાષ્ય લખ્યું છે, અને હિંદુસ્થાનના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વેદાંત દર્શનનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ તે છે. પણ મારે તમને પહેલેથી સૂચવી રાખવું જોઈએ કે તેની શૈલી જે કે સાધારણ પુસ્તકની શૈલીને ઘણી મજાતી છે તોપણ સમજાવી મુશ્કેલ છે, અને એરિસ્ટોટલ અથવા કૃટની ગહન દલીલો સમજાવા માટે ધ્યાન આપવાનો જેટલો પ્રયત્ન કરવો પડેછે તેટલો તેને માટે પણ કરવાની જરૂર છે.

શંકરાચાર્યે પોતાના ગ્રંથની શરૂઆતમાંજ લખેછે કે

“વિષયો ને વિષય ને અહં=હું અને इदं=આની સંગા નીચે આવેછે (અથવા આપણે (ચુરોપીયનો) કહીએ તો इगो [હું=ચૈતન્ય] અને નોન-इगो [હું સિવાય .ખીજું=જડ]ની સંગા નીચે આવેછે) તેઓ અધારા અને અજવાળાની પેઠે સ્વભાવ-થીજ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, અને તેટલા માટે એકખીજની જગ્યાએ આવી શકે નહીં. તે ઉપરથી ક્ષલિત થાયછે કે તેમના ગુણો પણ અદલી બદલી શકાય નહીં.” અહીં શંકરાચાર્યનો કહેવાનો અર્થ એ છે કે વિષયો ને વિષય અથવા અહં અને इदં એ નામ જેને આપવામાં આવેછે તે એકખીજથી ભિન્ન છે એટલુંજ નહીં, પણ અત્યંત વિરુદ્ધ અને અનન્યસાધારણ છે, એટલે કે જે વિષય તરીકે ધારવામાં આવેછે તે કદિ વિષયી તરીકે ધારી શકાય નહીં, અને જે વિષયી તરીકે ધારવામાં આવેછે તે કદિ વિષય તરીકે ધારી શકાય નહીં “હું-જડછું (अहमिदमस्मि)” અથવા “જડ હું છે (इदमहमस्ति)” એમ આપણે ધારી શકીએ નહીં અગર બોલી શકીએ નહીં, તેમજ વિષયના ગુણોને ઠેકાણે આપણે વિષયીનાં ગુણો કદિ પણ મૂકી શકીએ નહીં. દાખલા તરીકે इदं=આ જોવાય, સંભળાય અને અડકી શકાય, પણ અહં અથવા “હું” ને કદિ પણ જોવાય, સંભળાય કે અડકાય નહીં. તેનું અસ્તિત્વ એજ તેનું જ્ઞાન છે, પણ તેના અસ્તિત્વને જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી.

આ સામાન્ય સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયા પછી શંકર કહેછે કે: “તેટલા માટે આપણે એવા સિદ્ધાંત ઉપર આવીએ છીએ કે જે વિષયવાચક છે એટલે કે જે અહંની સંગા પામેછે ને જડ

છે તે અને તેના ગુણો, જે વિષયીવાચક છે એટલે કે જે ફરે ની સંગા પામેછે ને ચૈતન્ય છે તેને લાગુ પાડવા એ તદ્દન ખોટું છે; તેમજ તેથી ઉત્પન્ન જે વિષયીવાચક છે તે પણ જે વિષય-વાચક છે તેને લાગુ પાડવું તદ્દન ખોટું છે. વિષયી કદિ વિષયી સિવાય બીજું યશ્ચ શકે નહીં, વિષય હમેશાં વિષયજ રહેછે.

“તોપણ મનુષ્ય સ્વભાવની ખાસિયત છે કે અથવા બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો વિચારની આવશ્યકતા છે કે—અને આ ખાસિયત મનુષ્ય જાત હોડી શકતી નથી તે એ કે—જે સત્ય છે અને જે અસત્ય છે તેને બેળા દબને કહેવું કે ‘હું આ છું, અને આ માં છે.’ આ ખાસિયતનું કારણ એ છે કે જો કે વિષયી ને વિષય તદ્દન જૂઠાં છે છતાં તેમને ખોટી રીતે સમજવાથી તેમની વચ્ચેનો ભેદ જોઈ શકાતો નથી અને એકના ગુણો બીજા ઉપર આરોપાય છે.”

તમે સહેલાઈથી સમજી શકશો કે શંકરાચાર્ય વિષયી અને વિષય માત્ર તેમના નૈયાયિક અર્થમાં વાપરતા નથી. તેના વિષયી શબ્દનો અર્થ જે ખરૂં અને સત્ય છે તે એટલે કે આત્મા થાયછે, પછી ગમે તો તે પરમાત્મા કે જીવાત્મા હોય; અને તેના વિષય શબ્દનો અર્થ જે દૃશ્ય અને અસત્ય છે તે, દાખલા તરીકે ઇન્દ્રિયયુક્ત શરીર અને આખી દૃશ્ય દુનિયા, એ થાયછે. “હું મજબૂત છું અથવા હું નબળો છું, હું આંધળો છું અથવા હું જોઈ શકું છું” એનાં વાક્યોમાં જડ અને ચૈતન્ય બન્નેને મંયુક્ત કરવાથી અગાન ઉત્પન્ન થાયછે. તે કબૂલ

કરેછે કે આ અજ્ઞાન મનુષ્યને સ્વાભાવિક છે, પણ તે તેમ છતાં ખોટું છે અને તે ઓખું કરીને આખરે તેનો વેદાંત દર્શનથી નાશ કરવો ન્તેઈએ.

સાર પછી અધ્યાસ એટલે કે જોડે કરીને વિષયીને વિષયવાચક કરાયછે તેનો અર્થ શું તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યુંછે. બધી વ્યાખ્યાઓ તપાસતાં તેમની સામાન્ય મતઝખ નીચેની વ્યાખ્યામાં આવી જાયછે:—અધ્યાસ એટલે પ્રથમ નેચેલી કોઈ પણ ચીજ પોતે ઓળખી કાઢવી પણ તે ચીજ કોઈ બીજે સ્થળે જુવેછે એમ પોતાના મન અથવા સ્મરણમાં રૂપવું તે. દાખલા તરીકે કેટલાક લોકો છીપને રૂપું ધારેછે, એટલે કે રૂપાના ચુણોનો છીપ ઉપર અધ્યાસ કરેછે. વંશી બીજો દાખલો હોય. જો કે લોકો સારી રીતે જાણેછે કે ચંદ્રમા એકજ છે છતાં કેટલાએક લોકો એમ ધારેછે કે તેઓ જે ચંદ્રમા જુવેછે. તેવીજ રીતે લોકો ધારેછે કે જીવાત્મા એજ ખરો વિષયી અથવા આત્મા છે; અથવા જો કે આત્મા એક તથા સર્વમય છે, છતાં એમ ધારેછે કે શરીર અને આત્મા એમ બે વિષયી છે. સર્વ બ્રાહ્મિનું કારણ આ અધ્યાસ છે, અને તેનું લક્ષણ એ છે કે કોઈ પણ ચીજને જે તે નથી તે લેખવી. દાખલા તરીકે દયાળુ માણસ કહે કે મને ઠીક નથી, હું દુઃખી છું, હવે ખરું જોતાં તો તે પોતે તદ્દન આરોગ્ય છે પણ તેનાં બાઈડી છોકરાંજ દુઃખી છે. તેવીજ રીતે કોઈ માણસ કહે કે હું જડો યા પાતળો છું, હું ચાકું છું, ઉમો રડું છું કે કંઈ છું, હું કાંઈ કરું છું, હું આ કે તે ઇચ્છું છું. હવે ખરું જોતાં તે

પોતે એટલે કે તેનો આત્મા આ કરવાના તથા ઇચ્છવાના કર્મનો માત્ર સાક્ષી છે, જોનારો છે અને શરીરની વિવિધ અવસ્થાથી કેવળ સ્વતંત્ર છે.

હેવટે શંકરાચાર્ય દુકામાં કહેછે કે આ અસલ અધ્યાસ અથવા શ્રાદ્ધ ઉપર જે જ્ઞાન રચાયેલું છે તે સર્વ જ્ઞાન એટલે કે શાસ્ત્ર અથવા સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાન અથવા ધર્મશાસ્ત્ર અથવા કોઈ બીજા ગમે તે વિષયમાં જેને આપણે સત્ય જાણીએ છીએ અથવા માનીએ છીએ તે સર્વ, અવિદ્યા છે, અને આ અવિદ્યાને દૂર કરી વિદ્યા અથવા સલ જ્ઞાન પ્રવર્તાવવું એ વેદાંત દર્શનનો હેતુ છે.

આ જાતની દલીલ આપણને (યુરોપીયનોને) વિચિત્ર લાગે કેમકે આપણે વિચારના જૂદાજૂદા આવરણમાં ઉછરેલા છીએ ; પણ તેમ છતાં તે દલીલમાં એક અગત્યનો વિચાર સમાયેલો છે, અને આ વિચારનો યુરોપીયન તત્ત્વવેત્તાઓએ કદિ પણ પૂર્ણ ઉપયોગ કર્યો નથી. તે એ કે જે વિષયી વાચક છે અને જે વિષયવાચક છે તે વચ્ચે દૃઢ અસમાનતા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિષયી કદિ વિષય ન થઈ શકે, અને વિષય કદિ વિષયી ન થઈ શકે. વેદાંતીઓએ વિષયી શબ્દ નૈવાયિક પારિભાષિક શબ્દ તરીકે નહીં પણ તત્ત્વવિદ્યાના પારિભાષિક શબ્દ તરીકે વાપર્યો છે. પોતે, આત્મા, ચૈતન્ય અથવા જે કંઈ નામ માણસ તથા ઇશ્વરમાં રહેલા નિસ તત્ત્વને અપાતું હોય તેનું વિષયી એ બીજું નામ છે. યુરોપીયન તત્ત્વવેત્તાઓ આત્મા વિષે ગમે તે વિચાર ખરાવતા હોય તોપણ તેઓ

હમેશાં આત્મા જાણી શકાય તથા વર્ણવી શકાય અને તેટલા માટે વિષય થઇ શકે એવી રીતે તેના વિષે જોલેછે. જો હિંદુ તત્ત્વવેત્તા કોઇ પણ બાબત ઉપર સ્પષ્ટ હોય તો તે એ બાબત છે કે વિષયીવાચક આત્મા, સાક્ષી અથવા જ્ઞાતા અથવા પ્રજ્ઞા એ, વિષયવાચક તરીકે કદિ જાણી શકાય નહીં પણ માત્ર પોતેજ હોઇ શકે અને તેથી પોતાનેજ જાણે.

આત્મા અથવા વિષયી એ વિષય તરીકે જાણી શકાય એ વાત શંકરાચાર્ય કદિ પણ કબૂલ કરશે નહીં. આપણે આપણે હોઇનેજ આપણને જાણી શકાએ છીએ; અને જો બીજા લોકો ધારતા હોય કે તેઓ આપણને જાણે છે તો તેઓ આપણા બહારના દેખાવનેજ જાણે છે, પણ કદિ આપણા વિષયી વાચક આત્માને જાણતા નથી, કેમકે તે વિષયી સિવાય બીજું હોઇ શકેજ નહીં; તે જાણે છે, પણ જાણી શકાય તેવો નથી. તેવીજ રીતે જો આપણે એમ ધારતા હોઇએ કે આપણે બીજાને જાણીએ છીએ તો જો આપણે જાણીએ છીએ તે દૃશ્ય, સ્પર્શ એટલે કે બહારનો દેખાવજ છે, પણ સર્વવ્યાપક આત્મા નથી. તેમજ જો આપણે આકાશ, નદી કે પર્વત જેવા વિષય પદાર્થ ઉપર આત્મત્વ આરોપીએ તોપણ આપણી જૂલ થાય છે. આપણે તેથી પુરાણના દેવો અને મુર્તિઓ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. આપણને જોહું, અસલ જ્ઞાન થાય છે.

જ્યારે આપણે કહીએ કે આખી દુનિયાના દૃશ્ય અને અદૃશ્ય, સત્ અને અસત્ એવા બાગ પડેલા છે ત્યારે વેદાંતીઓ એમ કહેશે કે દુનિયા વિષયી અને વિષયવાચક છે (ચૈતન્ય

અને જડ છે), અને જે તેમના કહેવા પ્રમાણે વિષયીવાચક છે તે વિષયવાચક તરીકે જોવાતી નથી, તેમજ તેથી ઉલટું જે વિષયવાચક છે તે વિષયીવાચક તરીકે જોવાતી નથી. માનસ-શાસ્ત્રજો કદાચ એમ ધારે કે તેઓ આત્માને જ્ઞાનના વિષય તરીકે લઇ શકે, તેના વિભાગ પાડી શકે અને તેનું વર્ણન આપી શકે. પણ વેદાંતીઓ કહેશે કે જોના તે વિભાગ પાડે છે, જેની તેઓ વૃક્ષના કરે છે અને જેનું તે પૃથક્કરણ અને વર્ણન કરે છે તે તેમના અર્થ પ્રમાણે આત્મા નથી, વિષયી નથી, અને જો “પોતે” એ શબ્દ એના શ્રેષ્ઠ અર્થમાં વાપરીએ તો તે પણ નથી. જોને તેઓ ઉપસાધિ, સ્મરણ ને વિચાર કહે છે, જોને તેઓ ઇન્દ્રિય ને યન કહે છે તે સવળું, વેદાંતીઓના મત પ્રમાણે, આત્માની બહાર છે, અને તે સર્વ પોતાના શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમ સ્વરૂપમાં પણ જે પડદા મારફત નિસ આત્મા દુનિયા તરફ જુવે છે તે પડદા સિવાય બીજું કશું નથી. પડદાની પાછળ રહેલા આત્મા વિષે તે છે તે કરતાં વિશેષ આપણે જાણી શકતા નથી, અને આટલું પણ બીજા બધા જ્ઞાનથી જૂદી રીતે આપણે જાણીએ છીએ. જેવી રીતે સૂર્ય પોતાના અજવાળાથી પ્રકાશતો અને તે અજવાળાથી આખી દુનિયાને ઉજવળ કરતો કહેવાય છે, તેવીજ રીતે આપણે આત્માને તન્મય થવાથી જાણીએ છીએ.

શંકરાચાર્ય જોને વિષયી ને વિષય કહે છે તેને લગભગ મળતાં શોપનહાર જોને વીલ અને વોરસ્ટેલ્સ્ટુંગ કહે છે તે છે. અહીં આ વીલ પ્રજા અમયા દુનિયાના વિષયી જે

એકજ સત છે તેને ઠેકાણું છે, અને ચોરસ્ટેલ્લ્યુંગ દ્વારા દુનિયા જેને આપણે વિષય તરીકે જોઈએ છીએ અને જેને આપણે અસત, વિકાર્ય અને વિનાશી ગણીએ છીએ તેને ઠેકાણું છે. આ વિચારોથી ઉપનિષદોના ઋષિયો સારી રીતે વાકેફ છે. તેમના મત પ્રમાણે સાચી અમરતા માત્ર પોતે પોતાને જાણી શકે તેમાં પૂર્ણ રીતે સમાયેલી છે. દાખલા તરીકે યાજ્ઞવલ્ક્ય અને તેની પત્ની મૈત્રેયી વચ્ચેના 'સંવાદ' લ્યો. મૈત્રેયી પોતાના સ્વામીની સાથે અરણ્યમાં જવા અને તેની પાસેથી આત્મા શું છે. ને અમરતા શું છે તે શીખવા ઇચ્છતા હતા. યાજ્ઞવલ્ક્ય પોતાને જે કહેવાનું છે તે સઘળું નીચેના શબ્દોમાં સંક્ષેપમાં કહે છે: "પ્રિયે, ખરેખર આત્મા અવિનાશી અને અવધ્ય છે. કારણ, જો દ્વેષ હોય તો પછી એક બીજાને જુવે, એક બીજાને સાંભળે, માત્ર એક બીજાને જાણે, એક બીજાને પ્રીતે. પણ જો આ સર્વ માત્ર આત્મા હોય તો તે કેમ બીજાને જોઈ શકે, કેમ બીજાને સાંભળી શકે, કેમ બીજાને જાણી શકે, કેમ બીજાને પ્રીતી શકે? જેના વડે તે સર્વને જાણે છે તેને તે કેવી રીતે જાણી શકે? તે આત્મા માત્ર નકારમાં જ વર્ણવી શકાય (એટલે કે દરેક શુભ સામે વાંધો લાગે). તે આત્મા અચેત છે, તે અવિનાશી છે, તે વિરક્ત છે, તે અખલ છે. હે પ્રિયે, તે યાતા કેવી રીતે યાતાને જાણી શકે?"

આ સૂક્ષ્મ સવાલ છે. જ્ઞાતા જ્ઞાતાને કેવી રીતે જાણી શકે? અથવા, આપણા શબ્દોમાં બોલીએ તો આત્મા આત્માને કેવી રીતે જાણી શકે? તે માત્ર જ્ઞાતા હોઈ શકે, તેનામાં વિષયી ને વિષય એકજ છે, અથવા ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેનામાં વિષયી તથા વિષય વચ્ચે, જાણતું તથા જાણી શકતું વચ્ચે, તફાવત નથી, અને તેનું હોતું એ જાણતું છે અને તેનું જાણતું એ હોતું છે. આત્મા ધારવામાં આવે અને કોઈ પણ વિષય-વાચક ચીજનું રૂપ ધારણ કરે કે તરતજ અવિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે, માયા શરૂ થાય છે, આત્મા આ કે તે, જીવતો ને મરતો, દેખાય છે, પણ ખરૂં જોતાં વિષયો તરીકે જન્મ કે મર્ત્ય તેને આડકતરી શકતું નથી, પણ તે સ્વતંત્ર ઉભો રહે છે અને અમર છે. યાજ્ઞવલ્કયના કહેવા મુજબ “તેજ ખરી અમરતા છે”, અને આ શબ્દો બોલીને તે અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો.

વેદાંતને મળેલો વારસો.

વેદાંત તત્ત્વવેત્તાઓને જે પ્રાચીન વારસો મળેલો એ કહી શકો તે તરફ હવે આપણે પાછી નજર કરીએ. આપણે જોયું કે બ્રહ્મનો ખ્યાલ વૈદિક સૂત્રો અને બ્રાહ્મણોમાં ધીમે ધીમે વિકાસ પામતો જાય છે. આ વિચાર વેદાંતીઓને વારસામાં મળ્યો હતો. વેદાંતસૂત્રોમાં બ્રહ્મને આ જન્મતત્ત્વ આદિ, સ્થિતિ અને અંત કહેવામાં આવ્યું છે (વેદાંતસૂત્ર, ૧, ૨). આ બ્રહ્મનાં વિશેષણો, જે તેમને વિશેષણો કહી શકાય તો, માત્ર એ છે કે “તે છે, તે જાણે છે, તે આનંદમય છે. પણ પરમા-

*સત્, તિત્ અને આનંદ આ ત્રણ વિશેષણો; સાધારણ રીતે બોલવામાં સામિદાનંદ.

ત્માનો, બ્રહ્મનો અથવા શ્રેષ્ઠ અર્થમાં વપરાયેલા, મુશ્વર શબ્દનો ઉચ્ચામાં ઉચ્ચો ખ્યાલ જે આ હોય-જે ખ્યાલ એવો તો મોટો ગણુવામાં આવેછે કે બાધાને તેનાથી પાછું ફરવું પડેછે કેમકે વિચાર સાથે તે તેને પહોંચી શકતી નથી ; જે લોકોના કહેવા પ્રમાણે તે ખ્યાલથી ડાહ્યા પુરુષો અજ્ઞાન હોય પણ મૂર્ખો જાણીતા હોય—એટલે કે અજ્ઞાનીઓ તે જાણે અને જ્ઞાનીઓ ન જાણે—તો પછી વેદ તેમજ આજ ઉપનિષદોમાં કેટલેક સ્થળે બ્રહ્મનાં, આ દુનિયાના ધાતા, નિયંતા બલકે ઘણીવાર માત્ર સાધારણ દેવ તરીકે, સાધારણ વર્ણનો કરવામાં આવ્યાં છે તેની સાથે આ ઉચ્ચો ખ્યાલ કેવી રીતે બંધબેસતો કરી શકાય ?

ગૂઢ વેદાંત નથી.

એમ ધારવામાં આવ્યું છે કે વેદાંતની સાધારણ અને ગૂઢ એમ બે શાખાઓ છે બ્રહ્મ, વિષે લૌકિક, વિચાર એ પ્રથમ શાખા માટે હતો, અને બીજી માટે પ્રૌઢ વિચાર હતો. આ પ્રમાણે બોલવામાં કાંઈક સત્ય છે, પણ તેથી હિંદુસ્થાનમાં યુરોપીય વિચારો દાખલ કરવા જેવું થાયછે. હિંદુસ્થાનમાં સર્વ જિજ્ઞાસુ માટે સત્ય ખુલ્લું હતું. કાંઈ પણ ગૂઢ રાખવામાં આવતું નહોતું, સત્યના દેવાલય અથવા તો આશ્રમમાંથી કોઈને ખાતલ કરવામાં આવતું નહોતું.

ખરૂં છે કે સૌથી નીચ વર્ણને, એટલે કે કદાચ હિંદુસ્થાનના મૂળ વતનીઓને (અનાર્યોને) ખાતલ કરવામાં આવ્યા હતા. ઉચ્ચ અથવા દ્વિજ વર્ણો માટે જે શિક્ષણ યોગ્યતામાં

આવ્યું હતું તે શુદ્ધને અપાતું નહીં. વેદનો અભ્યાસ તેમને કરવા દેવો એ નમ્ર જંગલીઓને રાજકીય શાળાના બાળક ગૃહમાં દાખલ કરવા જેવું હતું.

અને તોપણ, ખરું જોતાં, આ પ્રમાણે તેમને ખાતલ રાખવાં એ ખોટું હતું, અને વેદાંતના ખરા હેતુથી ચોખ્ખી રીતે વિશ્લેષ હતું. સાધારણ રીતે એમ ધારવામાં આવેછે કે ચોથો વર્ણ એટલે શુદ્ધો મૂળ વતનીઓ હતા અને તેથી આર્ય જાતનાઓથી જૂદી જાતના હતા. આ વાત જો કે કદિ સાબીત થઈ નથી છતાં કદાચ સાચી હોય. આપણે જાણીએ છીએ કે આર્ય બાપા બોલનારા લોકો પણ વર્ણનો તમામ હક ખોષ બેસે અને શુદ્ધોની પંક્તિમાં આવી પડે, બહુકે તેથી પણ અધમ પંક્તિ પ્રાપ્ત કરે. ગરીબ અવસ્થા અથવા ખીજા કારણોને લીધે, ત્રણ હથા વધું અને શુદ્ધ વચ્ચેની સ્થિતિ ભોગવતા લોકો વિશે પણ બાદરાયણ બોલેછે. અને તેમના વિશે તે સ્પષ્ટ લખેછે કે તેઓને વેદાંતના અભ્યાસથી ખાતલ કરવા નહીં. ખરા શુદ્ધને દાખલ કરવા કે નહીં એ સવાલ વેદાંતીઓના મનમાં બહુ ઘોળાયો હોય એમ સાફ જણાયછે, પણ આખરે તેઓ ખાતલ રાખવાના નિયમને વળગી રહેછે. તેમ છતાં આ પ્રમાણે ખાતલ કરવાનો જુસ્સો પ્રાચીન કાળમાં ઓછો સખ્ત હતો એમ જતાવવાને ઉપનિષદોમાંથી દાખલા મળી આવેછે. આપણે ખૂલી જવું નહીં જોઈએ કે ઋગ્વેદના એક સુકતમાં શુદ્ધ ખીજા વર્ણોની પેઠે જાણમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એમ સાફ સંખ્યું છે. જે બાપા બાદરાય બોલતા તેજ તેઓ બોલતા એમ

બતાવવાને માટે દાખલાઓની ખોટ નથી. ઉપનિષદોમાંથી ઓછામાં ઓછા બે દાખલા મળી આવેછે, જેમાં શરૂને વેદાંત યાન મેળવવાની છૂટ આપવામાં આવીછે. આ દાખલા જાન-શ્રુતિ અને સત્યકામના છે.

જાનશ્રુતિની વાત જરા અસ્પષ્ટ છે, અને જો કે જાનશ્રુતિને ચોખ્ખી રીતે શદ્ર કહેલો છે છતાં આખી વાતનું સ્વરૂપ તપાસતાં એમ જણાય છે કે તે ક્ષત્રિય હતો, અને જ્યારે રૈક્યે તેને શદ્ર કહ્યો ત્યારે તેણે તે શબ્દ ગાળી તરીકે વાપર્યો હતો. બ્રાહ્મણો પોતે વ્યુત્પત્તિ મચરડીને પણ એમ બતાવવા મથેછે કે શદ્ર આ વાક્યમાં તેના ૩૯ અર્થમાં લેવાનો નથી; પણ તે ગમે તેમ હોય પણ તેઓ એકમતે એમ કહેછે કે ખરા શદ્રને વેદાંતનું શિક્ષણ આપી શકાય નહીં. આ વાત નીચે મુજબ છે:

૧. “પૂર્વે એક જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણ (જાનશ્રુતનો પ્રપૌત્ર) રહેતો હતો. તે ધાર્મિક દાતા હતો, અને લોકોને બહુ દ્રવ્ય આપતો, ને ઘર હમેશાં (અતિથિને માટે) ખુલ્લું રાખતો. તેણે સ્થળે સ્થળે વિશ્રામસ્થાન બંધાવ્યાં હતાં, અને લોકો દરેક જગ્યાએ પોતાનું અન્ન ખાય એમ ઇચ્છતો હતો.

૨. “એકવાર રાતને સમયે કેટલાક હંસો તેની પાસે થઈને ઉડી જતા હતા. તેમાંથી એક હંસે ખીજને કહ્યું : ‘હે બહાદુર, બહાદુર (હુંકી દૃષ્ટિવાળા), જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણનું તેજ (કીર્તિ) આકાશની પેઠે પ્રસરી રહ્યું છે—તેને તું અડકીશ નહીં, નહીં તો તું બળી જમશ.’

૩. “ખીજએ તેને જવાબ આપ્યો : ‘જે તે છે તે

નળુવા છતાં તે 'રૈકવ રથી નેવો હોય-એમ તું તેના વિષે કેમ બોલેછે?'

૪. "પહેલાએ પૂછ્યું : 'આ રૈકવ રથી વિષે તું - કહેછે તેની ખુબી શી છે?'

"ખીમએ જવાબ આપ્યો : 'જેમ (પાસાની રમતમાં) જે ફૂત (સૌથી શ્રેષ્ઠ) પાસાથી જીત્યો હોય તેને તમામ હલકા પાસા મળેછે, તેવીજ રીતે જે જે સારાં ફૂત્યો ખીમઓ કરેછે તે તે બધાં રૈકવ રથીનાં છે. હું નાણુંજુ એમ જે નાણુંજુ તેના વિષે હું આ પ્રમાણે કહું છું.'

૫. "બાનશ્રુતિ પૌત્રાયણે આ વાત સાંભળી, અને સવારે ઠંડતાંવેત તેણે પોતાના દારપાળને કહ્યું : 'તું મારા વિષે એવી રીતે બોલેછે કે નાણું કે હું રૈકવ રથી હોઈ.' તેણે જવાબ આપ્યો : 'આ રૈકવ રથી બાબત શું છે?'

૬. "રામએ કહ્યું : 'જેમ (પાસાની રમતમાં) જે ફૂત (સૌથી શ્રેષ્ઠ) પાસાથી જીત્યો હોય તેને તમામ હલકા પાસા મળેછે, તેવીજ રીતે જે જે સારાં ફૂત્યો ખીમઓ કરેછે તે બધાં રૈકવ રથીનાં છે. હું નાણુંજુ એમ જે નાણુંજુ તેના વિષે હું આ પ્રમાણે કહું છું.'

૧. અહીં પાડમાં ખરેખર ભૂલ છે, પણ અત્યાર સુધીમાં જે સુધારા સૂચવવામાં આયા છે તેમાંથી એકે જરા પણ સતોષકારક નથી. પાડ ક્યો હોવો જોઈએ એ કહેવું સહેલ છે, પણ જે પાડને આપણે યોગ્ય ગણતા હોઈએ તેના નેવાજ નો પાડ હતો તો પંજી દાવનો પાડ તેમાંથી કવી રીતે કાઢવો થયો એનો ખુલાસો કરવો મુશ્કેલ છે.

૭. “દ્વારપાળ રૈકવની ખેળ કરવા ગયો પણ પાછો આવીને બોલ્યો: ‘મને તે જાઓ નહીં.’”

“પછી રાજાએ કહ્યું:” ‘અફસોસ ! જ્યાં આદ્યલુની ખેળ કાઢવી જોઈએ (અરણ્યના એકાંત વાસમાં) ત્યાં તેને શોધવા જા.’

૮. “દ્વારપાળ એક માણસ પાસે આવ્યો. આ માણસ એક રથ નીચે પડ્યો હતો અને પોતાના ગુમડાં ખંજોળતો હતો. તેને તેણે પૂછ્યું: ‘ભગવાન, તમે રૈકવ રથી છો?’

“તેણે જવાબ આપ્યો: ‘હા, હું.’

“પછી દ્વારપાળે પાછા આવીને કહ્યું: ‘મેં તેને ખેળી કાઢ્યો છે.’”

૯. “પછી જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણ છસે ગાયો, માળા, તથા અશ્વતર (અચ્ચર)વાળો રથ લઇને રૈકવ પાસે ગયો ને કહ્યું:

૨. “‘રૈકવ, આ છસે ગાયો, માળા અને અશ્વતર (અચ્ચર)વાળો રથ હાજર છે; જે દેવની આપ પૂજા કરોછો તે મને શીખવો.’”

૩. “ખીજાએ જવાબ આપ્યો: ‘ધિક્, હે શ્વર, માળા ને રથ તથા ગાયો તુંજ રાખ.’”

“પછી જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણ ફરી એક હજાર ગાયો, માળા, અશ્વતરયુક્ત રથ અને પોતાની દીકરી લઇને તેની પાસે ગયો.

૪. “તેણે તેને કહ્યું: ‘રૈકવ, આ એક હજાર ગાયો, માળા, અશ્વતરયુક્ત રથ, આ સ્ત્રી અને આ ગામ જેમાં તમે વસોછો તે અર્પું. ભગવાન, મને શીખવો.’”

“તેણે તેણીનું મ્હોડું જોયું ફરીને કહ્યું: ‘હે શ્વર, તું આ (ગાય

અને બીજી બક્ષીએ) લાગ્યો છે, પણ એકલા તે મુખ(વારી દીકરીના મુખ)થી તું મને બોલાવી શકત.

"મહા વૃષસ્ના દેશમાં આ રૈકવપર્ણ ગામો છે અને ત્યાં રૈકવ તેની નીચે વસતો હતો."

ત્યાર પછી રૈકવનું શિક્ષણ આવેલું, અને તે આપણને જાનશ્રુતિએ જે મોટી કિંમત આપી તેને ભાગ્યેજ પાત્ર લાગે છે. હાલ આપણા કામ માટે આ વાતમાં અગત્યની બાબત માત્ર એ છે કે જાનશ્રુતિ ખરેખર શ્રદ્ધ હતો, કે રૈકવે શ્રદ્ધા તેને ગુરુસાના આવેશમાં શ્રદ્ધ કર્યો. મને એમ લાગે છે કે જે માણસ ક્ષત્રુ (દારપાળ અથવા કંચુકી) રાખે છે, જે આશ્રમ માટે ગામો બધાં છે, જે હજારો ગાયોની બક્ષીસ આપી શકે છે તે બ્રાહ્મણોને જમીન આપી શકે છે, છેલ્લે જે પોતાની દીકરી બ્રાહ્મણ સ્વીકારશે એવી આશા રાખે છે તે કદિ જન્મથી શ્રદ્ધ હોય શકે નહીં, તેટલા માટે ઉપનિષદો અને વેદાંતનો અભ્યાસ કરવા માટે શ્રદ્ધને અધિકાર હોવાની બાબતમાં જાનશ્રુતિનો ઘણો લાગુ પડતો નથી એમ સમજવવા માટે મોટી મહેનત લેવાની વેદાંતીઓને બિલકુલ જરૂર નહોતી.

બીજો કામચો પછુ તેવીજ રીતે બરાબર મુદ્દેસર નથી, સત્યકામ જન્મથી શ્રદ્ધ નથી. તે જખાલાનો દીકરો છે. જખાલા બ્રાહ્મણી જન્મી હતી, પણ તેણીને દીકરો થયો, અને તે તેનો બાપ જણવા વિના. તોપણ તે અને તેણીનો દીકરો સત્તાલતા જવાબમાં સત્ય બોલે છે, માટે ગૌતમ હારિદ્રમત જેને તે ઓકરે ગુરુ તરીકે પસંદ કર્યો તે તે ઓકરોને બ્રાહ્મણ તરીકે

સ્વીકારે છે, અને તેને બોધ આપે છે.

આ વાત હાંદોગ્ય ઉપનિષદ, ૪, ૪માં આપેલી છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. જખ્યાલાનો દીકરો સત્યકામ પોતાની માને કહે છે: “મા મારે જાણ્યારી થવું છે. માઈ ગોત્ર કયું છે?”

૨. તેણીએ તેને કહ્યું: “બેટા, તાઈ ગોત્ર કયું છે તે હું જાણતી નથી. મારી જીવાનીમાં, મારે લગભગ નોકર પેઠે અહીં તહીં ફરવું પડતું (મારા બાપના ઘરમાં પરોણાની બરદાસ કરવા માટે), ત્યારે તું મારે પેટ રહ્યો. તું કયા કુટુંબનો છે તે હું જાણતી નથી. માઈ નામ જખ્યાલા છે, અને તાઈ નામ સત્યકામ છે. એમ કહેજે કે હું સત્યકામ જખ્યાલ છું (જખ્યાલ કુટુંબનો કોઈ પણ, પણ અહીં જખ્યાલનો અર્થ જખ્યાલાનો દીકરો એટલેજ થાય છે).”

તેણે પછી ગૌતમ હારિકુમ્ભ પાસે જઈને કહ્યું: “ભગવન, મારે આપની સેવામાં જાણ્યારી તરીકે રહેવાની ઇચ્છા છે. મને રહેવા દેશો ?”

૪. તેણે પૂછ્યું: “વત્સ, તાઈ ગોત્ર કયું છે?” તેણે જવાબ આપ્યો: “ભગવન, માઈ ગોત્ર કયું છે તે હું જાણતો નથી. મેં મારી માને પૂછ્યું હતું અને તેણીએ કહ્યું: ‘મારી જીવાનીમાં મારે લગભગ નોકર પેઠે અહીં તહીં ફરવું પડતું, ત્યારે તું મારે પેટ રહ્યો. તું કયા કુટુંબનો છે તે હું જાણતી નથી. માઈ નામ જખ્યાલા છે, અને તાઈ નામ સત્યકામ છે.’ માટે, ભગવન, હું સત્યકામ જખ્યાલ છું.”

શરએ તેને કહ્યું: “બ્રાહ્મણ વગર કોઈ બીજો આ પ્રમાણે મોલે નહીં. જા, બાધ, સમિધ લઈ આવ, હું તને દીક્ષા આપીશ. હું સત્યથી ચલિત થયો નથી.”

ઉપનિષદોના કાળમાં સાંસારિક સ્થિતિ દેવી હતી તે આ વાર્તાઓ ઉપરથી સારી રીતે જણાય છે. પણ શરોને વેદાંત શીખવાનો હક છે એમ જે કેટલાક આ વાર્તાથી સિદ્ધ થયેલું માનતા તે તેમાંની એકથી સાબીત થતું નથી. આ હકનો આધાર ખરું જોતાં વધારે હયાં કારણો ઉપર છે. શરો અને બ્રાહ્મણો બન્ને એકસરખીરીતે મનુષ્ય જાતના છે તે એક પ્રમળ કારણ છે. પણ ત્યાં સુધી જુદે જાહેર ક્યું નહોતું કે કોઈ માણસ જન્મ્યો એટલે બ્રાહ્મણ થતો નથી, પણ સારા વિચાર, સારી વાણી અને સારાં કૃત્યોને લીધેજ બ્રાહ્મણ થાયછે, ત્યાં સુધી આ કારણને સમજાવવામાં આવ્યું નહોતું. પણ જો કે શરોને ખાતલ કર્યા હતા તોપણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય એ બધા હયા વર્ણોને ઉપનિષદોના તથા વેદાંત દર્શનનો અભ્યાસ કરવાની છુટ હતી. શરત હમેશાં એટલી કે આ હયા વિચારો માટે તેઓએ અગાઉથી લાયકાત મેળવેલી હોવી જોઈએ. અમુક લાયકાત માટે આ પ્રમાણે આગ્રહ કરવો એને ખાતલ કરવાનો રસ્તો બેશક કહી શકાય નહીં, અને જે મત તે ગ્રહણ કરવાની જોને શક્તિ હોય ને ઇચ્છા હોય તેને માટે ખુલ્લો હોય તેને ગૂઢ મત કહી શકાય.

૧ મુકાબલા માટે જુવો પ્લેટોના ખ્રિસ્તિ અનુયાયીઓ ઉપર બીજાના બેમ્પટન લાયણો.

નહીં. અહીં આપણે ભૂલી નહીં જવું જોઈએ કે આપણે હિંદુસ્થાન વિષે ખોલીએ છીએ. ત્યાં ઉપનિષદોના કાળમાં એકે લેખી પુસ્તક હતું નહીં. સાહિત્ય અંચના રક્ષકો અને જીવતા પ્રતિનિધિઓ ગુરુઓ હતા, અને દરેક ગુરુને પોતાના શિષ્યો પસંદ કરવાની અથવા નાપસંદ કરવાની છુટ હતી. ઓકસફર્ડના ખાનગી શિક્ષકો પણ હાલ તેમજ કરેછે, પણ તેથી કોઈ માણસ તેમના શિક્ષણને ગૂઢ કહેશે નહીં.

કોઈ કોઈ રથજે (ઉપનિષદોમાં) આપણે વાંચીએ છીએ કે આ ઉંચા મતો પોતાના દીકરાને શીખવવાની બાપના ઉપર ફરજ હતી, અને જો બાપને રથાને ગુરુ હોય તો શિષ્ય પ્રસન્ન ચિત્તવાળો અને જોઈતી સર્વ લાયકાત ધરાવતો છે કે નહીં તે જોવાની ફરજ તેના ઉપર પડેછે. (મૈત્ર. ઉપ. ૬. ૨૯); પણ યોગ્ય લાયકાતવાળા શિષ્યોને બાતલ કરવામાં આવ્યા હોય એવું આપણે કોઈ રથજે વાંચતા નથી. વળી આપણે વાંચીએ છીએ કે (શ્વેત. ઉપ. ૬. ૨૩), વેદાંતનું આ ઉંચામાં ઉંચું પૂર્વ કાળમાં મળેલું રહસ્ય, જેઓએ પોતાની ઇદ્રિયો વશ કરી નથી અથવા જે પુનઃ કે શિષ્ય નથી તેને કહેવું નહીં જોઈએ; પણ જે કોઈ જોઈતી લાયકાત ધરાવતો હોય તેને શિષ્ય તરીકે યોગ્ય રીતે દીક્ષા મળતી એમાં શક લાવવાનું આપણને કાંઈ કારણ નથી.

નિર્ગુણ બ્રહ્મ અને સગુણ બ્રહ્મ વચ્ચે સંબંધ.

ઉપનિષદોમાં જે વિષયો શીખવેલા છે તેના સંબંધમાં પ્રાચીન વેદાંતીઓનો મોટામાં મોટો હેતુ એમ જતાવવાનો હતો

કે જોને આપણે સાધારણ બ્રહ્મા કહીએ છીએ, અને જોને આપણે
મૂઢ બ્રહ્મ કહીએ છીએ, તે બન્ને વાસ્તવિક રીતે એકજ છે; અને
ખરૂં જોતાં એકજ બ્રહ્મ છે અને એકજ હોઈ શકે; બે હોઈ શકે નહીં.
બ્રહ્મા જગત્કર્તા છે એવા ધૌકિક વિચારને તદ્દન ખોટો ગણવામાં
આવતો નહીં. આવજાત તે વિચારનું કારણ અવિદ્યા હતી; પણ તે
તદ્દન ખોટો કે કુડાવી દેવા જોવો વિચાર નથી. તે બ્રહ્માને આપણે
મુરોપીયનો દૃશ્ય કહી શકીએ. પણ દૃશ્ય અને અસત્ય વચ્ચે
વેદાંતીઓએ સ્પષ્ટ રીતે તફાવત પાડ્યો હતો. દૃશ્ય દુનિયાની
પાછળ સત્ય રહ્યું છે, અને તે કેટલાક બૌદ્ધો કહે છે તેમ સાવ
મિથ્યા નથી. તે કેવળ વ્રમ નથી. હા, પાછળના કેટલાક વેદાંતીઓ
તેમ ધારતા, પણ તેટલાજ માટે તેમને પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધો કહેતા.
વેદાંતીઓની ખાસ શ્રેયતા એ છે કે તેઓ અસત્યની પાછળ
હમેશાં સત્ય જુવે છે. આથી તેઓ સગુણ અને અગુણ બ્રહ્મા
વચ્ચે તફાવત બતાવે છે. વ્યવહાર માટે, અને વિશેષે કરીને
ઉપાસના માટે, સગુણ બ્રહ્મા ચાલે, કેમકે ઉપાસનાની વખતે
મનુષ્યના મનને સગુણ અને દૃશ્ય ઇશ્વરની એટલે કે પિતા
અને જગત્કર્તા પ્રજ્ઞની જરૂર છે. હવે ખરૂં જોતાં આ પિતા
બ્રાહ્મણોના શબ્દમાં બોલીએ તો ખરા બ્રહ્મની પ્રતિકાજ હોઈ
શકે. આ પ્રતિકા અથવા મુખની ઉપમા પશ્ચિમ દેશનાં ધર્મ-
ગુરુઓના પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે ઈશ્વર અથવા
પ્રજ્ઞની, સગુણ દૃશ્ય દેવ તરીકે, ઉપાસના થઈ શકે, છતાં તે
ખરૂં જોતાં ગુણમાં સમાયેલી સર્વ ઉપાધિથી તદ્દન મુક્ત છે
એમ પણ તેને ઓળખી શકાય. વેદાંતી પોતાની મરજી

હોય તો પોતાની ઉપાસનાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે જે બ્રહ્માનું વેદમાં વર્ણન આપ્યું છે કે “તેનું માથું સ્વર્ગ છે, તેની આંખો સૂર્ય અને ચંદ્ર છે, તેનો શ્વાસ વાયુ છે અને તેનું પાદાસન પૃથ્વી છે” તેનું પણ ધ્યાન ધરે; પણ તેની સાથે તે પોતાની બુદ્ધિના સંતોષ માટે કબૂલ કરે કે બાહ્યુસ જેવો પ્રાણી, ઇશ્વરને જોઈ કે કદપી શકે નહીં અને તેને એક પણ યોગ્ય વિશેષણ લાગુ પાડી શકે નહીં. વેદાંતીઓ તેટલા માટે કહેતા કે ઇશ્વર વિશે આપણે માત્ર નકારમાંજ બોલી શકીએ. તેવીજ રીતે એથેનેશિયસ કહેતો કે (એડ મોનકોસ, ૨) ઇશ્વર શું છે તે જાણવું અશક્ય છે, આપણે માત્ર એટલુંજ કહી શકીએ કે તે આવો આવો નથી. સેન્ટ ઓગસ્ટાઇન કહેતો કે ઇશ્વરની બાબતમાં શબ્દ યુક્ત કરવા કરતાં મુંઝા રહેવું વધારે સારું છે, પણ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ વાત તેની પહેલાં ક્યારથીએ સ્થપાયેલી જોવામાં આવે છે. શંકરાચાર્યે (૩, ૨, ૨૭) ઉપનિષદમાંથી નીચેનો સંવાદ લીધો છે: “વાઙ્મુલિ કહે: ‘અગત્ય, મને બ્રહ્મ વિશે ઉપદેશ^૧ કરો.’ પણ બાહ્ય તદ્દન શાંત રહ્યો. વાઙ્મુલિએ બીજીવાર ને વળી ત્રીજીવાર પૂછ્યું ત્યારે બાહ્યે જવાબ આપ્યો: ‘અમે કહીએ છીએ પણ તું સમજતો નથી. પરમાત્મા તદ્દન શાન્ત છે.’” તેમ છતાં પણ આ બ્રહ્મ જેના વિશે “તે છે, જાણે છે, પૂર્ણ અથવા આનંદમય છે” તે ઉપરાંત

૧ સરખાવો તૈત્તે. ઉપ. ૩, ૧; પ્રાફેસર ધીઓ (૩, ૨, ૧) આ પ્રમાણે તરજુમો કરે છે “હે બાઈ, બ્રહ્મ શીખ,” પણ તેમાં કોઈ મર્યાદા લાગે છે.

કાંઈ પણ વિશેષ ભોલવાની બુદ્ધિ ના પાડે છે તેની, જેને ઇચ્છા દોષ તે ઉપાસના કરી શકે. કારણકે જ્યારે જાણને પોતાને સુધુથી કાંઈ દોષ લાગતો નથી તો પછી ઉપાસક તેને ઇશ્વર, ધાતા, પિતા, જગત્પાતા અને જગન્નિયન્તા કહે તો એથી ઉપાસકને કે ઉપાસિતને શી હરકત?

અને સર્વ ચીજોના મહાન કારણ જાણને જે લાગુ પડે છે તે મહાન કાર્ય, સૃષ્ટિને પણ લાગુ પડે છે. તેની વાસ્તવિક સત્યતાની ના પાડવામાં આવતી નથી, કેમકે તે જાણ ઉપર આધાર રાખે છે. પણ આપણી અપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોવડે જે આપણે જોઈએ છીએ અને સાંભળીએ છીએ, કે આપણે જાણીએ છીએ, કદાપીએ છીએ અને સંબોધીએ છીએ, તે સર્વ માત્ર દૃશ્ય છે, અથવા વેદાંતીઓના કહેવા પ્રમાણે અવિદ્યાનું પરિણામ છે. સૃષ્ટિ સ્વપ્ન છે એવી જે સાર્વત્રિકી ઉપમા વપરાય છે તે વેદાંતમાં વખતો વખત આવતી જોવામાં આવે છે.

અિશપ (ધર્મશુર) બાઈબલ કરીને એક યુરોપીયન તત્ત્વવેત્તા યદ્ય ગયો તેના વિષે જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ્લ, પોતે ચૈતન્ય વાદી ન હોવા છતાં, કહે છે કે જે તત્ત્વવેત્તાઓએ પ્રાચીન કાળથી પોતાનું ચિત્ત તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય તરફ લગાડ્યું છે તેમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિશાળી તે હતો. આવા સખ્સ તરફથી આ સ્તુતિ કાંઈ જોવી તેવી નથી. આ તત્ત્વજ્ઞાની હિમતથી કહે છે કે જેને આપણે આપણી ખરી દુનિયા કહીએ છીએ તે આપણે પોતે કરેલી દુનિયા છે, આપણા વિના કોઈ પણ ચીજ લાંબી કે ટુંકી, કાળી કે ધોળી, કડવી કે મીઠી યદ્ય શકતી નથી,

અને આપણો અનુભવ (વિજ્ઞાન) સ્વપ્નથી ખરેખર નિરાશો નથી. તે લખેછે કે “આ જડ સૃષ્ટિ જોને હું જોઉં છું, અનુભવું છું અને અનુમાવું છું તે ખરેખર માફ સ્વપ્ન છે અને બીજું કંઈ નથી; જે તમે જુવો છો એ તમાફ સ્વપ્ન છે; માત્ર એમ બની આવેછે કે આપણાં સ્વપ્નાં ઘણી બાબતમાં મળતાં આવેછે.”

મરહુમ પ્રોફેસર (અધ્યાપક) કિલ્ક્રોઈનું પણ તેજ સિદ્ધાંત હતું. તે જો કે ચૈતન્યવાદી તહોતો છતાં લખેછે કે (ફાઈનાઈટી રિવ્યુ—અર્ધ માસિક નિરૂપણ પત્ર, ૧૮૭૫, પા. ૭૮૦) “શારીરિક ઉપયોગ માટે સ્વપ્ન ખરા જીવન જેવું જ છે, તદ્વાત માત્ર આબેહુબતા અને સંબંધમાં છે.” હવે વેદાંતીઓ શું કહેછે? તેઓ એમ કહેછે કે જ્યાં સુધી આપણે જીવીએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે સ્વપ્ન અનુભવીએ છીએ; પણ જ્યારે આપણે મરી જઈએ છીએ અથવા કહીએ તો આપણે જાગૃત યત્રએ છીએ અને જ્ઞાનથી આપણી આંખો ઉઘડેછે ત્યારે એક નવી દુનિયા, એક નવું સત્ય, આપણા આગળ તરેછે, જોને પ્લેટો ખરી દુનિયા કહેતો અને જોનો માત્ર પહેલાં આપણે પેંડછાયો જાણુતા હતા. આનો અર્થ એમ નહીં કે દૃશ્ય દુનિયા તદ્દન મિથ્યા છે. ના, તે તો હમેશાં કાર્ય છે અને તેનું કારણ સર્વ સત્યનું બીજ જાણ છે; અને વેદાંત મત પ્રમાણે કારણ અને કાર્ય વચ્ચે કોઈ વાસ્તવિક તદ્વાત ન હોઈ શકે, માટે દૃશ્ય દુનિયા જાણ જોઈતીજ વાસ્તવિક રીતે સત્ય છે, બલકે તેનું આત્મતિક તત્ત્વ જોતાં, જાણ રૂપ જ છે.

પરમાત્મા અને જીવાત્મા વચ્ચે સંબંધ.

પ્રાચીન વેદાંતીઓને એક મોટો સિદ્ધાંત એ છે કે દરેક સ્ત્રીજનું કારણ એટલે કે જપાદાન અને નિમિત્ત જલે કારણ માત્ર એક જ છે. દરેક આ નેઓ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે તે દરેક આપણે જોઈએ. જ્યારે સિદ્ધાંતજનક કે ચૈતન્ય બીજું કંઈ દોષ થકે નહીં, કેમકે જ્યારે સાથે જો બીજું કોઈ દોષ નો પડી જ્યારે પરિમિત થઈ જાય, પણ જ્યારેનું સમજાવે એ છે કે તે અપરિમિત છે, એક તથા અદ્વિતીય છે. પણ તેમ દોષ તો પડી જીવાત્મા એટલે કે જે આત્મા આપણામાં છે તેનું શું થાય ? વેદાંતીઓ કહે છે કે કોઈ પણ તેના અસ્તિત્વની ના પાડી શકે તેમ નથી, કેમકે જે તેની ના પાડે તે જેની તે ના પાડે છે તેજ આત્મા છે, અને કોઈ પણ માણસ પોતાની ના પાડી શકે નહીં. સારે જીવાત્મા શું છે ? અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સંસ્કૃતમાં જેને આત્મા કહે છે, આપણે ગુરોપીયનો જેને “ઇજો” કહીએ છીએ તે નથી પણ તેથી તદ્દન જુદોજ છે. જેને આપણે સાધારણ રીતે “ઇજો” (૨) કહીએ છીએ તે વિદ્યુ અને કાગથી, જન્મ અને મર્જથી, જે આચરણમાં આપણે રહીએ છીએ તેથી, આપણું શરીર, આપણી ઇદ્રિયો, આપણી સ્મરણ શક્તિથી, આપણી બાળા, જાતિ, રૂતિ, રચિ-અરચિ અને બીજા અનેક ચીજોથી પરિમિત છે. આ સર્વ ચીજોનો, “ઇજો” અથવા આપણી છાપ બનેલી છે, પણ તેમને આપણા આત્મા સાથે કશો સંબંધ નથી. તેટલા માટે આત્મા શબ્દનો તરજીબો ધણા વિદ્વાનો “સોલ” કરે છે તે બૂલ ખવરાવવા

જેવું થાયછે, કેમકે “સોલ”ના ઘણા અર્થ થાયછે. જેને આપણે “એનીમલ અથવા લિવિંગ સોલ” (પ્રાણ) કહીએ છીએ, જેને આપણે “પરસેપ્ટિવ સોલ” (મન જેનો ઇન્દ્રિયોત્તી સાથે સંયોગ થવાથી પ્રલક્ષ જ્ઞાન થાયછે) કહીએ છીએ અને જેને આપણે “થિંકિંગ સોલ” (બુદ્ધિ) કહીએ છીએ તે બધાં વેદાંતીઓના મત પ્રમાણે, વિનાશી ને અનિત્ય છે અને આત્મા નથી. જેમ બ્રહ્મ જગતનું નિત્ય અને સર્વગત કારણ છે તેવીજ રીતે આત્મા “હ્યો” (દેહી)નું પણ કારણ છે; અને તેટલા માટે બ્રહ્મને તુરતજ પરમાત્મા શબ્દ લાગુ થયો, અને માણુસમાં રહેલા આત્માને, જીવાત્મા, એટલે ચોડાંક વખત સુધી દેહમાં રહેતો આત્મા, એ શબ્દ લાગુ થયો.

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં આત્મા વિષે ભિન્ન ભિન્ન વિચારો.

જેમ બીજે સ્થળે તેમ હિંદુસ્થાનમાં પણ કેટલાક તત્ત્વવેત્તા થઇ ગયા, તે કહેતા કે આત્મા કંઈ છે નહીં, તે શરીરમાંથી પેદા થાયછે, ઇન્દ્રિયો એજ આત્મા છે, અથવા મન અગર આપણા વિચારો અને આપણું જ્ઞાન એ આત્મા છે. તેઓએ આત્માને શરીરમાં જૂદાં જૂદાં સ્થાન આપ્યાં હતાં. જેમકે કવિઓ ધારેછે કે આત્મા હૃદયમાં વસેછે, આશકો માનેછે કે તે આંખમાં રહેછે, ડોક્ટર્સ કરીને તત્ત્વવેત્તા માનતો કે આત્મા મગજમાં રહેછે, અને ઘણા જીવશાસ્ત્રીઓ પણ હજી એમ માનેછે કે તે મગજમાં રહેછે કેમકે મગજને લીધે તે કામ કરેછે. વેદાંતીને, શું આત્મા છે ને શું નથી તે વચ્ચે, શું નિત્ય છે ને શું અનિત્ય છે તે વચ્ચે તફાવત બતાવી આ

જ્યાં ખોટા અભિપ્રાયોનું પ્રથમ ખંડન કરવાનું છે. એ નિઃસંદેહ વાત છે કે શરીર નાશવંત છે, તેવીજ રીતે આપણી દેહિયો નાશવંત છે, અને તેટલા માટે આપણું પ્રસક્ત ગાન અને તેના ઉપર આધાર રાખે છે તે સર્વ-એટલે કે આપણો અનુભવ, આપણી સ્મૃતિ, આપણા વિચારો, આપણા સ્વ તર્કો, આપણું ગાન, પછી તે ગંભીર હો કે સર્વ દેશી હો તોપણ, તે બધું નાશવંત છે અને આ સર્વ જાણ્યા પછી, ખીજો રસ્તો રહેનો નથી; પણ જીવાત્મા, ખરું જોતાં, જેને વેદાંતના પ્રથમ ભાગમાં સર્વમય, એક અને અદ્વિતીય કહ્યો હતો તે એટલે કે બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા છે—આપણા યુરોપીયનોના શબ્દોમાં કહીએ તો આત્મા મધરી હોવો જોઈએ.

પણ ક્યા અર્થમાં તે પરમાત્મા હોઈ શકે? કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓએ એમ શીખવ્યું હતું કે જીવાત્મા પરમાત્માનો ભાગ છે અથવા તેનું રૂપાંતર છે અથવા સરજેલું અને બ્રહ્મથી તદ્દન નિરાળું કાંઈક છે. શંકરાચાર્ય આ સર્વ મતનું ખંડન કરે છે. તે કહે છે કે આત્મા પરમાત્માનો ભાગ ન હોઈ શકે, કેમકે જે દિક્ષાલાવચ્છિન્ન છે તેના આપણે ભાગ ધારી ચક્રીએ નહીં. જો અપરિમિત બ્રહ્મના ભાગ થાય તો પછી બ્રહ્મ અપરિમિત મટીને પરિમિત થઈ જાય, અને પોતાના ભાગની બાબતમાં પરિમિત સ્વભાવ યુદ્ધણ કરે. ખીજું, જીવાત્મા બ્રહ્મનું રૂપાંતર પણ ન હોઈ શકે, કેમકે બ્રહ્મ તેના લક્ષણ પ્રમાણેજ નિલ અને અવિકાર્ય છે,—અને બ્રહ્મની બહાર

કાંઈ પણ નથી તેથી તેમાં ફેરફાર ઉત્પન્ન કરી શકે તેવી કોઈ પણ ચીજ નથી. ત્રીજું, જીવાત્મા પરમાત્માથી કોઈ જુદી વસ્તુ હોઈ શકે નહીં, કેમકે જો બ્રહ્મ કાંઈ પણ હોય તો તે સર્વમય છે, તેથી તેનાથી કાંઈ બિન્ન હોઈ શકે નહીં.

પરમાત્મા અને જીવાત્મા વાસ્તવિક રીતે એક જ છે એ સિદ્ધાંત પ્રથમ જોડે ચમકાવનારો લાગ્યો હશે, તોપણ વેદાંતી-ઓએ પાછી પાતી કર્યા વિના તેને અવશ્યનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી લીધો છે. આપણને યુરોપીયનાને પણ આત્મા ઇશ્વર છે એ સિદ્ધાંત ચોંકાવનારો લાગે છે ; તોપણ જો તે ઇશ્વર ન હોય તો ખીજું શું હોય? આત્મા દેવી છે અથવા ઇશ્વર જેવો છે એ વાક્ય આપણે યુરોપીયનાને વધારે પરિચિત છે, પણ ઇશ્વર સિવાય ખીજું શું ઇશ્વર જેવું હોઈ શકે? શંકરાચાર્ય કહે છે કે જો બ્રહ્મ એક તથા અદ્વિતીય છે તો પછી જે બ્રહ્મ નથી તેવી કોઈ પણ ચીજ માટે સ્થાન નથી. તત્ ત્વમ્ અસિ, તું તે છે, એ પ્રસિદ્ધ વાક્યનો અર્થ એમ નથી થાતો કે આત્મા બ્રહ્મનો ભાગ છે, પણ બ્રહ્મ એ જ આત્મા છે એમ થાય છે. જોને હૈનરી મોર અને ખીજા કેમિયજનસ્થ પ્લેટોના ખ્રિસ્તિ અનુગામીઓ હોલેનમેરિયનો (અશેવર્તમાન વાદીઓ) કહેતા અને જોઓ આત્મા દરેક ભાગમાં પૂર્ણ રીતે હાજર છે એમ માનતા તે જ મતના વેદાંતીઓ છે.

આત્મા અને પરમાત્મા જુદા દેખાવાનું કારણ ઉપાધિ છે.

હવે બ્રહ્મ અને જીવાત્મા એક જ કેમ હોઈ શકે એ સવાલનો

જવાબ આપવાનો છે. બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા નિલ, સર્વ-
શક્તિમાન ને સર્વવ્યાપક છે, આપણો આત્મા નથીજ.
શા માટે નથી? કારણકે તે બધાયેલો છે, પુરાયેલો છે,
કેમકે ઉપાધિઓ તેને નહોતે. સ્વતંત્ર, (સંપૂર્ણ) આત્મા
શરીરક લાગેછે તેનું કારણ આ ઉપાધિઓ (નકતરો)
છે. શરીર ને તેની ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન અને ચિત્તના
સાધનો, અને વિષય એ સૌ ઉપાધિયો છે. રચૂળ શરીર અને
તેના અવયવોને આપણે હમેશાં ક્ષીણ યદ્ નાશ પામતાં જોઈએ
છીએ; તેટલા માટે તેમને નિલ કહી શકાય નહીં. તેઓ
વિષય છે, વિષયી નથી. તેઓ, નિલ વિષયી જે આત્મા તે,
હોઈ શકે નહીં. વળી મર્ત્ય સમયે નાશ પામતા આ રચૂળ
શરીર ઉપરાંત, વેદાંતીઓના મત પ્રમાણે બીજું સૂક્ષ્મ શરીર
છે. તે ઇન્દ્રિય અને મનની શક્તિઓનું બનેલું છે. આ સૂક્ષ્મ
શરીર દેહીનું આસન (સ્થાન) છે, અને આત્મા, મર્ત્ય પછી,
પુનર્જન્મ પામે ત્યાં સુધી, તેમાં વસેછે એમ માનવામાં આવેછે.
અત્રાત, કોઈ હિંદુ તત્ત્વવેત્તા પુનર્જન્મ (દેહાંતરપ્રાપ્તિ) વિષે
શંકા લાવતો નથી. તેને તો આ જન્મના જેટલોજ પુનર્જન્મ
નક્કી લાગેછે. આ પુનર્જન્મ બાબતનાં શારીરિક વર્ણનો ઘણે
ઠેકાણે કલ્પિત અને માત્ર વિનાનાં લાગેછે. પણ તેવા પ્રાચીન
કાળમાં એમ હોય તેમાં નવાઈ શી? પણ આ કલ્પિત વર્ણનો
છતાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત તેવોને તેવોજ રહેછે, અને સર્વ
દેશના મોટાં તત્ત્વવેત્તાઓએ તે સ્વીકાર્યો છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.
તેમજ આ કલ્પિત વર્ણનોથી વેદાંત દર્શનના અગત્યના

સિદ્ધાંતોને કાંઈ હરકત થતી નથી, કેમકે જ્યારે વેદાંતનું સત્ય એકવાર સમજાય તો પછી પુનર્જન્મ તેમજ સ્વર્ગ સુખનો નાશ થાયછે. જ્યારે આત્મા ને પરમાત્મા એક છે એવું જ્ઞાન થાયછે ત્યારે પુનર્જન્મનો (સંસારનો) ફેરો ટળી જાયછે અને માત્ર બ્રહ્મમાં શાંતિ અને નિત્ય આરામ પ્રાપ્ત થાયછે.

વેદાંતના મન વિષેના વિચારો.

વેદાંતીઓની માનસશાસ્ત્ર સંબંધી પરિભાષા કદાચ ઘણી અપૂર્ણ અને અનિશ્ચિત લાગે. પણ તેમાં એક ફાયદાકારક વાત એ રહેલી છે કે આત્મા અને વિચારને જૂદા પાડેલા છે પણ સેળમેળ કરેલા નથી. આત્માને ત્રણ શુભ છે, એટલે કે તે છે, તે જાણેછે, તે આનંદ પામેછે એ. પણ આત્માનું આ જાણવું એ જોને આપણે વિચારવું કહીએ છીએ તે નથી. તે તો તેજ અથવા પ્રકાશ છે, જેથી માણસ જડથી ભિન્ન દેખાયછે, જે અંદર પ્રકાશે છે અને જે બીજા ઉપર પ્રકાશવાળી બુદ્ધિ તરીકે ઓળખાય છે. એક ઉપનિષદમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે માણસ પ્રથમ પથ્થર જેવા જડ હતા, પણ બ્રહ્મે તેમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તેનામાં બુદ્ધિએ પ્રકાશ કર્યો. જોને આપણે પ્રસક્ત જ્ઞાન, સ્મૃતિ, વિજ્ઞાન, કલ્પના અને વિચાર કહીએ છીએ તે તો ઇન્દ્રિય અને મનનાં સાધનથી ઉત્પન્ન થાયછે. મન એ જોને ઇમેજમાં “માઇડ” કહેછે તે નથી, પણ તે ઇન્દ્રિયોનું સંમેલન સ્થાન (મધ્ય મિંડ) છે. પણ આત્મા ઇન્દ્રિય અને મનથી નિરાળો છે. આ મન જ્ઞાનનાં પ્રાથમિક સાધનો, એટલે કે ઇન્દ્રિયો, નાશવંત છે, અને તેથી તેઓથી પ્રાપ્ત થયેલું

પરિણામ ગમે તેવું હોવા પ્રકારનું હોય છતાં નાશવંત છે. વેદાંતીઓના મત પ્રમાણે બુદ્ધિની ઇન્દ્રિયો (જ્ઞાનેન્દ્રિયો) પાંચ છે, અને કર્મની ઇન્દ્રિયો (કર્મેન્દ્રિયો) પાંચ છે. શબ્દ, રૂપ, રંગ, રસ અને ગંધ જાણવા માટે જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે; અને લેવા, ચાલવા, બોલવા વિગેરે કામ કરવા માટે કર્મેન્દ્રિયો છે.

ઇન્દ્રિયોનો મન સાથે સંયોગ થવાથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જો મનનું ધ્યાન હોય તો આગળ મૂકેલી ચીજનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, જો ધ્યાન ન હોય તો નથી થતું. મનની વૃત્તિઓ ઘણી છે, જેવીકે બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન (અનુભવ) ને ચિત્ત. આ ત્રણ વૃત્તિઓ ઘણી વખતે સ્વતંત્ર સ્થિતિ ધારણ કરે છે, અને મનને ઠેકાણે અથવા તેની જોડે જામી રહે છે. આથી કરીને માનસિકશાસ્ત્રની પરિભાષામાં બહુ ગુચવાળો પેદા થાય છે. મનની ખીજ વૃત્તિઓ ^૧કામ, સંકલ્પ, વિચિકિત્સા, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ, હી (શરમ), ધી (વિચાર), ^૨બી (ખીક) છે.

આ બધા પારિભાષિક શબ્દો માટે અંગ્રેજી સમાર્થ શબ્દો જોતી કાઢવા મુશ્કેલ છે. કેટલેક ઠેકાણે મનનો અર્થ સ્મૃતિ થાય છે. (વેદાંતસૂત્ર, ૨, ૩, ૩૨.) ખરું જોતાં ઉપનિષદોમાં મન શબ્દ બહુ વિરતીર્ણ અર્થમાં વપરાયેલો છે. સ્પષ્ટનોખા

૧. કેટલીકવાર અંતર-ઇન્દ્રિયની ચાર વૃત્તિઓ કહેવામાં આવી છે તે એ કે મન(સ્મૃતિ), બુદ્ધિ, અહંકાર ને ચિત્ત.

૨. સરખાવો સ્પષ્ટનોખાકૃત નીતિશાસ્ત્ર, ૧, ૭, ૩.

૩. તે ઉપરાંત સંરાય ને વિકલ્પ અને નિશ્ચય ને અધ્યાસય.

મન શબ્દ તેટલાજ વિસ્તીર્ણુ અર્થમાં વાપરે છે, પણ ઉપનિષદોમાં તે શબ્દ ઓછા સ્પષ્ટ છે. પણ જોકે ઉપનિષદોમાં મનની જૂદી જૂદી વૃત્તિઓનું વર્ગીકરણ સ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવ્યું નથી, તોપણ અદ્વૈતવાદી શંકરાચાર્યનો મત સ્પષ્ટ છે. મન અને તેની દંશ ઇન્દ્રિયો તેના મત પ્રમાણે એકજ છે, અને તેના બીજા આવિર્ભાવો એકજ અંતઃકરણની જૂદી જૂદી વૃત્તિઓ છે.

આપણું મન આપણો આત્મા નથી.

આ સર્વ બહુ અપૂર્ણ લાગે તોપણ તેમાં અગત્યનો એક વિચાર એ સમાયેલો છે કે આપણો આત્મા આપણું શરીર કે મન કે આપણા વિચારો (જેને માટે ઘણા ખરા તત્ત્વગાનીઓ બહુ મગફર છે તે)માંનું કશું નથી, પણ આ સર્વ ઉપાધિઓ છે, અને આત્માને તે વેઠવી પડે છે. તેઓ તેની બેડી છે. તેઓ આત્માને ઢાંકી દેતાં વાદળાં છે, અને તેથી આત્મા પરમાત્મા સાથેનું પોતાના એકત્વનું જ્ઞાન બૂલી જાય છે, ને બહારની તેમજ અંદરની સૃષ્ટિનો કેવળ દૃશ્ય સ્વભાવ વિસરી જાય છે.

ઉપાધિનું કારણ અવિદ્યા છે.

તત્ત્વજ એક નવો સવાલ ઉભો યાય છે. આ ઉપાધિઓ, આ શરીર, આ ઇન્દ્રિયો, આ મન અને બાકીનું સર્વ ક્યાંથી આવે છે? જવાબ એ કે અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાનમાંથી. હું માનું છું કે પ્રથમ અવિદ્યા શબ્દ માત્ર સંવિક્ત અર્થમાં વપરાયો હતો. ને અહીં છે તેનું અવશ્ય આપણને અજ્ઞાન રહેવાનું એ અર્થ

તેથી સ્થિત થતો. મોટા મોટા તત્ત્વવેત્તાઓ આ પ્રમાણે આપણે અજ્ઞાન રહેવાના એમ એક અવાજે બોલે છે. પણ પાછળથી તરતજ આ અવિદ્યાને સ્વતંત્ર શક્તિનું રૂપ અપાયું. માત્ર વ્યક્તિની અવિદ્યા મટીને આખી સૃષ્ટિની અવિદ્યા થઈ. જીવાત્માનેજ આ અવિદ્યા નડે છે એટલુંજ નહીં પણ પરમાત્મા, બ્રહ્મ જે જીવાત્માનું અધિકરણ છે તેને પણ થોડી વાર નડે છે. સવાલ ત્યારે એ ઉડે છે કે જ્યારે પરમાત્મા એકજ છે તે બહારની કોઈ પણ ચીજની તેના ઉપર અસર થતી નથી, કેમકે તેની બહાર કોઈ પણ નથી, અને જ્યારે તે દરેક રીતે પૂર્ણ છે ત્યારે અવિદ્યા તેના ઉપર કેવી રીતે અસર કરે? વેદાંતીઓ માત્ર એટલો જવાબ આપે છે કે તે તો એમ છેજ. આ જવાબ અસંતોષકારક ગણવામાં આવે છે, કેમકે તત્ત્વવેત્તાએ એમ છેજ એમ કહેવાના કરતાં શામાટે છે તેનો ખુલાસો આપવો જોઈએ. પણ દરેક દર્શનમાં અમુક હદે પહોંચ્યા પછી અજ્ઞાન અવસ્થા કબૂલ કરવું પડે છે, અને સૌ મોટા તત્ત્વવેત્તાઓને કહેવું પડ્યું છે કે સૃષ્ટિ સંબંધી આપણા જ્ઞાનની પણ હદ છે. જ્યારે કુદૃષ્ટ ચોતાનું “શુદ્ધ બુદ્ધિની પરીક્ષા” નામનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું ત્યારથી આપણી બુદ્ધિની પરિસીમાનું જ્ઞાન સર્વ વિવેકી દર્શનોનો પ્રથમ પાયો થઈ પડ્યું છે. વેદાંતીઓ સર્વ સ્થળે અવિદ્યાની અસર જીવે છે. આપણે આપણો ખરો સ્વભાવ ઓળખી શકતા નથી, અને જે જડ દુનિયા દેખાય છે તે લય પામે છે તે માનીએ છીએ, તે અવિદ્યા છે. જે અર્થમાં બ્રહ્મ સત્ય છે તે અર્થમાં આ સર્વવ્યાપક અવિદ્યા સત્ય નથી, પણ તે તદ્દન અસત્ય

પણ નથી, કેમકે તેણે કરીનેજ જો કે તે પોતે અસત્ય છે છતાં દૃશ્ય સત્ય દેખાય છે. અવિદ્યા માનવા વિના છુટકો નથી, કેમકે, તે વિના, જેને ખરી દુનિયા કહેવામાં આવેછે તેની સમજ પાડવી અશક્ય છે; માટે તેને માનવામાંજ તેની સત્યતા સમાયેલી છે. આ અવિદ્યા શું છે તે જાણવું અશક્ય છે બલકે સ્વવિરોધી છે. અને આ મેતલખનો એક અસરકારક શ્લોક છે જેનો અર્થ એમ થાયછે કે જે માણસ અવિદ્યા જાણવા માગેછે તે માણસ છેટેથી પ્રકાશતી મશાલવડે અંધારું જોવાની ઇચ્છા રાખનારા માણસ જેવો છે^૧.

અવિદ્યા જ્ઞાનથી નાશ પામેછે.

પણ જો કે થોડા કાળ સુધી આ અવિદ્યામાં આપણને છતી લેવાની અને ગુલામ કરવાની સત્તા છે, તોપણ આખરે ખરી વિદ્યાના પ્રભાવથી તેને છતી લેવાની, ગુલામ કરવાની

૧ અવિદ્યા વિષે આ મત વેદાંત સિદ્ધાંત મુક્તાવલી (જેનો પ્રોફેસર વેનિસે તરજુમો કર્યો છે તે)માં સાફ જણાવવામાં આવ્યો છે, (પા. ૧૪—૧૫): “અવિદ્યાની સત્યતા માટે કાંઈ પણ દૈવી કે માનુષ્ય પુરાવો નથી....વેદથી કે બુદ્ધિથી અવિદ્યા શું સિદ્ધ થાયછે, કે જડ દુનિયાનો ખીલ કરાથી ખુલારો નહીં થવાથી તેના ખુલાસા માટે અવિદ્યાને માની લેવામાં આવીછે? વેદ, બુદ્ધિ, અનુમાન કે માનુષ્ય સિદ્ધાંતથી તે સાબીત નથી થતી; કેમકે જો તેમાંના એકથી જો અવિદ્યા સાફ સાબીત થાય તો પછી વાદનો છેડો આવેછે. માટે જ્યારે અવિદ્યા માટે પુરાવો નથી ત્યારે કજ્જલ કરવું જોઈએ કે અસત્ય દુનિયા કાંઈ ખીજ રીતે ન સમજાવી શકાય માટે તે માની લેવામાં આવીછે....કેમકે અવિદ્યા માની લીધા વગર ખીજે રસ્તો નથી.”

જીઓર્જ હર્નલ જેકોબ કૃત વેદાંતસાર, પ. ૧૭૩.

તે તે અને તેના સર્વ કર્મોનો નાશ કરવાની આપણને શક્તિ આવેછે. આ ખરું જ્ઞાન-આ ખરી વિદ્યા એ વેદાંત દર્શન છે. આપણે આપણી બેડી ન તોડી શકીએ તોપણ તે બેડી છે એમ જાણી શકીએ. આપણે આપણા શરીરને અને તેની દેરિયોને દૂર ન કરી શકીએ એ ખરું, તેમજ દૃશ્ય દુનિયાનો નાશ ન કરી શકીએ તે ખરું, પણ આપણે તેથી ઉઘે ઉડી શકીએ અને તે બંધ પડે નહીં ત્યાં સુધી ચોક્કસ કરી શકીએ. આત્મું નામ જીવનમુક્તિ છે અને તે મૃત્યુ સમયે સંપૂર્ણ મુક્તિ થાયછે. વેદાંતીઓ આ મત નીચેની અલંકારિક ભાષામાં પ્રદર્શિત કરેછે. જેની રીતે કુંભારનો ચાકડો એકવાર ગતિ આપ્યા પછી પોતાની મેળે ચાલ્યા કરેછે તેવીજ રીતે આપણું દૃશ્ય જીવન તેને ગતિ દેનાર અવિદ્યા નાશ પામવા પછી પણ પોતાની મેળે ચાલ્યા કરેછે. આ જીવનનું છેલ્લું સૂત્ર, વેદાંત દર્શનનું છેલ્લું સૂત્ર તત્ત્વ ત્વમ્ અસિ, 'તું તે છે', અથવા અહં બ્રહ્માસ્મિ, 'હું બ્રહ્મ છું' એ છે. આ સૂત્રથી હૃદયની ગાંઠો તુટી જાયછે, સર્વ શંકાઓ હટાય છે, સર્વ કર્મોનો ક્ષય થાયછે, કેમકે પર અને અપર બ્રહ્મ જોવામાં આવ્યુંછે.

મિચતે હૃદયગ્રન્થિચ્છિદ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

હવે આ ભાષણ સમાપ્ત કરવા પહેલાં શંકરાચાર્યના બીજા એક નાના પ્રકરણના વિચારો તમને વાંચી સંભળાવું (૪, ૧, ૨). આ પ્રકરણમાં કયા અર્થમાં આપણો આત્મા પરમાત્મા થઈ શકે અને આત્માનું અસ્તિત્વ ઇશ્વરમાંજ

(બ્રહ્માંજ) કેવી રીતે હોઈ શકે તે શંકરાચાર્ય સમજાવે છે.

આત્મા ઇશ્વર સાથે કેવી રીતે એક થઈ શકે?

શંકરાચાર્ય કહે છે કે: “આત્મા હું છે કે હુંથી કંઈક જુદી ચીજ છે કે કેમ તે બાબત સૂત્રકાર વિચાર કરે છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે આત્મા શબ્દ વેદમાં ‘હું’ ના અર્થમાં વપરાયો માટે તે બાબત શંકા થવી નહીં જોઈએ, તો જવાબ એ છે કે જીવાત્મા અને ઇશ્વરને જૂદા જૂદા ન ગણો તો આત્મા શબ્દ આ તેના મૂળ અર્થમાં લઈ શકાય; પણ જૂદા ગણો તોજ આત્મા શબ્દ તેના ગૌણ અર્થમાં લેવાય” આ ઉપરથી પ્રતિવાદી એમ કહે છે કે ‘હું’ ના મૂળ અર્થમાં આત્મા શબ્દ ન લઈ શકાય, કેમકે અમોઘત્વ (પાપ નહીં હોવાપણું) વિગેરે ગુણો જોનામાં છે તેમાં એટલે કે ઇશ્વરમાં વિરૂદ્ધ ગુણ સંભવે નહીં, તેમજ જોનામાં વિરૂદ્ધ ગુણો તેનામાં અમોઘત્વાદિ ગુણો સંભવે નહીં. હવે પરમેશ્વર પાપરહિત છે, પણ દેહી પાપી છે. વળી જો ઇશ્વર સંસારમાં કુબેશો હોય તો પછી તે તેટલાજ ઉપરથી ઇશ્વર ગટી જાય છે અને વેદ અર્થવિનાના થાય છે. અને જો જીવાત્માને પરમાત્મા ધારવામાં આવે તોપણ વેદ અર્થવિનાના થાશે, કેમકે ત્યારે કોઈ પણ (વેદાંતનો અભ્યાસ કરી બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે) લાયકાત ધરાવતો હશે નહીં, બલકે ‘પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ જુદું’ પડશે. અને જો એમ કહેવામાં આવે કે ધારો કે બન્ને જૂદા જૂદા છે પણ વેદ એમ કહે છે કે આપણે તેમને એક ગણવા, તો પછી જે અર્થમાં આપણે વિધ્ય અને તેની મુક્તિઓને એક લેખીએ છીએ તેવી રીતે સામાટે તેમને

એક ન લેખવા? અલગત હવાત્મા પરમેશ્વર પોતે છે એ કરતાં આ કબૂલ કરવું વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે એ અમારો અભિપ્રાય છે.” એટલે કે ખરા પક્ષ સામે ઉપર પ્રમાણે શંકાઓ લઈ શકાય. આ શંકાઓના નિવારણમાં શંકરાચાર્ય હવાત્મા અને પરમાત્મા : એકજ છે એમ નીચે પ્રમાણે સ્થાપિત કરેછે

“પરમેશ્વરને (આપણામાં રહેલો) આત્મા સમજવો, કેમકે જાણ્યાણ પરમેશ્વરને (આપણામાં રહેલો) આત્મા લેખી તેના વિષે નીચે પ્રમાણે બોલેછે: ‘ખરેખર હું પવિત્ર દેવ, હું તું છું, અને હું દેવ, તું હું છે.’ અને તેવીજ મતલબનાં બીજાં વાક્યો છે, જેવાં કે ‘હું બ્રહ્મ છું’. આ વાક્યો એમ બતાવે છે કે ઇશ્વર (આપણી અંદરનો) આત્મા છે. ઇશ્વર (અંદરનો) આત્મા છે એ મતલબનાં વેદાંત સૂત્રો પણ છે. દાખલા તરીકે, ‘આ તારો આત્મા છે જે સર્વમાં છે’. ‘તે તારો આત્મા છે, અંતરયામી છે, અમર છે;’ ‘તેજ સલ છે, તેજ આત્મા છે, અને તું તે છે,’ વિગેરે. વિષ્ણુની મૂર્તિનો દાખલો લઈ એમ સૂચવવામાં આવ્યું કે માત્ર લાક્ષણિક તાદૃશતાજ સ્થાપિત કરેલી છે, પણ તે તદ્દન અયોગ્ય છે, કેમકે તે શ્રમસાધ્ય (લાક્ષણિક) હોવાથી અશક્ય છે. વળી વાક્યરચના પણ તે અર્થની વિરુદ્ધ છે, કેમકે

• ૧ પ્રોફેસર થીબો (કોપોહાત પા. ૧૦૦) અને કર્નલ જેકોબ એમ માનતા જણાય છે કે હવાત્મા અને પરમાત્માની આ ઐક્યતા એ બ્રાહ્મ-શાયણનો મત નથી. જેકોબનું વેદાંતસાર, પા. ૪. પણ તે ઉપનિષ-દોનો મત છે.

લાક્ષણિક તાદૃશ્ય બતાવવું હોય તો શબ્દ એકજવાર વપરાય, દાખલા તરીકે ‘બ્રહ્મ મન છે,’ ‘બ્રહ્મ આદિત્ય છે.’ પણ આપણા સૂત્રમાં તો એમ લખ્યું છે કે ‘હું તું છે, તું હું છે.’ તેટલા માટે વેદની શબ્દ રચનામાં તદ્દાવત હોવાના સબબે આપણે (ઇશ્વર અને આત્મા વચ્ચે) અભિન્નતા સ્વીકારવી જોઈએ. વળી વેદમાં ભિન્નતાનો સાદ્ અસ્વીકાર છે. કેમકે તેમાં લખ્યું છે કે ‘જે કોઈ બીજા દેવની તે એક છે ને હું બીજો છું એમ ધારીને ઉપાસના કરેછે તે બલુતો નથી.’ (ઋહ. આર. ઉપ. ૧, ૪, ૧૦); ‘જે અહીં ભિન્નતા જીવેછે તે મોત ઉપર મોત ભોગવે છે,’ (ઋહ ૪, ૪, ૧૯); અને ‘આત્મા સિવાય બીજો સ્થળે જે કોઈ જીવેછે તેને દરેક ચીજ તણ દેછે.’ (ઋહ. ૨. ૪. ૧). આ અને વેદના બીજાં વાક્યોમાં (જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે) ભિન્નતાના મતનો તિરસ્કાર છે.

“પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો આત્મામાં અસંબંધિત હોવા બાબત જે કહેવામાં આવ્યું તેના સંબંધમાં કહેવાનું કે એ ખરી શંકા નથી, કેમકે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો કમૂલ કરવા એ ખોટું છે એમ અગાઉ બતાવવામાં આવ્યું છે. વળી એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે તેમ હોય તો ઇશ્વર સંબંધે નહીં, તે પણ ખોટું છે, કેમકે તે માટે વેદનું પ્રમાણ છે, તેમજ અમે તે અર્થમાં તે લેતા નથી. કેમકે ઇશ્વર જીવાત્મા છે એમ અમે માનતા નથી, પણ અમે એમ સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ કે જીવાત્મા તેના સાંસારિક સ્વભાવથી મુક્ત થાય તો તે ઇશ્વરનો આત્મા છે.

આ ઉપરથી કલિત થાયછે કે અદ્વૈત બ્રહ્મ પાપરહિત છે અને વિરહ શુભ (મોક્ષ) જૂલથી તેને લગાડવામાં આવેછે.

“અને (વેદાંત શીખવા માટે) લાયકાતવાળો કોઈ માણસ નથી અથવા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનજ આપણી વિરહ છે એમ કહેવું પણ જૂલ બરેલું છે. કેમકે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં, આત્માની સાંસારિક સ્થિતિ અમે પૂર્ણ રીતે કબૂલ કરીએ છીએ, અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન માત્ર એ સ્વભાવ સંબંધે છે, પણ ‘જો આત્મા માત્ર આજ હોત તો પછી તે કાંઈ પણ ચીજ કેવી રીતે જોઈ શકે?’ એ વાક્ય બતાવે છે કે જેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે તેવુંજ ઇન્દ્રિયનું કર્મ સમાપ્ત થાયછે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો લોપ થવાથી વેદનો પણ લોપ થશે એ શંકા માલવિનાની છે; બસકે તે અમે પોતે પસંદ કરીએ છીએ, કેમકે ‘પછી પિતા પિતા નથી’ એ શબ્દોથી જે શરૂ થાયછે અને ‘પછી વેદ વેદ નથી’ એ શબ્દોથી જે સમાપ્ત થાયછે એ વાક્ય પ્રમાણે અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે જ્ઞાન આવતાં વેત વેદનો લોપ થાયછે, અને ‘કેને જ્ઞાન નથી?’ એમ જો તમે પુછતા હો તો અમે કહીએ છીએ કે ‘તમને, કેમકે તમે એવો સવાલ પૂછો છો.’ ‘પણ તેજ વેદમાં મને શું ઇશ્વર કહ્યો નથી?’ એમ જો તમે કહો તો અમે જવાબ દઈએ છીએ કે ‘હા, તમને કહ્યો છે, પણ જો તેટલું જ્ઞાન તમને હોય તો કાંઈ અજ્ઞાન નથી’. આત્માનું અદ્વૈત હોઈ ન શકે એવી જે કેટલાક શંકા કરેછે તેને આજ જવાબ લાગુ પડેછે, કેમકે અવિદ્યાએ કરીને એટલે કે જ્ઞાન મળ્યાં પહેલાં આત્મા દ્વિતીય લાગેછે. માટે સિદ્ધ

થાયછે કે આપણામાં રહેલા આત્માને આપણે ઇશ્વર માનવો.”

આપણે હમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સર્વનો હેતુ શ્રીક લોકાની માન્યતા પ્રમાણે માણસે ઇશ્વરની પાયરીએ ચડવાનો નહીં, પણ ઇશ્વરત્વ ફરી પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. પ્રથમ હેતુને જર્મન ગૂઢવાદીઓ વરગોટ્ટ્યુંગ અને બીજાને વરગોટ્ટ્યુંગ કહેછે; પ્રથમને તેવો ઇશ્વરનિંદા કહેછે, પણ બીજાને ઇશ્વરનું પુત્રત્વ જે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મોટામાં મોટો હેતુ છે તે કહેછે.

ભાષણ ૩ જી.

હિંદુ જને યુરોપીય દર્શન વચ્ચે સમાનતા અને ભિન્નતા.

પૂર્વ દેશીય દર્શનની વિચિત્રતા.

બે ત્રણ ભાષણ નેટલી ટુંકી હદમાં પ્રાચીન વેદાંત દર્શન વિષે જે હકીકત હું આપી શક્યો છું તે સ્વાભાવિક રીતે બહુ અપૂર્ણ છે, અને સૌથી અગત્યના સિદ્ધાંતો સંબંધેજ છે. એટલી ટુંકી હદમાં પ્લેટો, ક્રિસ્ટ 'કે બીજા કોષના પૂર્ણ દર્શનનો સામાન્ય ચિતાર આપવો પણ તેટલોજ મુશ્કેલ થઈ પડત. પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે આ યુરોપીય દર્શનો સાથે આપણને થોડો ધણો પરિચય છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોથી કાંઈ પણ ખાસ અભ્યાસ કર્યા વિના આપણે માહિત છીએ. ચૈતન્ય અને જડ વચ્ચે, સામાન્ય અને જાતિ (પર સામાન્ય અને અપર સામાન્ય, genus and species) વચ્ચે તફાવત જાણવો એ આપણી સહજ કેળવણીના ભાગરૂપે આવી જાય છે. આપણે જાતીય વિશેષ (specific differences) શબ્દ, જાતીય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જાણ્યા વિના સાધારણ વાતચીતમાં વાપરીએ, છીએ. આપણે સહજ અને પ્રાપ્ત વિચારો વિષે, પદાર્થ વિષે અને શુદ્ધ બુદ્ધિ વિષે તેમનો ખરો અર્થ જાણ્યા વિના બોલીએ છીએ. પણ હિંદુ દર્શન આપણને પૂર્વ દેશના એક વિચિત્ર શહેર જેવું બાસે છે,

જેના રસ્તાઓ કે રસ્તાઓના નામોથી આપણે અજાણ્યા છીએ, અને જ્યાં આપણને માર્ગ બતાવવા માટે આપણા હાથમાં નક્ષો હોવા છતાં આપણને ભૂલા પડી જવાની વખતો વખત ધારતી રહેછે. પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં વિચારના ચીલા પણ જૂદા જૂદા છે. “મેટર” (જડ) અને “સ્પિરિટ” (ચૈતન્ય) વચ્ચે વેદાંત મત પ્રમાણે બરાબર તફાવત બતાવવા માટે સંસ્કૃત શબ્દો ખોળી કાઢવા એ કાંઈ રહેલું કામ નથી. વિષય અને વિષયી શબ્દો તે માટે વાપરી શકાય. “આઈડીઆ” શબ્દનો તરજુમો કરવો હોય તો ઘણુંકરીને આપણે “સંજ્ઞા” શબ્દ વાપરવો જોઈએ. “સંજ્ઞા”નો અર્થ નામ થાયછે એટલે કે “આઈડીઆ”નું બહારનું સ્વરૂપ થાયછે. “કોટેગરી” શબ્દનો તરજુમો સાધારણ રીતે અને ખરી રીતે પદાર્થ શબ્દથી થાયછે, પણ પદાર્થનો ખરો અર્થ પદ એટલે શબ્દ, તેનો અર્થ એટલે હેતુ એવો થાયછે. તે ઉપરથી સામાન્ય અભિધેય, એટલે કે “કોટેગરીઓ”, જેવી કે દ્રવ્ય, ગુણ વિગેરે માટે તે વાપરી શકાયછે. પણ સંસ્કૃત એવી તો યોગ્ય ભાષા છે કે પદાર્થ શબ્દ ચીજના સાધારણ અર્થમાં પણ વપરાય છે, તે એમ સૂચવેછે કે સંસ્કૃત ભાષાના બનાવનારાઓ ચીજ ને પદાર્થ એક છે એમ જાણતા હોવા જોઈએ. “રિલિજન” (ધર્મ) અને “શીલસુશી” (તત્ત્વજ્ઞાન) જેવા પરિચિત શબ્દોનો પણ સંસ્કૃતમાં તરજુમો કરવો મુશ્કેલ છે, કેમકે જે પરસ્પર સંબંધ તેમની વચ્ચે આપણે જોઈએ છીએ તે સંબંધ હિંદુઓ તેમની વચ્ચે જોતા નથી.

માટે એક રીતે બોધતાં એ તદ્દન ખરૂં છે કે હિંદુ તત્ત્વ-
જ્ઞાન શીખવા માટે હિંદુસ્થાનની બાબા સમજતાં શીખવું
જોઈએ.

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની સામાન્ય મનોહરતા.

તોપણ, પ્રાચીન વેદાંત દર્શન ઉપરનાં આ સંક્ષિપ્ત બાપણો
સાંભળવાનું આપને આમંત્રણ કરવાનો મારો હેતુ માત્ર
તમને ખાત્રીપૂર્વક એમ જતાવી આપવાનો હતો કે તાત્ત્વિક
વિચારનું વેદાંતરૂપી આ પ્રાચીન શહેર જોવા લાયક છે એટલુંજ
નહીં, પણ જો તમને અવકાશ હોય તો તે, પ્રાચીન વિચારના
મધ્ય દેવાલય અને સમાધીઓને રસ્તે મુસાફરી કરતો
જુદિયાગી મુસાફર જેટલું અન્વેષણ કરી શકે, તેટલું
સંભાળપૂર્વક અન્વેષણ કરવા યોગ્ય છે. જો કે આપણે ગુફા-
ઓની દીવાલો ઉપરના બધા ગૂઢાક્ષરો વાંચી ન શકીએ,
તોપણ તે જોવામાં પણ માહાત્મ્ય રહેલું છે. તેમજ જો કે
વેદાંત દર્શનના સર્વ ભાગ જોણી કાઢવા જેટલો અને તેના ઉચ્ચામાં
ઉચ્ચ શિખર ઉપર ચડવા જેટલો અવકાશ ન હોય તોપણ
તેના ઉડા પાયા અને ઉચ્ચી ધમારતો જોવાય તોએ ધણું છે.

ઈસ્તાંબુલની પડતી પછી જ્યારે પશ્ચિમ યુરોપ ઓકે
તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ અધોથી ફરી માહિત થયું, ત્યારે વિચારના જે
ખજાનાઓ પૂર્વ દેશમાંથી મળી આવ્યા તેથી પશ્ચિમ દેશનું
જીવન વધારે કિમ્મતી થયું. હિંદુ સાહિત્ય અને વિશેષે કરીને
હિંદુ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની શોધ એ એકી વખતે પ્રાચીન
દુનિયાની પુનર્જીવિત તેમજ નવી દુનિયાની શોધ છે; અને સંસ્કૃત

સાહિત્યમાં પ્રાચીન વિચારનો જે ખજાનો એકઠો કરેલો છે તેની માત્ર જો કે આપણે જાંખી કરો શકીએ, તોપણ આપણને જાન થાય છે કે જે દુનિયામાં આપણે વસીએ છીએ તે વધારે તવંગર થઈ છે, તેમજ જે વારસામાં આપણુ સૌ ભાગ લઈ શકીએ તે અચાનક મળી આવવાથી આપણને હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.

માત્ર આપણે આપણને પોતાનેજ તુલના કરતી ઉદ્ધતાથી તિરસ્કાર કરવો જોઈએ છે. તેથી કરીને જે જે આપણને વિચિત્ર લાગે છે તે તે આપણે છોડી દઈએ છીએ, અને જે જે આપણે એકદમ સમજી શકતા નથી તે તે આપણે ધિક્કારીએ છીએ. ત્રીસદેશ તથા હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓના કેટલાક વિચારથી આપણને હસવું આવે, પણ આપણે તેની મસ્કરી કરવી નહીં જોઈએ. પૂર્વ દેશમાંથી જે જે આવે છે તે સઘળાનો હું અવિવેકી વખાણનાર નથી. પૂર્વ દેશનાં ધર્મ પુસ્તકોમાં આપણને ઘણો કચરો મળી પડે છે, તે માટે મેં ઉપરા ઉપરી મારો અફસોસ જાહેર કર્યો છે, પણ તેથી કરીને તેઓમાં જે જે કિંમતી છે તે તે ગ્રહણ કરતાં આપણે અટકવું જોઈએ નહીં.

પૂર્વ દેશના સાહિત્યની પરીક્ષા.

હિંદુઓને જે, ગંભીર કહાવણથી ભરેલું અને મોટા પે. થોડું, લાગે છે તેને મેં કચરો કહ્યાથી મારો વખતો દાપ કાઢવામાં આવ્યો છે ને હું જાણું છું. હું મજબૂત રીતે નુંકું કે આપણે ધર્મ સંબંધી ખાતમમાં સંભાળથી ને

માનપૂર્વકરીને દમયાં બોલતું નેષ્ટએ, અને જે સિધ્ધિ પૂર્વ
 દેશના માણસોએ મેંકરો વગેરે ધર્મના સ્વાભાવિક તરફ ધારણ
 કરીએ તે સિધ્ધિનો આપણે યથાર્થ અનુભવ મેળવવો ધણીખરી
 ચાર બદ્ધ મુશ્કેલ છે તે દૃઢ ધર્મી ખુશીથી કબૂલ કરીશું. આપણે
 સૌ આપણી જાત માલિકીથી જાણીએ છીએ કે જે ધણા
 શુભા કાળથી આવતું આવ્યું હોય અને જેને પવિત્ર માનવાનો
 આપણને આપણી બાલ્યાવસ્થાથી બોધ કરવામાં આવ્યો હોય,
 તે શુદ્ધીપૂર્વક એવી તો મોલની લક્ષ્ય કરે છે કે તે તદ્દન
 દૂર કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. જે ગેરવ્યાજબી છે તેમાંથી
 વ્યાજબી શોધી કાઢવા માટે વલ કરવો એ જ્યાં લગણુ તેથી
 જે ચીજને છોડી દેવા આપણે ખુશી ન હોઈએ તે રાખવાનું
 આપણને ઉત્તેજન મળે છે ત્યાં લગણુ યોગ્ય લાગે છે એ ખરૂં,
 તોપણ અમારાથી ના પાડી શકતી નથી કે પૂર્વ દેશના ધર્મ
 પુસ્તકોમાં પુષ્કળ કચરો છે, અને જે પ્રવાહમાં સ્વચ્છ સોનાના
 કણકા આવ્યા જાય છે તેમાં રેતી, કાઠવ અને નિર્લય અને
 અનિષ્ટ ધર્મોએ પણ ધસડાતું જાય છે. વેદના સૂત્રોનો, બ્રાહ્મ-
 જેનો અને ઉપનિષદોનો પણ ધણો ભાગ કેવળ કચરો છે, અને
 સદીઓ ધર્મ કાણુ જાણે કેવી રીતે એકરો થયો છે એવું એક
 પૂર્વ દેશીયને પણ સુઝતું હતું એમ યુદ્ધના ગ્રંથ વાંચવાથી
 આપણે જાણીએ છીએ. બ્રાહ્મણ સામેના તેના વૈરભાવને બહુ
 મોટું રુપ આપી દેવામાં આવ્યું છે. આ સમયમાં આપણે
 જાણીએ છીએ કે તેના ધણાખરા મનો ઉપનિષદોમાંથીજ
 ખરેખર લીધેલા છે પણ જે કે તે હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન

સાહિત્યમાંથી સુવર્ણ સ્વીકારે છે ને રાખેછે, તોપણ તે કચરો સ્વીકારતો નથી. આ વિષય ઉપર યુદ્ધના શબ્દો ઉતારો કરવા જેવાછે ; તેઓ એમ બતાવેછે કે જેને બ્રાહ્મણ પૂજ્ય અને ઇશ્વર-પ્રણિત કહેછે તેમાંનું ધણુંખણું એ પૂર્વ દેશીયને પણ નકામું અને અર્થ વગરનું લાગ્યું હતું, એટલુંજ નહીં, પણ તેની સાથે જે બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય આપણને પણ જાળવી રાખવું ધણીવાર મુશ્કેલ પડેછે તેવા સ્વાતંત્ર્યના પ્રભાવથી તેણે તે પ્રમાણે જાહેર કર્યું હતું. કલમસુત્તમાં યુદ્ધ લખેછે કે : “તમે જે સાંભળ્યું છે તે માની લોમા ; જે દંત કથાઓ પૂર્વાપર ચાલી આવેછે તે પણ માની લોમા ; અમુક વાતની અદ્વા ફેલાયેલી છે અથવા ધણી તે વિષે બોલેછે તે ઉપરથી તે વાત તમે માની લોમા ; કોઇ પ્રાચીન ગુનિના પુસ્તકમાં આમ લખ્યુંછે તે ઉપરથી તમે કાંઇ માની લોમા ; અટકળો માની લોમા ; ટેવથી જે વાત તમને પરિચિત થઇછે તેને સત્ય તરીકે માની લોમા ; તમારા ગુરુ અને વડીલોના કહેવાથીજ કાંઇ પણ માની લોમા,—અવશોકન અને પૃથક્કરણ કર્યા પછી જ્યારે તમારી બુદ્ધિ તેની હા પાડે અને તેથી એક અને અનેકનું શ્રેય અને હિત વધે, ત્યારે તે મદદ કરો અને તે પ્રમાણે વર્તો” (અંગુત્તર નિકાય, જુવો ધર્મ સભાના કામ કાજ [Transactions of Parl. of Rel.] પુસ્તક ૨ જી પા. ૮૧૯). હિંદુસ્થાનની વચ્ચે આ પ્રમાણે બોલવું એ કાંઇ ચોડી દિમ્મતનું કામ નહોતું. કોઇ પણ વખતે એ પ્રમાણે બોલવામાં દિમ્મત જોઇએ છીએ. તે ઉપરથી એટલું તો જણાયછે કે એક પૂર્વ દેશીય પણ પૂર્વાપરથી જોઆશ્યું

આખું હતું તે બધું વખાણી શક્યો નહોતો આ દાખલો આપણે મદદ કરવા ચોખ્ખો છે, અને તે મુજબ સારા-સાર હમેશાં જૂદાં પાડવાં, બધી વાત સાખીત કરવી, ને જે સાર છે તેને મજબૂતાઈથી વળગી રહેવું. હું ફરી કંઈક કે વેદમાં, વિશેષે કરીને ઉપનિષદોમાં સાર પુષ્કળ છે, પણ અસાર પણ પુષ્કળ છે, અને મારા પ્રતિ-પક્ષીઓને કંઈક કે જે માણસ અસાર તણી શકતો નથી તે સારની કિંમત ખરેખર જાણી શકે એ બનવા જોગ નથી.

પવિત્ર અક્ષર ઓમ.

દાખલા તરીકે, પવિત્ર અક્ષર ઓમ વિષે ઉપનિષદોમાં જે લખ્યું છે તેમાંનું ઘણુંખરું મને તેના હાલના આકારમાં તો બંધવાદ જેવું લાગે છે. હું અહીં તેના દાખલા આપી શકતો નથી. પણ તમે છાંદોગ્ય ઉપનિષદનો શરૂઆતનો ભાગ વાંચશો તો મારા કહેવાનો અર્થ સમજશો. પવિત્ર અક્ષર ઓમ વિષે ઉપનિષદોમાં જે બધું અર્થ વગરનું આપણે જોઈએ છીએ તેમાં પ્રથમ કાંઈ અર્થ હશે ખરો. પહેલાં આ “ઓમ” અક્ષરનો અર્થ યતો હશે, તે કદાચ તેની પહેલાના શબ્દ “અવમ” નું કુંકું રૂપ હોય. આ “અવમ” ઇતિહાસના કાળ પૂર્વે દૂરની ચીજો બતાવવા માટે સર્વનામ તરીકે વપરાતો હોય-જેમ “અયમ” શબ્દ નજીકની ચીજો બતાવવા માટે વપરાતો તેમ. જેમ કેવળ શબ્દ “હોક મહ્મુડ”નો “ઓમ” થઈ ગયો, તેમ “અવમ”નો પાછળથી “ઓમ” હકારવાચક કેવળપ્રયોગી થઈ ગયો હોય. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં (૧, ૧, ૮) લખ્યું છે

કે "તે અસાર દર્શનવાચક છે, જેમકે જ્યારે જ્યારે આપણે કોઈ પણ સીમની દા પાડીએ છીએ ત્યારે 'ઓમ' એટલે કે 'હા' કરીએ છીએ." દરેકે તે "ઓમ" નો મૂળ અર્થ "તે" અને "હા" હોય તે પછી આપણે સંમત રાખીએ કે "એગેન" (આમીન, હા) શબ્દની પેઠે તેણે "તત્ત્વ સત્ત્વ" એવો વધારે સામાન્ય અર્થ મદ્ય કર્યો હોય, અને તે મનુષ્યની બાધાથી જે કાંઈ કરી શકાય તે બધું બતાવવા માટે વપરાતો થયો હોય. જેમકે મૈત્રાયણ ઉપનિષદ (૬, ૨૩)માં એક શબ્દ રહિત શબ્દ હતું અને ખીન્તું શબ્દ શબ્દ હતું એમ કહ્યા પછી લખ્યું છે કે શબ્દ-શબ્દ એ "ઓમ" અસાર છે. આ આપણને અર્થ વિનાનું સાગે છે, પણ તેમાંથી અર્થ કાઢવો હોય તો આપણે કયું કરવું જોઈએ કે આ "ઓમ" શબ્દ પ્રથમ સર્વ બાધાની સંગા તરીકે વપરાતો હોયો જોઈએ, જેમકે ધર્મશુદ્ધ કહે કે બધી બાધા "એગેન, એગેન" (ઓમ) છે.

જે જે પ્રાચીન હતું તે તે પવિત્ર થયું.

વેદમાં પણ, અને વિશેષે કરીને યાજ્ઞજ્ઞોમાં પણ, સાર અને અસાર આવી વિચિત્ર રીતે કેવી રીતે સેગમેન્ટ થઈ ગયાં તેનો ખુલાસો આપવો ખરેખર બહુ મુશ્કેલ છે. કદાચ એમ હોય કે જ્યારે આ પ્રાચીન યજ્ઞોને પ્રથમ લખવામાં આવ્યા ત્યારે જુના કાળથી જે ચાલતું આવતું હતું તે પવિત્ર અને સંમત કરવા યોગ્ય જણાયું હશે. આપણે પાદ રાખતું જોઈએ કે માત્ર પ્રાચીન હોવાના સમયથી આપણા જમાનામાં પણ પૂર્વકાલથી પુરવો વિકરાળ અને નિર્જીવ ચીજો વખાણે છે.

તેમ એ વાત પણ બૂલી જવી નહીં જોઇએ કે વેદ લખાયા તે પહેલાં લાંબા વખતથી તે મુખપાઠથી પૂર્વાપર ચાલતા આબ્બા હતા, તેથી પણ ધણું નકામા વિચારો પણ તેની સાથે રહી ગયા હોય. હોમર પણ કેટલીકવાર નિરસ લાગેછે, કેમકે તેની કવિતામાં પણ તેવીજ સ્ત્રોતો જોવામાં આવેછે; તેમજ સ્કેપ્ટરિનેવિયન, જર્ગન, ફ્રિન અને લેષ અને બીજી પ્રખ્યાત લોકપ્રિય કવિતામાં પણ સારાસારનું મિશ્રણ જોવામાં આવેછે. પણ તેમ છતાં પણ પરિણામે જો યોડુંક ખર્ચે સોનું મળે, તો પછી સોનીની પેઠે કચરાવાળા પાણી તથા માટી તથા રેતી ઉપર ઈતિહાસકારોએ ધ્યાન આપવું નહીં જોઇએ શું?

મારા શ્રોતાઓ સોની ચર્ચ જાય, અને ઉપનિષદો તથા વેદાંત સૂત્રોના મૂળ ગ્રંથો વાંચવા માટે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા મંડી જાય, એવી હું આશા રાખતો નથી. હું એટલુંજ ઇચ્છું છું કે તેઓ યોડીક મુવર્ણની જુકી તથા લગડીઓ તરફ જુલે, જોયીકરીને ભવિષ્યમાં હિમાલય પર્વતથી તે કુમારિકા જુવિર સુધીનો હિંદુસ્થાનનો નકશો તેમને જુખરો તથા કાજો દેખાવાને બદલે ચકચકિત અને સુવર્ણમય દેખાય.

સંસ્કૃત એ સાધારણ રીતે માનવામાં આવેછે તેવી મુશ્કેલ ભાષા નથી. કેટલીક બાબતો પણ તે ભાષા બહેલી છે. મારા ઓળખીતા એક તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપકે તો હિંદુસ્થાનનાં જુદાં જુદાં દર્શનોનો અભ્યાસ કરવા માટે સંસ્કૃત શીખવાની

પોતાની ફરજ લેખી છે.

વેદાંતનો અભ્યાસ કરવા માટે પુસ્તકો.

ઉપાનિષદો તથા વેદાંત સૂત્રોનો સંસ્કૃતમાંથી અંગ્રેજી અથવા જર્મન અથવા ખીજ કોઈ અર્થગ્રાહી ભાષામાં તરજુમો કરવો એ ખરેખર બહુ મુશ્કેલ છે. ઉપનિષદોના ઋષિઓ અથવા વેદાંત દર્શનના કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અર્થના સૂક્ષ્મ ભેદો સમજીને તેમનો બરોબર તરજુમો કરવામાં આપણને કેટલી બધી મુશ્કેલીઓ નડે છે તેથી આપણે સારી રીતે ડગલે ડગલે વિદિત યાત્રાએ છીએ. જો કે આપણે મૂળ ગ્રંથનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે સમજતા હોઈએ, તોપણ વારંવાર અંગ્રેજીમાં તેનો યથાર્થ ભાવાર્થ આપવો આપણને લગભગ અસંકલ્પ્ય લાગે પડે છે, તેમ છતાં સૌ અગત્યનાં ઉપનિષદોનો અંગ્રેજી તરજુમો કરવાનું મેં સાહસ ખેડ્યું છે, અને પૂર્વ દેશના ધર્મ ગ્રંથોની માળામાં પહેલા તથા પંદરમા પુસ્તકોમાં તે તરજુમો બહાર પાડ્યો છે. જ્યાં જ્યાં કેટલાંક ઉપનિષદોનો તરજુમો અગાઉ થયેલો હતો, ત્યાં ત્યાં હું અગાઉના ભાષાન્તરકારોથી ધણીવાર જૂદો પડ્યો છું, અને અલબત્ત મારાથી જૂદા પડતા વિદ્વાનો પણ છે; કેટલેક સ્થળે આ વિદ્વાનોના વિચારથી ફાયદો થયો છે, અને કેટલેક સ્થળે તેઓએ તેમનું એવું અગ્રાન અને અપા-વિરલ દર્શાવ્યું છે કે તેમની નોંધ લેવાની, કે તેમના વિચારોનું ખંડન કરવાની મેં જરૂર વિચારી નથી. તોપણ મને શક નથી કે હવે પછીના ભાષાન્તર કરતાંને હજી બહુ કામ કરવાનું છે, અને જો તેઓ મૂળ ગ્રંથોના પાઠોમાં તાર્કિક સુધારા કરવા

મંડળે, તો ખાસ કરીને તેમની મદદનતમાં વધારો થશે. પ્રથમ આરે તરજુમો કરવો મેં શરૂ કર્યો, સારથીજ હું ધારતો હતો કે સંસ્કૃત પાઠમાં તાર્કિક મુદ્ધારા કરવાના કામથી અને તેટલું દૂર રહેતું નહરતું છે. અને જ્યાં જ્યાં શાંકરાચાર્ય પોતાના ભાષ્યમાં અમુક પાઠ સ્વીકારે છે, ત્યાં ત્યાં તો ખાસ કરીને દૂર રહેતું. કેમકે શાંકરાચાર્યનું ભાષ્ય મોડામાંમોડું ઇ. સ. ૮૦૦માં લખાયેલું છે, અને ઉપનિષદોના ખરડાઓ, તે વખત જેટલા જુના, આપણને બિલકૂલ મળી આવતા નથી. અર્થમાં શાંકરાચાર્યના અભિપ્રાયને અનુસરતું એને પણ મેં ઉત્તમ રસ્તો લેખ્યો છે. માત્ર જો તેનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે ખોટો અથવા કૃત્રિમ સાબીત થઈ શકે, અને દાખલા દલીલથી વધારે સારો અર્થ સ્થાપિત થઈ શકે, તોજ તેના અભિપ્રાયથી જૂદા પડતું, નહીં તો નહીં. આ નિયમોને વળગીને મેં તરજુમો કર્યો છે. બધા પાંડિતોને આ નિયમો કદાચ પસંદ ન પડે, પણ વેદાંત સૂત્ર ઉપરના શાંકર-ભાષ્યના બાપાંતરકારોએ અને બીજા ખરેખર વિવેકી વિદ્વાનોએ આ નિયમો પસંદ કર્યા છે, અને તેમને માફ બાપાન્તરગ્રાહ્ય અને ઉપયોગી માલૂમ પડ્યું છે તે જાણી મને ખુશી થાય છે.

શાંકરાચાર્યના ભાષ્ય સહિત વેદાંત સૂત્રોનું સૌથી શ્રેષ્ઠ ભાષાન્તર પ્રોફેસર થીબોએ કર્યું છે, અને તે ઉપર કહેલી માળાના ડહમા અને ડપમા પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રોફેસર થીબો વેદાંત વિદ્યાના મધ્યજિંદુ કાશી અને પ્રયાગમાંજ રહ્યો છે. તેજ ગ્રંથનું જર્મન ભાષાન્તર કીલ

સરસ્વતી મંદિરના તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક, પ્રોફેસર ડયુસને કયું છે. શોપનહોરે વેદાંત દર્શનનાં અલંકારિક ભાષામાં વખાણું કર્યા હતાં મારે તે દર્શનનો અભ્યાસ કરવાના હેતુથીજ સંસ્કૃત વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાનો શ્રમ લેવામાં આ પ્રોફેસર જરા પણ પાછા પડ્યો નહોતો. આ તરંગુમો એક વિદ્વાન તત્ત્વવેત્તાએ કરેલો છે એમ કહીએ તો ચાલે, અને તે એમ બતાવેછે કે જે પુરુષ પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, સ્પાઈનોઝા અને કુંટના દર્શનોથી પૂર્ણ વાકેફ હતા તેણે, પોતાના જીંદગીના કેટલાક ઉત્તમ વર્ષો વેદાંતના અભ્યાસમાં કાઢ્યાં, અને વેદાંત દર્શનના અધ્યાપિપર્યંત જીવતા પ્રતિનિધિઓને જાતે મળવાના હેતુથી હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરવી એને કાલ-હોપ ગણ્યો નહોતો. આથી કરીને કદાચ જે સોક્રા હિંદુસ્થાનમાંથી કાંઈ પણ સારી ચીજ આવવાની બાબતમાં હમેશાં શંકાશીલ રહેછે તેને ખાત્રી થશે કે પ્રાચીન હિંદુ દર્શનમાંથી આપણા પોતાના દર્શનને પણ કાંઈક અહણુ કરવાનું છે. એક બાજુ શોપનહોર, ડયુસન અને એવા બીજા જર્મન મહા પંડિતો માનેછે કે સંસ્કૃત અને હિંદુસ્થાનના ધર્મ અને પુરાણોના અભ્યાસથી સબ્દ શાસ્ત્ર, ઇશ્વર શાસ્ત્ર અને પુરાણ શાસ્ત્ર જન્મ પામ્યાં છે, તેવીજ રીતે વેદાંતના અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાનનું પુનરુદ્ધોપન થશે ; તેમ બીજી બાજુથી મારે નિખાલસપણે કહેવું જોઈએ કે કેટલાક વેદાંત દર્શનને કેવળ બકવાદ ગણી કાઢેછે, અને તેને તત્ત્વજ્ઞાનના ગંભીર અભ્યાસીઓને મિલકૂલ ધ્યાન આપવા જોગ ગણતા નથી. હવે આ બે બાજુ સાંમળીને તમારે

તમારા પોતા માટે વિચાર કરવાનો છે. પણ તમારે યાદ રાખવું કે કોઇ પણ દર્શન કોઇ દોષગણના હાથે “કેવળ બકવાદ” નો દરકાબ પામ્યા વિના રહ્યું નથી. કેટલાક લોકોની નગરમાં સર્વદર્શનો બકવાદ અથવા છેક ગાંડપણ લાગે છે, અને ખીન્નઓ તેને “મુશ્કરી ઘેનછા” કહે છે.

વેદાંત ઉપર ખીન્ન કેટલાંક કિમ્મતી પુસ્તકો છે. વેદાંત-સાર નામના અર્વાચીન ગ્રંથનો કર્નલ જેકોબે તરજુમો કર્યો છે. કેટલાક ખીન્ન ગ્રંથોનો “પડિત” નામના માસિક ગ્રંથોમાં પ્રોફેસર વેનિસે તરજુમો કર્યો છે. કોલબ્રુકે હિંદુ તત્ત્વગાન વિષે ઘણું વર્ણવેલું પહેલાં નિબંધો લખ્યા હતા, અને તે હજી પણ બહુ શિક્ષણીય છે. પ્રોફેસર ગાર્ડના ઉપનિષદ ઉપરના નિબંધો પણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા યોગ્ય છે. અલબત્ત, જે લાગણીથી તે લખાયા છે તેની સાથે આપણે મળતા આવીએ એમ નથી. મારા જુના મિત્ર નીલકંઠ શાસ્ત્રી ઘોરે (જે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં વટલી ગયો હતો અને પુનામાં તે ધર્મના ઉપદેશક તરીકે કામ કરતો હતો તેણે) “હિંદુ દર્શનોત્તુ બુદ્ધિપૂર્વક ખંડન” એ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તેને પણ તેજ દીકા લાગુ પડે છે. આ ગ્રંથનો હિંદી ભાષામાંથી અંગ્રેજીમાં કલકત્તાના હાકતર શ્રીટજ એડવર્ડ હોલે સને ૧૮૬૨માં તરજુમો છપાવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં વિદ્વતા અને નિખાલસતા બેવામાં આવે છે ખરી, પણ તે ચોખ્ખી વિરૂદ્ધ લાગણીથી લખાયેલો છે.

સમાનતા. સ્પાધનોઝાનો “વિષયી” મત.

જો કે આપણા માહેના ઘણાખરાને પ્રથમ વેદાંત દર્શન વિચિત્ર ભાસ્યું હશે, તોપણ તે યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનનાં મોટાં દર્શનોને કેટલીક બાબતમાં અભ્યવજ રીતે મળતું આવેછે એમ તમને જણાયા વિના રહ્યું નહીં હોય. ઉપનિષદો અને શંકરાચાર્ય જેને બ્રહ્મ કહેછે તે અને સ્પાધનોઝા જેને “વિષયી” કહેછે તે એકજ છે. જે પોતેજ છે અને પોતાથીજ પ્રમેય છે તે વિષયી એવી બાબ્યા સ્પાધનોઝા આપેછે. તેના મત પ્રમાણે તે અપરિમિત, અબેદ, એક, સ્વતંત્ર ને નિત્ય છે, અને તેવીજ રીતે શંકરાચાર્યના બ્રહ્મને ઉપનિષદોમાં અજ, અક્ષય, અમર, અખંડ, નિઃકર્મ, શાન્ત ને દોષ રહિત કહ્યું છે. પણ સ્પાધનોઝાના મત પ્રમાણે વિષયી ઇશ્વરની પદ્ધતિ ધારણ કરેછે. હવે શંકરને જો પૂછવામાં આવે કે બ્રહ્મ ઇશ્વર છે કે કેમ લારે જવાબમાં તેને હા ને ના જન્ને કહેવી પડશે. બ્રહ્મ સૃષ્ટિનાં આદિ, સ્થિતિ ને નાશનું સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન કારણ છે એમ શંકરાચાર્ય કહેછે ખરા, પણ તે દૃશ્ય અને સત્ય સૃષ્ટિ વચ્ચે, દૃશ્ય અને સત્ય ઇશ્વર વચ્ચે તફાવત બતાવે છે. આ તફાવત બહુ અગત્યનો છે. તેના મત પ્રમાણે સચુણ અને નિર્ગુણ (પર અને અપર) બ્રહ્મ છે. સચુણ બ્રહ્માને માનુષ ભાષામાં શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ જે વિશેષણ હોય તે આપવામાં આવેછે; પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મનાં વખાણ યદ્ય યદ્ય નહીં, તેને વિશેષણ લાગુ પડે નહીં. બીજા ધર્મમાં જે ઉત્તમ વિશેષણ ઇશ્વરને આપવામાં આવ્યું હોય તે બ્રહ્મ જોગ નથી, નજી

હજારો વર્ષ પહેલાં દુનિયા બનાવી ને જે પોતે તેના હમેશ માટે
રાજ્યકર્તા થયા તેના ઐતિહાસિક પુરુષ તરીકે જે ઇશ્વરની
લોકો કલ્પના કરેછે તે ઇશ્વર શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે કેવળ
દૃશ્ય છે, એટલે કે તે સત્ય પણ અવિધાના પડદાની પાછળ
સંતાઈ રહેલું જ છે. પ્રથમ દર્શનિક રીતે ઇશ્વર વિષે આ
મદ્દ નીચો મન લાગે, પણ જો બરાબર સમજવામાં આવે
તો ખરેખર ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને સાચામાં સાચો મત છે. કેમકે
દૃશ્યનો અર્થ કાંઈ તદ્દન ખોટો અને અસલ થતો નથી, જ્યાં
અપ્રમેય અને અવાચ્ય હોવાથી મનુષ્ય જુદીને નેનો બરાબર
ખ્યાલ થઈ શકે નહીં, પણ મનુષ્ય જુદીથી માત્ર દૃશ્ય ઇશ્વર
(જ્યાં) કલ્પી શકાય, અને તેથીકરીને તે સલ ઇશ્વર છે.
અવદાર માટે, ધર્મ અને નીતિ માટે દૃશ્ય ઇશ્વર બસ છે.
માત્ર તત્ત્વગાનીઓ માટે, વેદાંતીઓ માટે, શ્રેષ્ઠ સત્યની જરૂર છે.
તેમને માટે વિષયી—જ્યાં અને વિષય-દુનિયાના ખુલાસાની
જરૂર છે. વિષય અને વિષયીની ઉપાધીઓ જ્યાં સુધી અનુ-
ભવમાં તેવીને તેવી રહેછે, ત્યાં સુધી દૃશ્ય દુનિયા સત્ય છે
એમ બાંહેછે. દૃશ્ય દુનિયાની પાછળ જે લોકો ખરી સત્યતા
જોઈ શકતા નથી તેમને તો દૃશ્ય દુનિયા સત્યજ બાંહેછે, અને
તેઓની નજરમાં તો ઇદ્રિયોના પડદાની પાછળ તત્ત્વવેત્તા જે
ખરી દુનિયા સ્થાપિત કરેછે તે તદ્દન ખોટી અને કેવળ કલ્પિત
જણાય છે. વેદાંતીઓ કહેછે કે બસે તેમ હો. જે લોકો દૃશ્ય
દુનિયા અને દૃશ્ય ઇશ્વર માનેછે તેમની તેઓ નિંદા કરતા નથી.
તેઓ જાણેછે કે આ લોકોની આખરે આંખ ઉઘડશે, અને હાલ

જોકે તેઓ ઇશ્વરની અગ્નિતાથી ઉપાસના કરેછે તોપણ તેઓ ઇશ્વરની, ખરા ઇશ્વર-બ્રહ્મની ઉપાસના કરેછે.

સત્યના લિખિત લિખિત અર્થો.

સત્ય શબ્દના જોટલા અર્થ થાયછે તેટલા યોગ્ય શબ્દના થતા હશે, અને તેના અર્થમાં જોટલા મોટા ફેરફાર થયાછે તેવા બીજા શબ્દના અર્થમાં ભાગ્યેજ થયા હશે. એમ છતાં પણ દરેક સાચા શોધક માટે માત્ર એકજ સત્યતા હોઈ શકે. જેમ સત્ય જાણ્યા વિના કોઈ પણ ચીજને અસત્ય કહી શકીએ નહીં, તેવીજ રીતે અસત્ય જાણ્યા વિના કોઈ પણ ચીજને આપણે સત્ય કહી શકીએ નહીં. આ પ્રમાણે દુનિયાનાં ઘણાં માણસોને દૃશ્ય દુનિયા પૂર્ણ રીતે સત્ય ભાસેછે, તેથી ઉચું સત્ય તેઓ જાણતા નથી. વેદાંતીઓ જેને સચ્ચ જ્ઞા અથવા ઇશ્વર કહેછે, તેજ તેમને મન સત્ય અને ખરા 'ઇશ્વર' છે. પણ દૃશ્ય દુનિયા માત્ર દૃશ્ય છે, અને સચ્ચ જ્ઞા માત્ર 'સચ્ચ' છે, અને આ આભાસોની પાછળ કંઈ પણ સત્ય હોવું જોઈએ એવું વખત આવતાં જ્ઞાન થાયછે. આને વેદાંતીઓ સત્ય જ્ઞા તથા પરમાત્મા કહેછે. શંકરાચાર્ય

૧ આવોજ વિચાર એક અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાએ જરાક કિલખ બાપામાં નીચે મુજબ દર્શાવ્યો છે; "આપણા અનુભવમાં આવેલી સત્યતા એ ખરી સત્યતાનીજ ઉપાધિયુક્ત અસર છે, અને અસરજ હોઈ શકે. પણ આ ઉપાધિયુક્ત અસર તેના ઉપાધિરહિત કારણની સાથે અભેદ સંબંધ રાખેછે, અને જ્યાં મુખી ઉપાધિઓ પ્રવર્તે છે ત્યાં મુખી તે પણ પ્રવર્તે છે, અને તેથી તે, ઉપાધિજનક અનુભવ માટે, તેટલીજ સત્ય છે." (પીઓસોરી, પા. ૩૨૨). જુઓ પણ ઉચુસન કૃત વેદાંત દર્શન પા. ૫૬. દીક્ષ

કહે છે કે આ બ્રહ્મની જો કે અગાનતાથી ઉપાસના કરવામાં આવે છે તોપણ આપણા અપૂર્ણ વિચારોથી તેના ઉપર કાંઈ અસર થતી નથી. જેમ સૂર્ય, તેના ઉપર થઈને ચાલ્યા જતાં વાદળોથી બ્રહ્મ થતો નથી, તેમ બ્રહ્મ આપણા અગાનથી બ્રહ્મ થતું નથી. બલકે આપણે વેળાસર સમજવું જોઈએ કે જેવી રીતે વાદળોથી ઢંકાયેલો હોવા સિવાય બીજો વખતે સૂર્ય મનુષ્ય આંખથી જોઈ શકાતો નથી, તેવીજ રીતે મનુષ્ય બાપા અને મનુષ્ય વિચારના પડદા પાછળ હોવા સિવાય બીજી રીતે ઈશ્વર મનુષ્ય મનથી કદપી શકાતો નથી. તેટલા માટે સગુણ બ્રહ્મા અગુણ બ્રહ્મજ છે, માત્ર તે અવિદ્યાથી જરાવાર ઢંકાયેલો છે.

અવિદ્યા અને માયાનું લક્ષણ.

અવિદ્યા એટલે આપણું યોગ્ય-વ્યક્તિનું અગાન નહીં, પણ મનુષ્ય સ્વભાવમાં સહજ રહેલું અગાન, બલકે સામાન્ય સર્વવ્યાપક શક્તિ, અથવા, પ્રકાશમાં અવશ્ય રહેલું અંધારું; જેથી કરીને આ દૃશ્ય દુનિયા આપણને જેવી જોઈએ છીએ તેવી દેખાય છે તે. આ કારણથી અવિદ્યાને માયાનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું. માયાનો મૂળ અર્થ શક્તિ-આખી દુનિયાનું ઉત્પાદક કારણ હતો. આ માયા શબ્દનો તરતજ ભ્રમ, મોહ, કપટ એવો અર્થ થયો એટલુંજ નહીં, પણ માયાને એક જાતની પૌરાણિક દેવીનું રૂપ આપવામાં આવ્યું. વેદાંત મતનો આ ખરેખર પાછળનો વિસ્તાર છે, અને જો કે તેની વિશ્લેષણને તે લખવામાં આવ્યું હોય તોપણ હું ધારું કે કોલકુ

સસ કહેછે કે “આ ચપલ દુનિયા કેવળ માયાછે, અને જગત શબ્દના અનુભવમાં જે કાંઈ આવેછે તે બધું તેની કલ્પનામાં ઉઠેલું સ્વપ્ન છે એટલુંજ નહીં પણ દરેક દેખીતી ચીજ ખોટી છે અને સર્વ સ્વપ્નવત્ છે—એ મત વેદાંત સૂત્રનો મત નથી.”

માયા વિષે કોલશ્રુતનો મત.

કોલશ્રુતું કહેવું પહેલેથી હડા સુધી ખોટું છે એમ જેઓ દિમત્તથી ખોલેછે તેઓ કોલશ્રુતનો અર્થ સમજ્યા હોય એમ લાગતું નથી. પ્રથમ આપણે ખરી હકીકત તપાસીએ. માયા શબ્દ અવિદ્યાના અર્થમાં મુખ્ય ઉપનિષદોમાં કાંઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતો નથી. પ્રથમ તે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં દેખાયછે. આ ઉપનિષદ એક જૂદીજ તરેહનું છે, અને તેવાત બહુ અગત્યની છે, અને કર્નલ જેકોબ્સ તેને અનુમોદન આપેછે તેથી આપણે તે વાત દિમત્તથી જાહેર કરી શકીએ છીએ. માત્ર એકજ ઠેકાણે માયા શબ્દ બહુવચનમાં વપરાયેલો છે, અને તે બૃહદારણ્ય ઉપનિષદ ૨, ૫, ૧૯માં, પણ આ તો ઋગ્વેદ ૬, ૪૭, ૧૮માંથી ઉતારો કરેલો છે, અને તે ઉપરથી, જણાયછે કે માયા શબ્દ શક્તિના અર્થમાં વેદાંતની ભાષામાં વપરાવા લાગ્યો. સમાસ શબ્દોમાં પણ માયાનો અર્થ સાધારણુ રીતે શક્તિ થાયછે. માત્ર પાછળના ઉપનિષદોમાં તે અવિદ્યાને બદલે વપરાતો થયોછે. વેદાંતમાં આપણને જે જાતના ભ્રમ વચ્ચે તફાવત સમજવાની વખતોવખત ચેતવણી આપવામાં આવીછે. જ્યારે આપણે ઠારકાને ઠેકાણે સર્પ જોઈએ છીએ

ભારે આ બ્રમની પાછળ કાંઈ પણ ખરી વસ્તુ છે, પણ બ્યારે તાવના આવેશમાં કોઈ માણસ હું બૂત જોઈછું એમ ધારે ભારે તે બ્રમની પાછળ કાંઈ પણ વસ્તુ નથી, કાંઈ પણ ખરું બૂત નથી. કોલચૂકનો કહેવાનો હેતુ માત્ર એટલોજ છે કે દુનિયા કેવળ માયા છે, બ્રમ છે, સ્વપ્ન છે, કાંઈ છે નહીં—એ મત ઉપનિષદોમાં છે નહીં, તેમજ મૂળ વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ નથી, અને આ કોલચૂકનું કહેવું વાસ્તવિક છે. દુનિયા માયા અથવા બ્રમ સિવાય બીજું કશું નથી, એ મત બૌદ્ધોનો અથવા શૂન્યવાદીઓનો એટલે કે સર્વ શૂન્ય છે એમ માનનારાઓનો મત છે એમ શંકરાચાર્ય કહે છે.

શું અનન્ય સંબંધે સત્ય છે અને શું અન્ય સંબંધે સત્ય છે તે વચ્ચેનો તફાવત કેટલાક વેદાંતીઓ પણ સમજી શક્યા નહોતા એ વાત ખરી છે, અને તેટલાજ માટે તેઓને મન્થન બૌદ્ધ એવું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું. પણ ખરા વેદાંતીઓ હમેશાં માનતા હતા કે અન્ય સંબંધે જે સત્ય હતું તેની પાછળ અનન્ય સંબંધે હોઈ શકે તેવું સત્ય છે, દૃષ્ટ દુનિયાની પાછળ બ્રહ્મરૂપી પૂર્ણ સત્ય છે, અને સૃષ્ટિના સરજનદાર સગુણ ઈશ્વર એટલે કે સર્વ માતૃબ્ય ગુણથી છેક મુક્ત નહીં એવા ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી અને તેની અજ્ઞાનપણે ઉપાસના કરવી એ ખરા ઈશ્વર, નિલ બ્રહ્મ, સર્વ વસ્તુના અપ્રમેય અને અવાચ્ય કારણ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવા તથા તેની ઉપાસના કરવા બરાબર છે.

વેદાંત વિષે સર ડબ્લ્યુ જોન્સનો મત.

કોલબ્રૂકની પેઠે સર વિલ્યમ જોન્સ પણ પ્રાચીન વેદાંત જ્ઞાનનું ખરૂં તાત્પર્ય સમજ્યો હતો. તે લખેછે કે: “વેદાંત દર્શનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ, વસ્તુના એટલે કે કલ્પતા, અપ્રવેશ્યતા, અને પ્રસૂત આકૃતિના અસ્તિત્વની ના પાડવામાં સમાયેલો નહોતો (જ્ઞાની ના પાડવી એ તો ગાંડપણુ ગણાય); પણ જતસંબંધે લૌકિક વિચાર સુધારવામાં સમાયેલો હતો; તથા માનસિક અનુભવની બહારનું, વસ્તુનું કાંઈ પણ લક્ષણ નથી, અસ્તિત્વ અને અનુભવ એકજ અર્થવાચક શબ્દો છે, બહારના દેખાવો ભ્રમ છે અને જો તેમનું રક્ષણ કરતી ધર્મશ્રી શક્તિ થોડીવાર પણ અટકાવવામાં આવે તો તેઓ શૂન્યમય થઈ જાય—એમ ઠસાવવામાં સમાયેલો હતો. આજ મત એપીકોરમસ અને પ્લેટોએ ગ્રહણ કર્યો જણાય છે, અને હાલના સૈકામાં પણ તેજ મત ઘણી ખુશીથી સ્થાપિત કરવામાં આવ્યોછે; પણ તેને લોકો બિજકૂલ પસંદ કરતા નથી, કારણકે તે મત ખોટી રીતે સમજવામાં આવ્યોછે, કેમકે કેટલાક અગ્રિય લેખકોએ ખોટી દલીલો કરી તેનો ગેર ઉપયોગ કર્યોછે. આ લેખકો ધર્મશ્રીમાં નીતિ શુણ્ણે એમ માનતા નથી એમ કહેવામાં આવેછે. હવે ધર્મશ્રી સર્વ વ્યાપકતા, હ્રદયપણુ અને બલમનસાધ એ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયોછે.”

(મંથાવલિ, ૧, પા. ૨૦, ૧૨૫, ૧૨૭).

જો સદનશીલતા હિંદુસ્થાનના ધર્મમાં સામાન્ય રીતે આપણને મળે પડે તેજ સદનશીલતા આપણે વેદાંત

દર્શનમાં પણ જોઈએ છીએ. તેનું કારણ મારી માન્યતા પ્રમાણે આપણા દૃશ્ય અનુભવમાં સમાયેલું અન્ય સંબંધી મૂલ્ય જોઈએ છે. જેમ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન કહે છે કે “જેઓ માર્ગની પૂજા કરે છે તેઓ પણ મારી પૂજા કરે છે,” તેવીજ રીતે વેદાંત દર્શનમાં પણ બ્રહ્મ એમ કહી શકે કે “જેઓ ઉત્સાહી કારીગર તરીકે અથવા રાગધિરાજ તરીકે દેહી ઈશ્વરની પૂજા કરે છે, તેઓ પણ મારી પૂજા કરે છે અથવા તો મને ઉદ્દેશીનેજ તેમ કરે છે.”

તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં તેમજ ધર્મના વિષયમાં આ અગત્યનું વિવેચન છે. •

બે બ્રહ્મ એકજ છે.

આપણે સમજી શકીએ છીએ કે જ્યારે એકજ શબ્દ બ્રહ્મ, અગુણ અને સગુણ બ્રહ્મ અથવા નિરૂપાધિક અને સોપાધિક આત્મા એવા જૂદા જૂદા અર્થમાં વપરાતો હતો, ત્યારે ધણીવાર ગેરસમજ થવાનું મોટું જોખમ રહેલું હોતું જોઈએ. તેટલા માટે ઉપનિષદોનાં ધણીખરાં વાક્યોમાં બેમાંથી કયો અર્થ અંતઃકર્તાઓના મનમાં હતો તે બતાવવા માટે શંકરાચાર્યને પોતાના પુસ્તકનો મોટો ભાગ રોકવો પડ્યો છે. છેવટે તે પોતાને પ્રશ્ન કરે છે કે (૪, ૩, ૧૪): “શું ત્યારે બે બ્રહ્મ છે, એક પર અને બીજું અપર?” જવાબમાં તે લખે છે કે “ખરેખર, બે છે.” અને તે પ્રમાણે આપણે એક ઉપનિષદમાં વાંચીએ છીએ (પ્રશ્ન ૧, ૨): “ઓમ એ અક્ષર પર તેમજ અપર બ્રહ્મ છે. ત્યારે શું પર બ્રહ્મ અને શું અપર બ્રહ્મ? • જવાબમાં

તે લખેછે કે જ્યારે ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મનું વર્ણન, અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલાં નામ અને રૂપના બધા તદ્વાવતો બાદ કર્યા બાદ, નકાર વાચક શબ્દોમાં કરેલું હોય—ત્યારે તેને પર બ્રહ્મ સમજવું. પણ જ્યારે તેનું ખ્યાન નીચેના શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યું હોય (છાંદો. ૩, ૧૪, ૨)—એટલે કે તે બુદ્ધિમાન છે અને તેનું શરીર આત્માનું બનેલું છે, તેનું શરીર પ્રકાશ છે, અને માત્ર ઉપાસના માટે કોઈ પણ ખાસ નામ અને રૂપથી તે પ્રસિદ્ધ છે—ત્યારે તે અપર બ્રહ્મા છે એમ સમજવું.”

પણ એમ હોય તો પછી બ્રહ્મ અદ્વિતીય છે એ વાક્ય (છાંદ. ૬, ૨, ૧) ખોટું પડે. શંકર કહેછે કે “નહીં, ખોટું ન પડે, કેમકે આ સર્વ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલો નામ અને રૂપનો ભ્રમ છે.” ખરું જોતાં બે બ્રહ્મ એકજ છે, એક પ્રમેય છે, બીજું અપ્રમેય છે, એક દૃશ્ય અથવા સગુણ છે, ને બીજું અનન્ય સંબંધે પણ સત્ય છે.

શંકરાચાર્યે અહીં જે તદ્વાવત બતાવ્યો છે તે બહુ સ્પષ્ટ છે. ઉપનિષદોના કવિઓએ તો પર અને અપર બ્રહ્મ વચ્ચે દરેક સ્થળે આમ સાફ રીતે તદ્વાવત બતાવ્યો નથી, પણ શંકરાચાર્યને પોતાના બાખ્યમાં વખતો વખત ઉપનિષદોનો સ્વાભાવિક અર્થ સમજાવવો પડેછે, અને કેટલીકવાર મચરડીને બંધબેસતો કરવો પડેછે. દાખલા તરીકે, મહું પછી જીવાત્મા બ્રહ્મામાં પાછો આવશે એનું વર્ણન ઉપનિષદોનાં ઘણાં વાક્યોમાંછે; આ વાક્યો સમજાવતી વખતે શંકરાચાર્ય દરેક સ્થળે બ્રહ્માનો અર્થ સોપાધિક અથવા અપર (સગુણ) બ્રહ્મા કરેછે. તેના કારણમાં તે કહેછે કે “જે

હવાત્માએ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને મર્ણ્યું સંભવે નહીં, તેનું બ્રહ્મમાં પાછું આવવું સંભવે નહીં.” શંકર દિમત્તથી કહે છે કે તે આત્મા “બ્રહ્મ હોવાથી બ્રહ્મ થાય છે,” એટલે કે આત્મજ્ઞાન થવાથી, પોતે શું છે અને હમેશાં શું હતો તે જાણવાથી, બ્રહ્મ થાય છે. અવિદ્યાનો નાશ થવાથી તેજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે તેજમાં હવાત્મા અને પરમાત્મા પોતાની નિત્ય ઐક્યતામાં પ્રકાશી નીકળે છે. પરમ સત્યને આપણે જોયા પછી પરમ બ્રહ્મ અને હવાત્મા વચ્ચે તફાવત રહેતો નથી (વેદાંતસૂત્ર, ૧, ૪, ૧, પા. ૩૩૯). કદાચ શરીર પોતાને વળગેલી બધી ઉપાધિઓ સહિત, જ્ઞાનના તેજના દેખાયા પછી પણ, થોડીવાર ચાલુ રહે, પણ મૃત્યુ આવશેજ અને તાત્કાલિક સ્વતંત્રતા અને પૂર્ણ શ્રેય લાવશેજ ; અને સારાં કૃત્યો કરવાથી જેઓ સ્વર્ગમાં ગયા હોય તેમને પરમ જ્ઞાન મળતાં સુધી ત્યાં પણ રોકાવું પડશે, અને પછી પોતાના સ્વભાવમાંજ, પોતાની ખરી સ્વતંત્રતામાંજ એટલે કે બ્રહ્મ સાથેની પોતાની ખરી એકતામાંજ તેઓ પાછા મળી જશે.

ઉપનિષદોમાં વેદાંતનાં બીજાં.

વેદાંત દર્શનના આ વિચારો કેવા ગહન છે તેનો જ્યારે આપણે ખ્યાલ કરીએ છીએ, ત્યારે શંકરાચાર્ય તે બધા વિચારો અથવા તો તેમનાં મૂળ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં કેવી રીતે શોધી કાઢે છે એ જાણવું બહુ આનંદદાયક થાય છે. બ્રાહ્મબલના વાક્યોનો કેવી રીતે અર્થ થતો, અથવા પ્રચલિત શબ્દોમાં કહીએ તો વ્યાખ્યાનોમાં તેઓમાં કેવી રીતે સુધારો

યતો, તેનું શંકરાચાર્ય કટલીકાર આપણને સ્મરણ કરાવે છે તે ખરું ; તોપણ વેદાંતીઓના ધણાખરા મદન વિચારોનાં ખીજ ખરેખર ઉપનિષદોમાં રોપાયેલાં છે એ વાતની આપણે ના પાડી શકતા નથી. અલગત તે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં શુદ્ધ અને સંબદ્ધ પરિભાષા નથી, અને તેમની પદ્ધતિ સિદ્ધાંતની વ્યાખ્યા આપવાની છે પણ તેમને સ્થાપિત કરવાની નથી. દાખલા તરીકે ઘડાની પ્રચલિત કલ્પના ઉપનિષદોમાં ખરેખર ધૌરણિક છે. તે માત્ર દિરણ્યગર્ભ છે એટલુંજ નહીં, પણ તે સૂર્યમાં સોનેરી દાઢીવાળો, સોનેરી વાળવાળો, પોતાના નખની છેક અણી સુધી તદ્દન સોનેરી દેખાય છે, અને તેની આંખો કમળ જેવી કાળી છે (છાંદ. ૧, ૬, ૬). તોપણ શંકરાચાર્યની નજરમાં, આ સર્વ સત્ય ઘડાનો માત્ર દૃશ્ય બહિર્ભાવ છે, અને તેના વિષે તેજ ઉપનિષદો કહે છે કે “રે મિત્ર, આ અવિનાશી (ઘડા) નથી રચૂળ કે નથી સૂક્ષ્મ^૧, નથી લઘુ કે નથી દીર્ઘ, નથી (અગ્નિ પેઠે) રક્ત કે નથી (પાણીની પેઠે) પ્રવાહી ; તે છાયા રહિત, અંધકાર રહિત, લવા વિનાનું, આકાશ વિનાનું, સ્નેહ રહિત, ચક્ષુ રહિત, કર્ણુ રહિત, વાયા વિનાનું, મન વિનાનું, તેજ રહિત, શ્વાસ રહિત, મુખ્ય રહિત, માપ રહિત, અંદર કે બહાર વિનાનું^૨ છે.” અને આ નકારની પદ્ધતિ અથવા ખરું કહીએ તો સંવિક્તતા, એટલે સુધી અગાડી

૧ વૃહ. આર. ૩, ૮, ૮.

૨ ઉચુસન વેદાંત દર્શન, પા. ૧૪૬, સૂત્ર ૧, ૧, ૫.

વધેછે કે, આખરે પુષ્પતું દરેક પાન ચૂંટી લેવામાં આવેછે, અને માત્ર સંપુટ અથવા ખીજ, અપ્રમેય બ્રહ્મ, પરમાત્મા રહેછે. “તે જુવેછે, પણ દેખાતો નથી ; તે સાંભળે છે, પણ સંભળાતો નથી ; તેને સર્વ પ્રલક્ષ છે, પણ તે કાંઈને પ્રલક્ષ નથી ; એટલુંજ નહીં, પણ બ્રહ્મ સિવાય ખીજું કાંઈ પણ દુનિયામાં જોતું નથી કે સાંભળતું નથી, અને તેને કાંઈ પ્રલક્ષ થતું નથી તેમજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.”

ઉપનિષદોમાં એમ કહેવામાં આવ્યું હોય કે બ્રહ્મ સૂર્યમાં રહેલું તેજ છે, તો વેદાંતીએ તે ખરું છે એમ સમજતું, કેમકે સર્વ વ્યાપી બ્રહ્મ સિવાય તે તેજ ખીજું શું હોઈ શકે ? બ્રહ્મ સર્વ રીતે તેજ છે એમ જોકે આપણે ન કહી શકીએ, તોપણ તેજ બધી રીતે બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ વિષે તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં જો કોઈ પણ શબ્દથી કાંઈ પણ ખ્યાલ આપી શકાય તો તે શબ્દ તેજ છે, ચૈતન્ય તેજ એટલે કે જ્ઞાન છે. અને તે પ્રમાણે આપણે મુશ્કેલ ઉપનિષદ (૬, ૨) માં વાંચીએ છીએ. “આ તેજોતું તેજ છે; જ્યારે તે પ્રકાશે છે ત્યારે સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચંદ્ર તથા તારાઓ પ્રકાશતા નથી, વીજળી પ્રકાશતી નથી, તેમજ આ અગ્નિ પણ પ્રકાશતો નથી. જ્યારે બ્રહ્મ પ્રકાશે છે, ત્યારે તેની પાછળ દરેક ચીજ પ્રકાશે છે, તેના તેજથી આખી દુનિયા ઉજ્જ્વળ થાયછે.” ચૈતન્ય તેજ એ બ્રહ્મને લાગુ પાડેલું જ્ઞાન ઉત્તમ રીતે સૂચવે છે. ‘ટામસ એકવીનસ

૧ મુદ્રાપના ઇતિહાસના મધ્ય કાળમાં તે એક તત્ત્વવેત્તા થઈ ગયો.

હ. ભ. શુ.

ઈશ્વરને બુદ્ધિમાન સૂર્ય કહે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. કેમકે જો કે દેવળ માનુષ્ય ગુણોમાંનો એક પણ બ્રહ્મને લાગુ પાડી શકતો નથી, તોપણ જ્ઞાન અને તે પણ બ્રહ્મ વિષય વિનાર્તુ જ્ઞાન, તેને લાગુ પડી શકે છે.

બ્રહ્મ જ્ઞાન.

માનુષ્ય વિશેષણમાંથી માત્ર જ્ઞાનનેજ બધા ધર્મો પરમેશ્વરને લાગુ પાડે છે; પણ તેમ કરવામાં આ વાત જૂલી જવામાં આવી છે કે માનુષ્ય જ્ઞાન પોતાની હયામાં હયા શ્રેષ્ઠતાએ પહોંચ્યું હોય, તોપણ તે અપૂર્ણ છે, અને તેથી પોતાની ઉત્તમ શોભામાં હોવા છતાં પણ હ્રસ્વર યોગ્ય નથી. સર્વ માનુષ્ય જ્ઞાનમાં નિશ્ચેષ્ટતા હોય છે, અને તે ઈશ્વરને લાગુ પડી શકે નહીં. વેદાંતીઓ બ્રહ્મને સર્વવ્યક્ત કહે છે, પણ સાંખ્ય દર્શનમાં તે સામે એવો વાંધો લેવામાં આવ્યો છે કે આ ગુણ દેવને અસંત માનુષ્ય ધર્માશ્રિત બનાવી દે છે. સાંખ્યવાદીઓ એવી દલીલ કરે છે કે “જો તમે બ્રહ્મને સર્વવ્યક્ત એટલે કે સર્વ વસ્તુનું જરૂરી જ્ઞાન લાગુ પાડો તો તમે તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ક્રિયા સંબંધે વિષય આશ્રિત કરી દો છો; જેમ આપણને ગમે या ન ગમે તોપણ જોયા વિના ચાલતું નથી તેમ તેને જાણવા વિના ચાલી શકે નહીં; પણ આ વિશેષણ બ્રહ્મ માટે યોગ્ય કહેવાય નહીં.” ખરેખર આ બહુ સૂક્ષ્મ શંકા છે, પણ વેદાંતીઓ તેનો નીચે મુજબ હિમતથી જવાબ આપે છે: “જો કે સૂર્યની ગરમી તથા તેજ નિલ છે, છતાં જ્યારે આપણે કદીએ જોએ કે ‘તે પ્રકાશ છે, તે ગરમી આપે છે’ ત્યારે તેને સ્વતંત્ર

તરીકે વર્ણવામાં આવે છે.” પણ સાંખ્યવાદી આટલાથી સંતોષ પામી એસી રહેતો નથી. તે એવો રહીઓ આપે છે કે “સૂર્યને પ્રકાશવાના તથા ગરમ કરવાના વિષયો છેજ, પણ આ દુનિયાના સરજવા પહેલાં બ્રહ્મ જેના ઉપર પ્રકાશી શકે, જેને જોઈ શકે અથવા જાણી શકે એવો કોઈ પણ વિષય હોઈ શકે નહીં.” હવે આ સ્થળે વેદાંતીનો જવાબ બહુ અગત્યનો થઈ પડે છે. તે કહે છે કે “પ્રથમ નો સૂર્યને પ્રકાશવાનો કોઈ પણ વિષય ન હોય તોપણ તે પ્રકાશશેજ. પણ બીજી રીતે પણ, આ દુનિયા સરજવામાં આવી તે પહેલાં બ્રહ્મ હતું અને તેને હમેશાં જાણવા તથા વિચારવા માટે કોઈ પણ હતું.”

બ્રહ્મ જ્ઞાનના વિષયો તરીકે નામ અને રૂપ.

તેના નિલ વિચારના કયા વિષયો હતા એ સવાલના જવાબમાં વેદાંતી કહે છે કે “નામ અને રૂપ.” આ સિદ્ધાંત અને પ્લેટોના આદર્શવાદ તથા વિશેષે કરીને “લોગોસ” એટલે કે બાપા તથા વિચાર એ નામના સ્ટોઈક મત વચ્ચે અસાધારણ સમાનતા તમને જણાશે. વિચાર અને બાપા અભેદ છે એ સિદ્ધાંત સ્ટોઈક તથા એલેક્ઝાંડ્રીઆ (સિકન્દરાખ્યાદ) વાસી પ્લેટોના અનુગામીઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજ્યા હતા. અને તેટલા માટે તેઓ ઇશ્વરના ઉત્પાદક તરફને “લોગોસ” એટલે કે શબ્દ તથા વિચારો કહેતા. અને તે સિદ્ધાંત પ્રાચીન હિંદુ તત્ત્વવેત્તાઓ પણ તેટલીજ સ્પષ્ટ રીતે સમજ્યા હતા; અને તેટલા માટે તેઓ તેજ વિચારોને નામરૂપ, નામ અને રૂપ કહેતા. આ નામ અને રૂપ ખરે જોતાં પ્લેટોના ‘આદર્શ’ (પ્રતિરૂપ) અને પાઠ

ળના 'સ્ટોઇકોની "જાતિ" છે. સૃષ્ટિ નિર્માણ થયા પહેલાં પ્રજ્ઞ અવ્યાકૃત નામ રૂપ ઉપર ચિંતવન કરતું; સૃષ્ટિ સરખા પછી આ નામ અને રૂપ વ્યાકૃત (manifest) અને ઘણું થયાં વિચાર અને ભાષા અભેદ છે.

વિચાર અને ભાષા અભેદ છે એ સિદ્ધાંત હિંદુસ્થાન અને ગ્રીસમાં એક બીજાની મદદ વિના પ્રચલિત થયો હતો. એલેક્ઝાંડ્રીયા (સિકન્દરાખાદ)ના ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગુરુઓએ એ સિદ્ધાંત ઉપરથી અનુમાનો કાઢ્યાં હતાં. અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાઓએ આખરે એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે. "વિચાર શાસ્ત્ર" (On the Science of Thought) નામના મારા પુસ્તકમાં કેટલાંક વર્ષ પહેલાં મેં એ સિદ્ધાંત દાખલ કર્યો, ત્યારે પ્રથમ એને કેવળ વિરૂદ્ધ, નવિન અને અચ્યુત મત તરીકે ગણી કાઢવામાં આવ્યો હતો. મારા સિદ્ધાંત સામે ઉપયોગી શંકા માત્ર એ લાવવામાં આવી હતી કે આપણી દૃશ્ય દુનિયામાં એટલે કે દિશ્ અને કાલમાં બે ચીજો કદિ એક હોઈ શકે નહીં; તેથી ભાષા અને વિચાર એક ન સંભવે. પણ જો એક શબ્દનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે તો પછી એક શબ્દને કોષમાંથી તદ્દન કાઢી નાખવો પડશે, કેમકે તે પ્રમાણે તો કોઈ બે ચીજો એક થઈ શકે નહીં. મારા ઉત્તમ નિરૂપકો વધારે ચાની દતા. તેઓએ જોયું કે ગ્રીક અને હિંદુ તત્ત્વવેત્તાઓએ ઘણા કાળ પહેલાં જ સિદ્ધાંત સાબીત કર્યો હતો તેને માત્ર હું શરી સ્થાપિત કરનો દનો. તે સિદ્ધાંત

૧ બોદ્ધા તેમને સંજ્ઞા ધર્મ કહેજે, જુઓ પૂર્વના પવિત્ર પુસ્તકો, પુસ્તક ૧૯, પા. ૧૧૭.

એ કે બાપા અને વિચાર એકજ છે, અને તેથીજ પરમેશ્વરના ઉપાદેશ વિચારને “લોગોસ” (એટલે નામ અને રૂપ) એ ઉપનામ મળતું અને જો તેમને એક વચનામાં રૂપવામાં આવે તો તેને ઈશ્વરનો “લોગોસ” એ ઉપનામ મળતું. આજ “લોગોસ”ને શીલો અને ખીજા તત્ત્વગાનીઓ, સેન્ટજોન પહેલાં, “થીઓસ મોનોથેનીસ” (જુઓ થીઓસોફી પા. ૪૧૨) કહેતા, એટલે કે ઈશ્વરનો એકજ પ્રમુત્ત પુત્ર કહેતા, ખીજા શબ્દમાં બોલીએ તો ઈશ્વરત્વની પ્રથમ માનસિક સૃષ્ટિ અથવા આર્ચિર્બાવ કહેતા.

નામ રૂપ અને ગ્રીક “લોગોસ” વચ્ચે સમાનતા.

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે પરમાત્મા, શબ્દ વિષે વિચાર કરીને, દુનિયાને શબ્દો વડે રૂપ આપેછે એ સિદ્ધાંત જ્યારે મને પ્રથમ હાથ લાગ્યો ત્યારે ગ્રીક અને હિંદુઓના મત વચ્ચે માત્ર સમાનતા છે એટલુંજ નહીં પણ ગ્રીક મત હિંદુસ્થાનમાં શબ્દ થયો એમ મને આશાસ થયો. આ સિદ્ધાંત સ્ટોઈક તથા ન્યૂટન પ્લેટવાનુગામીઓનો છે એમ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. અને તે મિદ્ધાંતમાં પરિણામ પામતા, તેની પહેલાના લાંબા વખતના ઐતિહાસિક વિચારો પણ આપણે જાણીએ છીએ. તેટલા માટે આપણને પૂર્ણ ખાતરી થાયછે કે ગ્રીક લોકોએ હિંદુસ્થાનમાંથી એ વિચાર ગ્રહણ કરેલો નહીં હોવો જોઈએ. આપણને તેનીજ ખાતરી છે કે “લોગોસ” મત અને “થીઓસ મોનોથેનીસ” શબ્દ પણ-જો શબ્દનો “યુનિજેનીટસ” અને એકજ પ્રમુત્ત એમ બોલો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે પણ સિકન્દરાખાદ-વાસી ગ્રીક તત્ત્વ-

વેત્તાઓ તરફથી ફીલો આદિ ચાહુદી લોકોને અને સેંટજોન આદિ પ્રથમ ખ્રિસ્તિઓને મળ્યા છે. પણ હિંદુસ્થાનના જે ગ્રંથોમાં આજ સિદ્ધાંતો એટલે કે કલ્પિત દુનિયા વિષેનો સિદ્ધાંત, અને ઇશ્વરી વિચારો અને શબ્દો સ્થૂળ દુનિયામાં પરિણામ પામે છે તે સિદ્ધાંત મળી આવે છે, તે ગ્રંથોની તારીખનોજ તપાસ કરતાં માલૂમ પડે છે કે તે સિદ્ધાંતો ગ્રીસ દેશમાંથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યાની વાત તદ્દન અસંભવિત છે. વળી, પ્રથમ શબ્દ હતો અથવા શબ્દો હતા, અને તેથી અથવા તેમનાથી બધી ચીજો બનેલી છે, એ મત એવો તો સ્વાભાવિક છે કે તે જે સ્થળે એક બીજાની સહાયતા વિના ઉત્પન્ન થઈ શકે. શબ્દ એ વિચારનો આવિર્ભાવ છે; આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે દરેક શબ્દ અર્થ સૂચવે છે પણ વ્યક્તિ સૂચવતો નથી. જાડ શબ્દ કાંઈ આ કે પેલા જાડ માટે નથી, પણ સર્વ જાડના સામાન્ય અર્થ માટે છે. હવે જો દરેક વ્યક્તિ એ આદર્શ, વિચાર અથવા શબ્દની પરિણતિ હોય, દાખલા તરીકે દરેક માણસ “માણસ” એ ઇશ્વરી વિચાર અથવા શબ્દની અથવા મનુષ્યત્વની પરિણતિ હોય, તો પછી ઇશ્વરે “લોગોસ”થી, અથવા શબ્દથી અથવા ધણી શબ્દોથી, “લોગોઝ”ની રજોટાના પ્રતિરૂપેથી, અર્વાંમેન શાસ્ત્રની જાતિ અથવા આદર્શથી દુનિયા બનાવી એ સિદ્ધાંત હિંદુસ્થાન અને ગ્રીક દેશ બન્નેમાં માલૂમ પડે, તો તેથી આપણે આશ્ચર્ય પામવાનું નથી.

·વેદમાં વાણી (વાચ્)ને ઉત્પાદક શક્તિ તરીકે વર્ણવી છે.

·આશ્ચર્યની વાત માત્ર એ છે કે વેદના સૂત્રોમાં તેજ નહીં

તો તેવાજ વિચારો આપણને મળી આવેછે. આ વિચારો તેટલા માટે બહુ પ્રાચીન કાળના હોવા જોઈએ, અને તેમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના સ્વીકારાયેલા હોવા જોઈએ. આનો ખુલાસો કરવા માટે, વૈદિક કાળના લોકોની બાહ્યાવસ્થા, પ્રથમ સાહિત્યના ગન્ધ ધ્યા પહેલાં જનુ પૂર્વકાળથી શરૂ થયેલી હોવી જોઈએ એમ આપણે માનવું પડેછે. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદમાં વાયુના મુખમાં એક સૂક્ત મૂકેલું છે. આ સૂક્ત સમજવા માટે આપણે માની લેવું જોઈએ કે તે પહેલાં ઘણા કાળ સુધી, વિચારનો ફેલાવો થતાં થતાં વાયુ એક દેવી થઈ ગઈ એટલુંજ નહીં, પણ દેવો કરતાં પણ વધારે પ્રબળ એક જાતની શક્તિ, “લોગોસ” અથવા મૂળ જ્ઞાન થઈ પડી હતી. તે સૂક્તમાં વાયુ પોતા વિષે નીચે પ્રમાણે બોલેછે:

“તોજાન અને ગાજવીજના દેવ રુદ્ર સાથે હું ફરું, વસુઓ સાથે, આદિત્યો સાથે, વિશ્વ દેવો સાથે હું ફરું, હું મિત્ર અને વરુણ જન્મેનું રક્ષણ કરું, જન્મે અશ્વિનોનું, ઇન્દ્ર અને અગ્નિનું રક્ષણ કરું.”

હવે જો વાયુ વેદમાં વર્ણવેલા દેવોમાંના મોટામાં મોટા કરતાં પણ પ્રબળ શક્તિ ન કલ્પેલી હોય તો તે દેવોનું રક્ષણ કરેછે એમ જોણવાનો શો અર્થ ?

વાયુ પછી આ પ્રમાણે બોલેછે:

૩. “હું રાષ્ટ્રીયું, અમનો બેગી કરનારી છું; હું બુદ્ધિવાળો છું, યજ્ઞને જે પાત્ર છે તેમાં પડેલી છું; દેવોએ મને અનેક જનારી છે, ઘણે સ્થળે વસનારી, ઘણી સ્ત્રીઓમાં પ્રવેશ કરનારી

બનાવી છે.”

૬. “શત્રુનો, ખલ્લાના નિંદકનો નાશ કરવા માટે હું રુદ્રની ખાતર ધનુષ્ય બેંચું છું, હું મનુષ્ય માટે લગાધ કરું છું, હું સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીને તાણું છું.”

૮. “સર્વ ચીજને વળગીને, હું પવનની પેઠે ફૂકું છું; આકાશની પેલી કોર, પૃથ્વીની પેલી કોર, હું મારા પ્રભાવથી તેવી છું.”

હવે જો વાયુ અથવા વાણીને માત્ર બોલાતી ભાષા તરીકે અગર સ્તુતિની કવિતા અથવા સૂક્ત તરીકે પણ કલ્પવામાં આવી હોત તો ઉપર પ્રમાણે તેના વિષે કહી શકાત એમ હું માની શકતો નથી. હા, વરદાન આપવા અથવા શ્રાપ આપવાની અદ્ભૂત શક્તિ ધણા પ્રાચીન કાળથી વેદના સૂક્તને આપવામાં આવતી એ વાત ખરી. પણ તેથી કરીને વાયુ અથવા વાણી સ્વર્ગ ને પૃથ્વી તાણે તેમજ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીથી પણ મોટી હોય તેનો ખુલાસો થતો નથી. આવાં વાક્યો ઉપરથી મને એમ જણાય છે કે ધણા પૂર્વ કાળમાં વાયુ અથવા શબ્દની, ત્રિપાદક શક્તિ તરીકે કલ્પના થયેલી હોવી જોઈએ. હા, કદાચ તે કલ્પના ઓળખા “લોગોસ”ના જેવા સ્પષ્ટ આકારમાં થવાને બદલે માત્ર યાદુદીઓના જ્ઞાનના જેવા અસ્પષ્ટ આકારમાં થઈ હોય.

ખ્રિસ્તિઓના પ્રાચીન સંહિતાના જ્ઞાન સાથે સમાનતા.

‘પ્રાણયુ ઐયો વાંચતા એમ લાગે છે કે જો વાયુને યાદુદી-ઓના જ્ઞાનના અર્થમાં સમજે, તો તેમનાં ધર્મખરાં વામોનો

વધારે સારો ખુલાસો થાય. યાદુદીનું જ્ઞાન નીચે પ્રમાણે પોતા વિશે બોલેછે (પ્રાવચ્ન ૮, ૨૨); “પોતાના રસ્તાની સરઆતમાં પોતાના પ્રાચીન દાંપણી પહેલાં ધ્રુવે મને મદદ કર્યું હતું.”

૨૩. “હમેશથી, સરઆતથી, અગર પૃથ્વી હતી ત્યારથી હમેશ, મને સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું.”

૨૪. “પર્યંતે સ્થાપિત થયા તે પહેલાં, ટેકરીઓ પહેલાં, મને ઉછેરવામાં આવ્યું હતું.”

૨૭. “જ્યારે તેણે સ્વર્ગ રચ્યું, ત્યારે હું પાસે હતું; જ્યારે તેણે સમુદ્રની સપાટી ઉપર હોઝાયન મૂક્યું ત્યારે હું પાસે હતું.”

૩૦. “ત્યારે હું તેની પાસે, તેની સાથે જાણે હું ઉછરેલું હોઉં તેમ હતું, અને તેની આગળ હમેશાં આનંદ પામતું, હું હમેશાં તેનો આનંદ હતું.”

તેવીજ જાતનો વિચાર આપણે દાખલા તરીકે પંચવિંશ પ્રાકરણ ૨૦, ૧૪૨^૧માં જોઈએ છીએ. ત્યાં આપણે વાંચીએ છીએ કે “પ્રજાપતિ એટલે કે સૃષ્ટિ કર્તા આ સર્વ હતો. વાયુ તેની પોતાની હતી, તેનો સાથી હતી, અથવા બાધબલની બાધામાં બોલીએ તો તેની સાથે ઉછરેલી હતી. તેણે વિચાર કર્યો કે હું આ વાયુને મોકલી આપું; એ સર્વમાં ફરી વળશે, તથા વ્યાપી રહેશે. તેણે તેને મોકલી, અને તે સર્વમાં ફરી વળીને વ્યાપી રહી.” બીજા શ્લોકોમાં વાયુને પ્રજાપતિની દીકરી કહી છે, કેટલેક ઠેકાણે તેની સ્ત્રી કહી છે (જેવી રીતે ખ્રિસ્તિઓના પ્રાચીન સંહિતામાં તેણીને તેનો હમેશનો આનંદ કહેલી છે તેમ) અને હમેશાં તે સૃષ્ટિના કાર્યમાં મુખ્ય ગુમાસ્તા તરીકે સ્થાપિત

યમ છે. આપણે વાંચીએ છીએ કે “સર્વને વાયુ જનાવું છે અને વળી જ સર્વે જન્યું છે તે વાયુ છે” (શત૦ બ્રા૦ ૮, ૧, ૨, ૯; ૧૧, ૧, ૬; ૧૮; સરખાવો વેપ્પરૂપત હિંદુ-વિદ્યા. ૧૦, પા. ૪૭૯). તેવીજ રીતે આપણે સ્નેહજ્ઞેનમાં વાંચીએ છીએ કે “શબ્દે સર્વ વસ્તુઓ જનાવી અને શબ્દ વિના જ જન્યું છે તેમાંથી કશુંએ જન્યું નહોતું.”

બ્રહ્મનો અર્થ શબ્દ હતો ?

હનિધાને શબ્દે સરજી, અથવા શરૂઆતમાં શબ્દ હતો એમ હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ માનતા હતા, એ વાત વધારે સ્પષ્ટ એથી થાય છે કે વેદ રચાયા તેથી ધણી વર્ષો પહેલાં પણ “બ્રહ્મ” શબ્દનો મૂળ અર્થ શબ્દ હતો. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના કેટલાક વાક્યોમાં આપણે “બ્રહ્મ”નો અર્થ શબ્દ કરવો જોઈએ, અને તેમ કરવાથી આખા વાક્યનો અર્થ વધારે જાંઘળેરતો થાય છે. દાખલા તરીકે, શતપથ બ્રાહ્મણ ૬, ૧, ૧, ૯માં આપણે નીચે પ્રમાણે વાંચીએ છીએ: “સર્વ સરજેલી વસ્તુઓના ઇશ્વર, પ્રજાપતિએ ઇચ્છ્યું કે હું એક કરતાં વધારે થાઉં, હું દરી ઉત્પન્ન થાઉં... સૌથી પ્રથમ તેણે બ્રહ્મ જનાવ્યું.” આ ઠેકાણે હું ધારૂં કે “બ્રહ્મ” શબ્દ નેના મૂળ અર્થ શબ્દમાં વપરાયેલો છે, કેમકે તે વાક્ય પછી તરતજ, બ્રહ્મને ઠેકાણે “વાયુ” શબ્દ વાપર્યો છે, અને વાયુમાંથી દરેક ચીજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેટલા મારે હું તરજુઓ આ પ્રમાણે કરૂં: “તેણે સૌથી પ્રથમ શબ્દ જનાવ્યો,” જેમાંથી બીજી દરેક ચીજ ઉત્પન્ન થઈ. પછીના કાળમાં આ “શબ્દ”નો અર્થ નેદ થયો, પણ સંદિગ્ધ થયો, યમ

આ તેનો મૂળ અર્થ દોષ શકે નહીં; અગર જે કે ઉપરના શબ્દમાં પ્રજ્ઞ શબ્દનો અર્થ દીકાકાર તથા સંહિતા એટલે કે તથા વેદ કરેછે.

પ્રજ્ઞ શબ્દનો આ મૂળ અર્થ પાછળથી ભૂલી જવામાં આવ્યો હોય, પણ આપણે તેના ચિન્હો દોષ દોષ રચણે જોઈએ છીએ. દાખલા તરીકે વાણીના પ્રભુ બૃહસ્પતિને વાયસ્પતિનું નામ પણ આપવામાં આવેછે, જે ઉપરથી એમ જણાયછે કે વૃહ્ અને વાચનો એકજ અર્થ હોય. એટલુંજ નહીં પણ બૃહસ્પતિ અને વાય્ જન્મે દોષ દોષ જગોએ એકજ દેવ તરીકે વર્ણવેલા છે (દ્વિતીય, પ્રા ૬ ૩, ૩, ૪). વળી કાંદ. ઉપ. ૧, ૩, ૧૧માં, “બૃહતી” શબ્દ જે બૃહ્ શબ્દ ઉપરથી થયેલો છે તેનો અર્થ વાય્ કરેલો છે. હવે આ બૃહ્ ધાતુ ઉપરથી પ્રજ્ઞ શબ્દ થયેલો છે. જે બૃહનો મૂળ અર્થ ભાંગવું અથવા ફાટી નીકળવું હોય તો પ્રજ્ઞ શબ્દનો અર્થ જે ફાટી નીકળેછે તે એટલે કે સ્ફોટ અથવા શબ્દ થાય, અને આ અર્થમાં તથા પ્રાર્થનાના અર્થમાં, પ્રજ્ઞ શબ્દ ધણે ઠેકાણે વેદમાં વપરાયેલો છે. તોપણ તેની સાથે તે શબ્દ, જે ફાટી નીકળે છે એ અર્થમાં, એટલે સૃષ્ટિ અથવા સૃષ્ટાના અર્થમાં વપરાયેલો હોય, કેમકે સૃષ્ટિ કાંઈ બનાવતી તરીકે નહીં પણ આવિર્ભાવ પામતી તરીકે કલ્યાણેલી છે. પ્રજ્ઞ, વર્ષમ અને વર્ષ એ ત્રણે શબ્દો એકજ ધાતુ ઉપરથી બનેલા છે.

હજી એક પગથિયું આપણે આગળ વધવાનું છે. બૃહ્ ધાતુનાં બીજાં રૂપો બૃધ્ તથા વૃધ્ છે, અને વધવાના અર્થમાં

કાઠી નીકળવું એવો તેનો અર્થ થાય છે. હવે વૃધ્ ધાતુ ઉપરથી વર્ધ નામ કરવામાં આવે તો લેટિન ભાષામાં તેનું રૂપ વર્ધમ થાય. લેટિનમાં “ધ્” નથી, પણ “ધ્” ને ઠેકાણે “ર્” અથવા “બ્” આવે છે, આથી કરીને સંસ્કૃત રૂધિરને ઠેકાણે લેટિનમાં “રુદ્સ” અથવા “રુબર” છે અને અંગ્રેજીમાં “રેડ” છે. આથી આપણે એક પગલું આગળ વધી શકીએ છીએ. સંસ્કૃત “ધ્” ને ઠેકાણે અંગ્રેજીમાં “ડ” આવે છે, તેથી લેટિન “વર્ધમ” ને ઠેકાણે અંગ્રેજીમાં “વર્ડ” આવે. આ ઉપરથી જણાય છે કે બ્રહ્મ, વર્ધમ અને વર્ડ એ ત્રણે વૃદ્ધ અથવા વૃધ્ એટલે કાઠી નીકળવું એ ધાતુ ઉપરથી થયેલા છે, અને તેમનો એકજ અર્થ એટલે કે શબ્દ થાય છે. આટલા ઉપરથી આપણે એકદમ એવું અનુમાન લેવાનું નથી કે જગત્તા મૂળ તરીકે બ્રહ્મ પ્રથમથીજ ઉત્પાદક શબ્દ અથવા “લોગોસ” તરીકે દેખાયેલું હતું. આ માન્યતા એવી તો મન ગમતી છે કે તે સાચી હોય શકે નહીં. પણ એકજ બ્રહ્મ શબ્દના અર્થ, જે આવિર્ભાવ પામે છે તે ઉત્પાદક શક્તિ, અને જે આવિર્ભાવ પામે છે તે શબ્દ, એમ બે થયા હોય ; અને તે હકીકત ઉપરથી હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ એવા સિદ્ધાંત ઉપર આજે હોય કે જગત્તો પ્રથમ આવિર્ભાવ એ, બ્રહ્મમાં અને બ્રહ્મ યજ્ઞ, બોધાયેલો શબ્દ અથવા વિચારજ છે.

બ્રહ્મ અને દુનિયા વચ્ચે સંબંધ જોડનાર નામ રૂપ છે.

∴ બ્રહ્મનું મંથન કંટલાંક વાક્યો ઉપરથી સાદું જણાય છે

કે સદા અને સદિ વચ્ચે સંબંધ શબ્દોથી થાય છે, એ સિદ્ધાંત ધણા જુના કાળથી પ્રાણશોનાં જાણ્યામાં હતો ; માત્ર પાછળથી તે સિદ્ધાંત ખોટી રીતે સમજવામાં તેમજ વિસરી જવામાં આવ્યો હતો. પ્રોફેસર હ્યુસને આપણને શતપથ પ્રાણજ ૧૧, ૨, ૩માંથી આનો એક ઘખસો બતાવ્યો છે. “શ-રૂઆતમાં બ્રહ્મ આ સર્વ હતું. તેણે દેવોને મોકલ્યા (સર્જ્યા) અને તેમને મોકલીને તેણે તેમને આ દુનિયાઓ ઉપર સ્થાપ્યા, અગ્નિને પૃથ્વી ઉપર, વાયુને હવા ઉપર, સૂર્યને આકાશ ઉપર.” આ એક દૃશ્ય દુનિયા છે, પણ આની ઉપર એક તેથી મોટી દુનિયા છે, એ પ્રમાણે જણાવ્યા પછી પ્રાણજમાં એમ લખ્યું છે કે “આથી ચડીઆતી દુનિયાઓ ઉપર બ્રહ્માએ આગળના દેવો કરતાં ચડીઆતા દેવો સ્થાપ્યા. અને તે દુનિયાઓ અને તેના દેવો વ્યાકૃત (Manifest) છે, તેમજ આ દુનિયાઓ તથા તેના દેવો પણ, જ્યાં તેણે તેમને સ્થાપ્યાં છે ત્યાં વ્યાકૃત છે.” આ પ્રમાણે બે જાતની દુનિયા છે, પણ બ્રહ્મ તે બન્નેથી પણ બિતરિક્ત છે. તેના કારણમાં પ્રાણજમાં આ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે : “પછી બ્રહ્મા બહારના અર્ધ ઉપર (જે અવ્યાકૃત હતું તે ઉપર) ગયો, અને ત્યાં ગયા પછી તેણે વિચાર કર્યો કે હું આ દુનિયાઓમાં કેવી રીતે આવી શકું ?” આ ઉપરથી જણાશે કે બ્રહ્માને એટલી તો અતિકાંત ઉચાઈએ લઈ જવામાં આવ્યો હતો કે તે ખરી દુનિયા સાથે બંધાર રાખતો બંધ પડ્યો. છતાં સંબંધની જરૂર હતી, પણ તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો ? જવાબ : “નામ અને રૂપથી,” સ્ટોઈકના શબ્દોમાં બોલીએ

તો “લોગોષ” અથવા “લોગોસ”થી; અને તે પ્રમાણે આપણે બ્રહ્મણ્યમાં વાંચીએ છીએ. “બ્રહ્મા દુનિયામાં રૂપ અને નામ એ બેવડે ગયો. જે જે ચીજનું નામ છે તેને તે પ્રમાણે નામ આપવામાં આવે છે; જે ચીજનું નામ નથી પણ જે આવી છે એમ રૂપથી ઓળખાય છે, તે તેથી છે (તેવા રૂપની છે). આ સર્વ (વિશ્વ)નો, નામ અને રૂપ છે હાં સુધી ફેલાવો છે, નામ અને રૂપ એ બે બ્રહ્માની બે મોટી શક્તિઓ છે, અને જે કોઈ બ્રહ્માની આ બે શક્તિઓ જાણે છે તે પોતે મોટી શક્તિ યર્ધ પડે છે. બ્રહ્માના આ બે મોટા આવિર્ભાવ છે અને જે કોઈ આ બે આવિર્ભાવ જાણે છે તે પોતે પણ એક મોટો આવિર્ભાવ થાય છે.”

આ વેરાયેલાં વાક્યો વાંચતાં એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે તેમનામાં, બ્રાહ્મણ અંધકારો સમજતા હતા તે કરતાં વધારે રહસ્ય રહેતું છે. બ્રહ્મને ધણુંજ અતિ ક્રાંતકલ્પવામાં આવ્યું છે; તે માત્ર પૃથ્વી, હવા અને આકાશ ઉપર છે એટલુંજ નહીં, પણ આ દૃશ્ય દુનિયાથી ચડીઆતી ખીજ દુનિયા છે તેથી પણ ચડીઆતું છે. પણ આ અતિક્રાંત શક્તિને પોતાની સૃષ્ટિની સાથે કેવી રીતે સંબંધમાં લાવવી એમ જો પૂછવામાં આવે તો જવાબ એ છે કે તેની બે મોટી શક્તિ અને આવિર્ભાવથી; નામ અને રૂપથી, એટલે કે જે રૂપ અથવા પ્રતિરૂપ શબ્દ અથવા નામ છે તે વડે અને જે નામ અથવા લોગોષ રૂપ છે તે વડે.

આ ખરેખર સત્યની સુંદર સહજેપદ

અંચકારોની બુદ્ધિ તેટલે મુધી પહોંચી શકે તેવી નહોતી; તેઓ તો તેમની દૃષ્ટિ મર્યાદા નીચે અસ્ત પામતા તારા જેવી છે, અને તેમના પછીના તત્ત્વવેત્તાઓએ માત્ર પ્રસંગોપાત્ત તેમની ઝાંખી કરી છે.

બાપા અને બુદ્ધિ એ હૃત્પાદક શક્તિ છે, દુનિયાનું રક્ષણ કરતી ને તેમાં વ્યાપી રહેલી શક્તિ છે, એ સિદ્ધાંતના સંબંધમાં મૈત્રાયણુ ઉપનિષદ્ ૬, ૨૨માં એક વાક્ય આવેછે, તે વિષે હજી આપણે બોલ્યા નથી. તે વાક્ય બહુ સ્પષ્ટ છે, ને તે નીચે મુજબ છે: “શબ્દ અને અશબ્દ એ બે બ્રહ્મનું ચિંતવન કરવું. શબ્દથીજ અશબ્દનો આવિર્ભાવ થાયછે.” અહીં પણ આપણે સિકંદરાખ્યાદના તત્ત્વવેત્તાઓના “લોગોસ”નું બરોબર પ્રતિબિંબ જોઈએ છીએ. સિકંદરાખ્યાદના તત્ત્વવેત્તાઓનો મત એ હતો કે ઇશ્વરત્વ શબ્દથી આવિર્ભાવ પામેછે, અને શબ્દજ તેને આવિર્ભાવ પમાડેછે. જ્યાં મુધી તે આવિર્ભાવ પામ્યું નથી ત્યાં મુધી તે અગ્નિ છે, અને તે અગ્નિ ઇશ્વરત્વને અસ્તિત્વ તત્ત્વગાનીઓ પિતા કહેતા. જ્યારે આવિર્ભાવ પામેછે ત્યારે તે ઇશ્વરી “લોગોસ” અથવા પુત્ર થાયછે.”

આ સર્વ ઉપરથી મને એમ લાગેછે કે જે વિચારની શ્રેણી લાંબી તૈયારીપછી ફીલોના મતમાં ને ત્યાર પછી સિકંદરાખ્યાદના કલેમન્ટના મતમાં પરિણત થઈ હતી તેજ શ્રેણી હિંદુસ્થાનમાં ઘણા પ્રાચીન કાળમાં તેવીજ રીતે શરૂ થઈને તેવીજ રીતે પરિણામ પામી હતી, એ વાત આપણને કબૂલ કરવાની ફરજ પડેછે. પણ બેમાંથી કોઈએ તે એક બીજા

પાસેથી લીધી એમ કોઈ પણ રીતે સ્પષ્ટ થતું નથી.

બીજા ધર્મોના દેવો.

ન્યારે વેદાંતીઓ બીજા ધર્મોના દેવો વિષે બોલેછે, સારે તેઓ તે દેવોમાં પોતાનું અનન્યસંબંધી બ્રહ્મ જોતા નથી, પણ પોતાનો સગુણ અને ચંચલ બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, સર્વ સરજેલી વસ્તુઓના ઇશ્વર, સૃષ્ટા, રક્ષક, ફુનિયાના નિયંતા જીવેછે. તેમની બાપાથી તેમને બહુ કાયદો છે, કેમકે માત્ર આધાતના ફેરફારથી તેઓ નાન્યતર બ્રહ્મન (બ્રહ્મ) જેના પેલા અક્ષર ઉપર આધાત પડેછે તે બદલીને પુલિંગ બ્રહ્મન (બ્રહ્મા) જેના છેલા અક્ષર ઉપર આધાત પડેછે તે કરી શકેછે. આવી દેખીતી નજીવી મુક્તિથીજ બાપા વિચારને કાંતો મદદ આપતી કાંતો અટકાવતી કહેવાય. આ પુલિંગ બ્રહ્મનો અર્થ વેદાંતીઓ ચંચલ દેહી ઇશ્વર, એટલે કે સર્વશક્તિમત્ત્વ, સર્વશત્ત્વ, ન્યાય, દયા વિગેરે ઐશ્વરી ગુણોથી અલંકૃત દેવ, કરેછે; અને એ વાત જો આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ, તો પછી ખ્રિસ્તિઓના પ્રાચીન સંહિતામાં વર્ણવેલો “જેહોવાહ,” તથા તેમના નવિન સંહિતાનાં ધણાં વાક્યોમાં કહેવેલો “જેહોવાહ” અથવા પિતા પરમેશ્વર, ને વળી કુરાનનો અલ્લાહ એ બધાને વેદાંતીઓ પોતાનો પુલિંગ બ્રહ્મ કહે, ને નાન્યતર બ્રહ્મન ન કહે, એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય તેવી છે. આ કારણથી વેદાંતીઓ તે દેવોને નીચું પડ આપતા નહીં. કેમકે તેમનો પોતાનો દેહી ઇશ્વર, પ્રજાપતિ, પુલિંગ બ્રહ્મ, જો કે દૃશ્ય છે અથવા આપણા યુરોપયનોના શબ્દમાં બોલીએ તો જો કે ઐતિહાસિક છે, તોપણ તેમને મન તે આપણે

જાણેલી કોઈ પણ વીજ જોડણી સત્ય હોઈ શકે તેટલોજ સત્ય હતો. તોપણ મનુષ્ય જાતથી જ્ઞાત તથા સંબોધિત ઇશ્વરની પાછળ તેઓની માન્યતા મુજબ અજ્ઞાત ઇશ્વર છે, ઇશ્વરત્વ છે, જેની પ્રજ્ઞપતિ, “જોહોવાહ”, અલાહ અને પિતા પરમેશ્વર માત્ર મૂર્તિઓ (પ્રતિકા) છે. ઇશ્વરત્વના આ દેહી આકારો માનુષ્ય બુદ્ધિ અને માનુષ્ય ઉપાસના માટે છે; જસે તેમને ઐતિહાસિક કહેવામાં આવે, પણ તેમ કરતી વખતે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇશ્વરનો ઇતિહાસ એ ઇશ્વર સંબંધે મનુષ્યના અનુભવનોજ ઇતિહાસ હોઈ શકે, અગર જે શક્તિને માણસ પોતાની અંદર અને પોતાની બહાર અનુભવે છે તત્સંબંધે તેણે પ્રકૃતિ-પૂજાની અંધમ રિધિતથી તે સાનુભવ ઐશ્વરી પુત્રત્વની ઉત્તમ સ્થિતિ સુધી જે કલ્પનાઓ કરી છે તેનોજ ઇતિહાસ હોઈ શકે તમનેએમ માલુમ પડશે કે જે ઇશ્વરત્વનો ઐશ્વરી પુરોષમાં અંશ છે તેનો વિચાર બહુ સાધારણ છે; મધ્ય કાળના રહસ્યવાદીઓ તે જાણતા એટલુંજ નહીં પણ અત્યંત અસહી વિચારના ધર્મ. ગુરુઓ પણ તે જાણતા. અલગત મધ્ય કાળમાં જેને એક સૈકામાં અસહી વિચાર કહેવામાં આવતો તે બીજા સૈકામાં નવિન કહેવાતો. એક સભા બીજી સભાને દોષિત ઠરાવતી, ને એક પોપ (ધર્મ ગુરુ) બીજાને ગ્રાપ દઈ ધર્મભટ્ટ ઠરાવતો. પણ ઇશ્વરત્વ છે, અને તે પિતા, પુત્ર અને પવિત્ર આત્મામાં વ્યાકૃત છે, એ વિચાર ઘણા ખ્રિસ્તિ ધર્મ વેત્તાઓને પ્રાચીન તથા અર્ચાચીન કાળમાં વિદિત હતો. આથી કરીને એક તરફથી એવો બચ રહ્યો કે ત્રિપુટિને બદલે

પાસેથી લીધી એમ કોઈ પણ રીતે સૂચિત થતું નથી.

બીજા ધર્મોના દેવો.

ન્યારે વેદાંતીઓ બીજા ધર્મોના દેવો વિષે બોલેછે, સારે તેઓ તે દેવોમાં પોતાનું અનન્યસંબંધી પ્રહ્લ જોતા નથી, પણ પોતાનો સમુદય અને ચંચલ પ્રહ્લા, પ્રજાપતિ, સર્વ સરજેલી વસ્તુઓના ઇશ્વર, સદા, રક્ષક, દુનિયાના નિયંતા જીવેછે. તેમની ભાષાથી તેમને બહુ ફાયદો છે, કેમકે માત્ર આધાતના ફેરફારથી તેઓ નાન્યતર પ્રહ્લનું (અહ્લ) જેના પેલા અક્ષર ઉપર આધાત પડેછે તે બદલીને પુલિંગ પ્રહ્લનું (અહ્લા) જેના છેલા અક્ષર ઉપર આધાત પડેછે તે કરી શકેછે. આથી દેખીતી નજીવી શુક્તિથીજ ભાષા વિચારને કાંતો મદદ આપતી કાંતો અટકાવતી કહેવાય. આ પુલિંગ પ્રહ્લાનો અર્થ વેદાંતીઓ ચંચલ દેહી ઇશ્વર, એટલે કે સર્વશક્તિમત્ત્વ, સર્વગત્ત્વ, ન્યાય, દયા વિગેરે ઐશ્વરી શુભોદી અલંકૃત દેવ, કરેછે; અને એ વાત જો આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ, તો પછી ખ્રિસ્તીઓના પ્રાચીન સંહિતામાં વર્ણવેલો “જેહોવાહ,” તથા તેમના નવિન સંહિતાનાં ઘણાં વાક્યોમાં કહેલો “જેહોવાહ” અથવા પિતા પરમેશ્વર, ને વળી કુરાનનો અશ્લાહ એ બધાને વેદાંતીઓ પોતાનો પુલિંગ પ્રહ્લા કહે, ને નાન્યતર પ્રહ્લનું ન કહે, એ વાત રહેજ સમજાય તેવી છે. આ કારણથી વેદાંતીઓ તે દેવોને નીચું પદ આપતા નહીં. કેમકે તેમનો પોતાનો દેહી ઇશ્વર, પ્રજાપતિ, પુલિંગ પ્રહ્લા, જે કે દૃશ્ય છે અથવા આપણા યુરોપયનોના શબ્દમાં બોલીએ તો જો કે ઐતિહાસિક છે, તોપણ તેમને મન તે આપણે

મનેથી કોઈ પણ ચીજ નોટલી સત્ય હોઈ શકે તેટલોજ સત્ય
હો. તોપણ મનુષ્ય જાતથી જાત તથા સંબોધિત ઇશ્વરની
પ્રજ્ઞા તેઓની માન્યતા મુજબ અજાત ઇશ્વર છે, ઇશ્વરનું છે,
એની પ્રજાપતિ, “જોહોવાદ”, અજ્ઞાત અને પિતા પરમેશ્વર માત્ર
શ્રદ્ધાઓ (પ્રતિકા) છે. ઇશ્વરત્વના આ દેહી આકારો માનુષ્ય
કર્મ અને માનુષ્ય ઉપાસના માટે છે; જલ્દી તેમને ઐતિહાસિક
કહેવામાં આવે, પણ તેમ કરતી વખતે આપણે યાદ રાખવું
જોઈએ કે ઇશ્વરનો ઇતિહાસ એ ઇશ્વર સંબંધે મનુષ્યના
અનુભવનોજ ઇતિહાસ હોઈ શકે, અગર જે શક્તિને માણસ
પોતાની અંદર અને પોતાની બહાર અનુભવે છે તત્સંબંધે
તેણે પ્રકૃતિ-પૂજાની અધમ રિથિતિથી તે સાનુભવ ઐશ્વરી
પુત્રત્વની ઉત્તમ સ્થિતિ સુધી જે કલ્પનાઓ કરી છે તેનોજ
ઇતિહાસ હોઈ શકે તમનેએમ માલૂમ પડશે કે જે ઇશ્વરત્વનો
ઐશ્વરી પુરુષોમાં અંશ છે તેનો વિચાર બહુ સાધારણ છે; મધ્ય
કાળના રહસ્યવાદીઓ તે જાણતા એટલુંજ નહીં પણ અસંત
અસલી વિચારના ધર્મ, શુરઓ પણ તે જાણતા. અસંત
મધ્ય કાળમાં જેને એક સૈકામાં અસલી વિચાર કહેવામાં
આવતો તે બીજા સૈકામાં નવિન કહેવાતો. એક સભા બીજી
સભાને દોષિત ઠરાવતી, ને એક ચોપ (ધર્મ શુર) બીજાને શ્રાપ
દઈ ધર્મબ્રહ્મ ઠરાવતો. પણ ઇશ્વરત્વ છે, અને તે પિતા,
પુત્ર અને પવિત્ર આત્મામાં વ્યાકૃત છે, એ વિચાર ઘણા ખ્રિસ્તિ
ધર્મ વેત્તાઓને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કાળમાં વિદિત હતો.
આથી કરીને એક તરફથી એવો બચ રહ્યો કે ત્રિપુટિને જાણે

ચતુર્પુટિ થશે, એટલે કે ઇશ્વરત્વ અને ત્રિપુટિમાં ગણાતા, પિતા, પુત્ર અને પવિત્ર આત્મા એમ ત્રણ થશે; અને બીજી તરફથી એવો ભય રહ્યો કે ત્રિપુટિને બદલે ત્રણ જૂદા જૂદા દેવો ગણાશે જે માન્યતા ત્રિદેવવાદ તરીકે દોષિત ઠરત.

તેટલા માટે હાલના વેદાંતીઓ ખીન્ન ધર્મના ચંચળ દેવોને સ્વાભાવિક રીતે પોતાનો પુલિંગ જાણા માનેછે; અને જે ઇશ્વરત્વનો આ દેવોમાં અંશ રહેલો છે, જે ઇશ્વરત્વની ખ્રિસ્તિ નામવાદીઓએ ત્રણ પુરુષનું સામાન્ય નામ એવી વ્યાખ્યા આપી છે તે ઇશ્વરત્વ વેદાંતીઓને તેમના નાન્યતર જાણને મળતું, અગ્રાત, અપ્રમેય, અવર્ણનીય પરમાત્માને મળતું લાગેછે.

નામ અને રુપ એ અવિદ્યાર્તું કૃણ છે.

હિંદુ અને યુરોપીયન તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે આટલી બધી સમાનતા હોવા છતાં તે વચ્ચે બહુ તફાવત પણ છે.

પ્રથમ તો, પાશ્ચાત્ય દેશમાં આ નામ અને રુપ, આ “લોગોસ” અથવા “લોગોસ” મૂર્તિમાન ઐશ્વરી જ્ઞાન તરીકે વર્ણવેલાં છે, પણ વેદાંતીઓ તેમને અવિદ્યાના પરિણામ તરીકે ગણેછે. નામ અને રુપ જાણના વિચાર છે, જાણના નથી, તે તો માત્ર ઇશ્વરના વિચાર છે. આવા તર્કથી આપણું મગજ ફરી જાવા સંભવ છે, પણ તેમના વિષે આપણે ગમે તે ધારતા હોઈએ, તોપણ તેઓ એટલું તો બતાવેછે કે હિંદુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન ધીમે ધીમે એક સિખરથી બીજી સિખર ચડીને મોટી ઉચાઈએ પહોંચ્યું હતું, અને તે રચનાના વાતાવરણમાં વાસ લેવા નેટલાં તેનાં ફેફસાં મગજૂત હતાં.

ખીજ એ વાત આપણે યાદ રાખવી જોઈએ કે અમુક વખતે એક વાર બનેલા ઐતિહાસિક બનાવ તરીકે આપણે સૃષ્ટિને લેખાએ છીએ, પણ તેવી સૃષ્ટિને વેદાંતીઓ માનતા નથી. તેઓ તો તેને બ્રહ્માના અનેક આવિર્ભાવ લેખે છે, અને તેને આદિ કે અંત નથી. કદ્યો વિલા પછી જગત્ બ્રહ્મામાં ફરી આવી મળે છે, અને પછી પાછું મોકલવામાં આવે છે. પણ જેમ તેની શરૂઆત નહોતી તેમ તેનો છોડા પણ નથી. કદ્યો એક ખીજ સાથે મજબૂત સંધાયેલા છે, એક કદ્યમાં કરેલું કામ ખીજમાં પણ થતું આવે છે, અને આ અનુસંધાનનો આધાર બ્રહ્મા છે, અચ્ચલ તથા દેહી ઈશ્વર છે. તે જુવે છે કે બવિધ્ય દુનિયા જેવી જોઈએ તેવીજ થવી જોઈએ, અને કાંઈ પણ નદ થતું નહીં જોઈએ. કેટલેક રચે આ બ્રહ્માને ગૂઢ શક્તિઓ અપેણુ કરવામાં આવી છે, જેથી કરીને દરેક કદ્યમાં નાના પ્રકારની સરજેલી ચીજોનો, અથવા આપણા યુરોપીયનોના શબ્દોમાં બોલીએ તો વિવિધ “લોગોઝ” અગર જાતિઓનો ખુલાસો થઈ શકે. પણ શંકરાચાર્ય આ મત સામે મજબૂત વાંધો લે છે. તે કહે છે કે જો કે જગત્તી સર્વ સત્યતા બ્રહ્મામાં અને બ્રહ્મા થકી છે, તોપણ તેને રૂપાંતર ગણવું ન જોઈએ, અથવા હાલમાં યુરોપીયનો જેને “પરિણામ” કહે છે તે ગણવું ન જોઈએ; કેમકે બ્રહ્મા પૂર્ણ છે અને તેથી તેનું રૂપાંતર થઈ શકે નહીં. સૃષ્ટિ ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે તેને વેદાંતીઓ અવિદ્યાથી થયેલા પ્રાથમિક અને સર્વગત વિવર્તનું ફળ કહે છે. તેટલા માટે

સદ્યા તેમજ સૃષ્ટિની સત્યતા કેવળ અન્યસંબંધી છે. તેઓ જાને, મુરોપીયનોના શબ્દમાં બોલીએ તો, દૃશ્ય છે. તેમજ દરેક દેહી આત્માની પણ અનન્યસંબંધી સત્યતા નથી, પણ જ્યાં મુખી દરેક આત્માએ તેમાં છુપા રહેલા બ્રહ્મની અનન્યસંબંધી સત્યતા શોધી કાઢી નથી, ત્યાં મુખી તે પોતાને દૃશ્યજ રહે છે. વળી જેમ દેહી આત્મા શરીર, ઇન્દ્રિય અને મન એ ઉપાધિઓને લીધે દેહી થયેલો છે, તેમજ જગત્કર્તા તેજ ઉપાધિઓથી જેવો પોતે છે તેવોજ રહેલો છે, માત્ર તેની ઉપાધિઓ વધારે વિશુદ્ધ છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સદ્યા અથવા દેહી ઇશ્વર આપણા દેહી આત્મા જેટલોજ સત્ય છે. દુનિયાની પ્રચલિત બાપામાં તેથી વધારે સત્ય શું હોઈ શકે ? આપણને અયોગ્ય લાગે છે તે એટલુંજ છે કે જેઓ સાધારણ અકલને આધારે બોલે છે તેઓ પ્રથમ આપણે જને જોઈએ અથવા અડકીએ તેનાં કરતાં ચડીઆણું સત્ય હોવાની ના પાડે છે, પણ જે હંચી સત્યતા તેઓ માનતા નથી તે જ્યારે તેમની ઈન્દ્રિયોના વિષયોને તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ પ્રલક્ષ જ્ઞાનને આપવામાં નથી આવતી ત્યારે તેનો વાંધો લે છે.

વ્યવહારમાં વેદાંત.

સર્વ વ્યવહારના કામ માટે વેદાંતી પણ માને છે કે આજુ નડ જગત્ જાતે તેમજ આપણા વિચારમાં સત્ય તરીકે મનાવું જોઈએ. સામાન્ય જુદિને કોઈ પણ ચીજ જેટલી સત્ય જાણે તેટલુંજ તે સત્ય છે. બોદ્ધ લોકો કહે છે તેમ તે છેક પોણું નથી. આ પ્રમાણે વેદાંત દર્શન દરેક માણસને ખરેખર ઉપ-

યોગી થવા માટે પૂરેપૂરી છૂટ બક્ષે છે અને તેને આ ક્ષણભંગુર દુનિયામાં બની શકે તેટલા સખ્ત અને માનનીય નિયમ તળે મૂકે છે. હર કોઈ ખીજા ધર્મના દેવો જેટલાજ સર્વ શક્તિમાન અને પ્રતાપી દેવની પૂજા કરવાની તેને તે છૂટ આપે છે. લગભગ તમામ ધર્મને તે માર્ગ આપે છે, બન્નકે તમામનો તેમાં સંભાવેશ થઈ જાય છે. જ્યારે ચડીઆતી રોશની (એટલે કે ખરૂં જ્ઞાન) પ્રકટ થાય છે ત્યારે પણ તે રોશની આગલી દુનિયાની સત્યતાનો નાશ કરતી નથી, પણ તેને તેની ક્ષણભંગુર સ્થિતિમાં પણ વધારે પૂર્ણ સત્યતા અને વધારે ગંભીર અર્થ અપે છે. કુદ પણ જાણુતો હોય કે આપણી દુનિયા કેવળ દૃશ્ય (જડ) છે, અને “ડીંગનસીય” જેનો એક અર્થ બ્રહ્મ થાય છે તે આપણને અજેય છે, એટલે કે તે આપણાથી અવિદ્યાએ કરીને છેદુ છે, છતાં જાણે અદૃશ્ય દુનિયા ન હોય તેમ દૃશ્ય દુનિયા માટેજ પોતાનું વ્યવહારનું અને નીતિનું શાસ્ત્ર તે રચે છે, અને જે દૃશ્ય દુનિયામાં આપણે રહીએ છીએ તેને નીતિનો નિયમ લાગુ પાડે છે એટલુંજ નહીં, પણ તે નિયમનો ઉપયોગ કરીને ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સાબીત કરે છે. વેદાંતીની સ્થિતિ વધારે સારી છે, અને તેનો તે લાભ લે છે. નીતિનો નિયમ વેદ (કર્મકાંડ) ઉપર ચલુવામાં આવ્યો છે, તેથી તે નિયમ તાબે હજી જે માણસો રહ્યાં હોય તેને તે ઇશ્વર પ્રણિત સસ છે એમ વેદાંતી કહે છે; અને આ દુનિયામાં વધારે વખત જે હવે લુપ્ત રહ્યાં ન હોય તેમનેજ તે સ્વતંત્રતા બક્ષે છે.

વેદાંતનું નીતિ જ્ઞાન.

ઘણી વખત એમ કહેવામાં આવેછે કે વેદાંતના જેવો મહન ધર્મ અપૂર્ણ છે, કેમકે નીતિને માટે તે મન્યૂત પાયો હોઈ શકે નહીં. ખરી વાત છે કે કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓનો મત એવો છે કે નીતિને ધર્મની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, અને તેનો પાયો ધર્મથી સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ, અને તે એવો હોવો જોઈએ કે ગમે તે ધર્મના સર્વ મનુષ્યો તેને કબ્જ કરી શકે. આ સલાહ હાલમાં જર્મની, ફ્રાંસ, અને અમેરિકાનાં મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનનાં પત્રોમાં ચર્ચાય છે. પણ તે ઉપર આપણો વખત ગાળવાની જરૂર નથી. કેમકે મને આશા છે કે વેદાંત દર્શન તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે માત્ર દુનિયાનો ખુલાસો કરેછે એટલું જ નહીં, પણ તે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના બહુ મન્યૂત પાયા ઉપર નીતિજ્ઞાનને સ્થાપિત કરેછે એમ હું તમને જતાવી શકીશ.

મેં તમને અગાઉ કહ્યું છે કે વેદાંતનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં દરેક માણસે નીતિના બહુ સખ્ત બંધારણ પ્રમાણે વર્તવું પડેછે. જેણે અગાઉથી પોતાના વિકારો અને હૃદયની કામનાઓ વશ કરી નથી તે તેમનું હાઈ સમજી શકેજ નહીં એમ સર્વ લેખકો તરફથી ઠસાવવામાં આવતું. પણ આ ફાળે ફાળે બદલાતા જીવનને ન બદલી શકે તેનું નીતિનું કાંઈ અર્પણ કરવું એમ પણ વેદાંતમાં લખેલું છે. તમને યાદ દશે કે આ જગત્ અમુક અમુક વખતે અને એકજ વાર સરખવામાં આવ્યું હતું એમ વેદાંતીઓ માનતા નથી, પણ તેઓના ખત પ્રમાણે તો જગત્ નિત્ય છે, માત્ર વખતો વખત તે ફરી જગ્યામાં સ્થળ પામેછે, અને

ફરી જલામાંથી બહાર આવેછે. આ કાર્યમાં કારણરૂપ ચંચળ સત્તા સગુણે જલા એટલે કે ધ્વજર, જેને આપણે દુનિયાનો સરજન-દાર કહીએ છીએ તે છે. પણ જે એમ હોય, અનેજે તે જગ-કર્તાને પૂર્ણ તરીકે, ધનસાશી અને સદાચારી તરીકે સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી આપણે વેદાંતીઓની સાથે પ્રશ્ન કરવો જોઈએ કે જે દુઃખથી દુનિયા બરપૂર છે અને જે દુઃખ આપણને તેમાં વસનારા લોકો ઉપર દેખીતી અયોગ્ય આકૃત તરીકે લાગેછે તેનું કર્તાપણું આપણે ધ્વજરને કેવી રીતે અર્પણ કરી શકીએ? એક બાળકને દુનિયામાં શામાટે આંધળું સરજ્યું અને ખીજને શામાટે એવી સોજતમાં ઉછેર્યું કે જેથી તેના સદ્ગુણનો નાશ થયા વિના રહે નહીં? ખરાબ માણસો શામાટે વારંવાર જય પામેછે અને બહા માણસો પગ તળે ચગદાય છે? પ્રસવ વખતે અને મરણ વખતે શામાટે આટલી બધી પીડા ભોગવવામાં આવેછે? નિર્દોશી કેમ માર્યા જાયછે ને પાપી બચી જાયછે? આ પ્રશ્નોના જૂદા જૂદા તત્ત્વવેત્તા અને ધર્મ ગુરુઓએ જૂદા જૂદા જવાબો આપ્યા છે. જે આપણે ધર્મના અમુક મનો સ્વીકારીએ તો તે જવાબો આપણે કદાચ કબૂલ શકીએ, પણ પોતા ઉપર વગર વાંકે આવી પડેલા દુઃખની પીડામાં જેઓ આ સવાલ પૂછેછે તેને શુદ્ધ નીતિ શાસ્ત્રનું કાંઈ પણ ધોરણ સતોષ પમાડી શક્યું નથી. વેદાંતીઓનો જવાબ પ્રસિદ્ધ છે અને તે દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર પ્રાણીઓની તેમજ બૌદ્ધોની નીતિના સિદ્ધાંતરૂપ થઈ પડ્યો છે. તેઓ કહેછે કે જે કાર્યને આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ છીએ તેનું કાંઈ પણ

કારણ હોવું જોઈએ, અને તે કારણ જગત્કર્તાની કેવળ ગતિ અથવા ગેર ઇનસાફ હોઈ શકેજ નહીં.

કર્મ-મત,

તેટલા માટે જો આપણે દુઃખને કોઈ કારણના પરિણામ તરીકે ભોગવતા હોઈએ, તો તે પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કૃત્યોનું પરિણામ છે. તમે જોશો કે જીવાત્માની પૂર્વ અવસ્થા બલકે તેનું અમરપણું અહીં માની લેવામાં આવેલું છે. બ્રાહ્મણની નવી સંદિતામાં પણ તેવીજ રીતે માની લેવામાં આવ્યું છે (સિંટવેન ૬). પણ જે પૂર્વ આરાય ઉપર આ મત બાંધવામાં આવ્યો છે તે વિષે આપણે ગમે તે ધારતા હોઈએ તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે તેની મનુષ્યના વર્તન, ઉપર અદ્ભુત અસર થઈ છે. જે કોઈ પણ માણસને એમ લાગે કે મારે આ દુનિયામાં જે કાંઈ પણ મારા વાંક વિના ભોગવવું પડેછે તે કેવળ મારા પૂર્વ જન્મના કર્મનું ફળ છે તો પછી તે-પોતાનું જીવું કરજ પતાવનાર કરજદારની પેઠે-તે શાત્રપણે સહન કરશે, અને જો તે વળી એમ જાણતો હોય કે આ દુનિયામાં સહન-શીક્ષતાથી તે પોતાનું જીવું કરજ પતાવી શકેછે એટલુંજ નહીં, પણ તેથી ખરેખર ભવિષ્યને માટે નીતિની ઝુડી બેગી કરી શકેછે, તો તેને બલમનસાધને રસ્તે ચાલવાનું પ્રયોજન મળેછે; અને તે પ્રયોજન જેટલું જોઈએ તે કરતાં વધારે સ્વાર્થી નથી. સાફ કે નરસું કોઈ પણ કર્મ નાશ પામતું નથી એ નીતિ શાસ્ત્રનો મત અને પદાર્થ શાસ્ત્રનો બલસંસ્પૃશ્ણનો મત એ એ એકજ મત છે. કશાનો નાશ થતો નથી એ બંનેનો આરાય છે. પણ

જ્યારે બૌદ્ધોએ નીતિ શાસ્ત્રના આ ગહન મતને તેના કેવળ પાર્થિવ અર્થમાં સ્વીકાર્યો, એટલે કે તેઓએ કાંઈ પણ ઇશ્વરી દેખરેખ વિના કાર્ય કરતી સત્તાને માની લીધી; ત્યારે વેદાંતીઓએ એમ બોધ કર્યો કે આપણા પૂર્વ ભવના કર્મોની અસર દુનિયાના સૃષ્ટિ તથા નિયંત્રા, ઇશ્વર ઉપર આધાર રાખેછે, કેમકે તેઓના મત પ્રમાણે આ જગતનાં બીજે બ્રહ્મામાં એક કલ્પથી બીજા કલ્પ સુધી, એક સૃષ્ટિથી બીજી સૃષ્ટિ સુધી, ગ્રમ રહેલાં છે. તેઓની હમેશની રહી પ્રમાણે અલંકારિક ભાષામાં તે કહેછે કે સારાં નરસાં કર્મોનાં બીજે આપણાં પોતાનાં વાવેલાં હોયછે. પણ જેમ સ્વાભાવિક બીજોનું ઉગવું વરસાદ તથા તડકા ઉપર આધાર રાખેછે, તેમ તેમનું બીજા ભવમાં ઉગવું ઇશ્વરના હાથમાં છે. કાંઈ પણ નીતિના બોધની સત્તા વિષે અને તેની સ્ત્રી પુરુષોના વર્તન ઉપર ચતી અસર વિષે આપણે ગમે તેટલા શંકાશીલ હોઈએ, તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે આ કર્મ મત સૌથી વિશેષ રચણે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, અને તેથી લાખો મનુષ્યોનાં દુઃખ ચોખાં થયાં છે, અને તેમને પોતાનાં આ ભવનાં સંકટો સહન કરવામાં તેમજ પોતાની ભવિષ્યની રિચતિ સુધારવામાં ઉત્તેજન મળ્યું છે.

આત્માની પૂર્વાસ્થા.

એક ખાખત કેટલીક વાર અધારામાં રહી જાયછે, તે એ કે જ્યારે આપણને આપણા આગત્તા ભવનું સ્મરણ નથી, બલકે તેની હંયાતી સિવાય તે વિષે બીજું કાંઈ આપણે જાણતા નથી, ત્યારે આપણને શામાટે આપણા પૂર્વ કર્મોનું જી બોગ-

વતું પડતું હશે ? પણ જ્યારે આપણને આપણી વર્તમાન જીંદગીનાં પહેલાં બે, ત્રણ, ચાર વર્ષો યાદ આવતાં નથી, ત્યારે આપણને આપણો પૂર્વ ભવ કેવી રીતે યાદ આવે ? કવિ વડસિંઘદેવે નીચેના મત હવે ધણું કરીને સામાન્ય રીતે સ્વીકારતો હોવો જોઈએ. તે લખેછે કે :—

ઉદય પામતો જીવન-તારો, નિજ સાથે સ્વ જનમથી;

અસ્ત થયો છે અવર સ્થળે તે, આવે દેશાન્તરથી.

પણ તેજ મત ઉપરથી એવો મત ફલિત થાયછે કે આગલા જીવનમાં આપણો તારો આપણે જોવો ક્યો હોય તેવોજ આ જીવનમાં હોયછે; પણ તે મત ધણાને કાને હજી કદાચ અપરિચિત લાગશે. પણ કેટલાક વેદાંતીઓને એટલે સુધી લાગ્યું જણાયછે કે જે કમો માટે આ ભવમાં આપણને સુખ દુઃખ ભોગવવું પડેછે તે આપણાંજ કમો હોવાં જોઈએ એમ જરૂરનું નથી, તે કમો ધણાનાં ભોગાં થયેલાં હોય. જેમ આપણે ખીજનાં સારાં કૃત્યોનાં સારાં પરિણામોનો લાભ લઈએ છીએ, તેમ આપણને ખીજનાં કરેલાં અનિષ્ટ કૃત્યોનાં પરિણામો પણ ભોગવવાં પડે. મનુષ્ય જાતિ એક શરીર અથવા કુટુંબ છે. તેના કોઈ પણ અવયવ અથવા અંગીભૂતને દુઃખ થાય તો આખાને દુઃખ થાય, કેમકે આપણે એક ખીજનાં અંગીભૂત છીએ. આ મત સ્વીકારવામાં આવે, તો તેથી અમુક કુળમાં અમુક ગુણનો ક્રમવાર સંચાર થવાનો, અથવા નવી સંપાદન કરેલી ટેવ પાછળથી દૃઢ થઈ જવાનો, ખુલાસો થાયછે. વળી તેથી પૂર્વજોના પાપનો બદલો તેમની ત્રીજી ચોથી પેઢીનાં ધરજોડાને

શામાટે મળેછે તે પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ.

સામાન્ય દિલની, બલકે મનુષ્ય જાતના એકેય અગર દૃઢ સંધાનની, આ લાગણી વેદાંતીઓને સ્વાભાવિક રીતે યત્ની લેખે. દરેક મનુષ્યનું ખરું અસ્તિત્વ બ્રહ્મ છે એ સિદ્ધાંત ઉપર તેમનું આખું દર્શન ચલ્યાયેલું છે. જો કે આ લાગણી મુખ્યત્વે કરીને ગહન છે, તોપણ તેની પ્રસંગોપાત્ત નીતિ ઉપર અસર થતી જોવામાં આવેછે. આપણે જોતીએ છીએ કે આપણે આપણા પાડોશીઓને આપણા પોતાની પેઠે ચાહવા લેખે. વેદાંતી જોલેછે કે આપણે આપણા પાડોશીઓને આપણા આત્મા તરીકે ચાહવા લેખે, એટલે કે આપણે તેમને તેમનામાં જે કેવળ દૃશ્ય છે તે માટે નહીં, તેમની બલમનસાઈ અગર સૌંદર્ય અગર બળ અગર મમતા માટે નહીં, પણ તેમના આત્મા માટે, તેઓ સર્વમાં રહેલા પરમાત્મા માટે, ચાહવા લેખે. દાખલા તરીકે, વર્ણનપદોમાં, એક વૃદ્ધ ઋષિ, જ્ઞાનપ્રસ્થ થતી વેળા પોતાની બે સ્ત્રીઓની રમ લેતી વખતે પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને કહેછે (વૃહદા, ૨, ૪) કે: “હે પ્રિયે, તું પ્રિય શબ્દો જોલેછે. આવ, બેસ, હું તને તે સમજાવું, અને હું કહું તે ઉપર બરાબર લક્ષ આપ. પછી તેણે કહ્યું: ‘ખરેખર, તમે ધણીને ચાહો તેટલા માટે ધણી પ્રિય નથી; પણ તમે આત્માને ચાહો તે માટે ધણી પ્રિય છે. ખરેખર, તમે સ્નાન ચાહો તેટલા માટે સ્ત્રી પ્રિય નથી, પણ તમે આત્માને ચાહો તેટલા માટે સ્ત્રી પ્રિય છે.’”

આ પ્રમાણે દીકરાને, મિત્રોને, દેવોને અને તમામ પ્રાણીઓને ચાહવાં; તેઓની ઉપરથી દેખાતી આકૃતિ માટે નહા,

પણ તેમનામાં રહેલા આત્મા માટે, તેમના અમર આત્મા માટે, જે પરમાત્માનો આપણે સૌ અંશ છીએ અને જેમાં આપણે રહીએ છીએ, ફરીએ છીએ અને રિચતિ પામીએ છીએ તેને માટે, તેમને ચાહવાં. પૂર્વ દેશીય ધર્મનાં ધણાં સિદ્ધાંતોની પેઠે આ સિદ્ધાંતને પણ, એટલે કે આપણા પાડોશીઓને ચાહવામાં આપણે આપણા પોતાને ને પરમાત્માને ખરેખર ચાહીએ છીએ તે સિદ્ધાંતને પણ, કેટલીક વાર એટલી હદ સુધી લઇ જવામાં આવ્યો છે કે હસવું આવે. તોપણ આપણા પાડોશીઓને ચાહવાનું જે કારણ બતાવવામાં આવ્યું છે-એટલે કે તેમને ચાહવામાં આપણે પરમાત્માને ચાહીએ છીએ અને પરમાત્માને ચાહવામાં આપણે આપણા પોતાને ચાહીએ છીએ-તે કારણ બુદ્ધિના ધણા મોટા પ્રયાસથી શોધી કાઢવામાં આવેલું જણાય છે. એમાં જે ગંભીર સત્ય ગુપ્ત રહેલું છે તે મારા જણવા પ્રમાણે કોઇ ખીજ પ્રજાએ ખરેખર આવી પૂર્ણતાથી બતાવવા પ્રયાસ કર્યો નથી.

હવે તમારા જણવામાં આવ્યું દશે કે વેદાંત દર્શનની અધ્યાત્મ વિદ્યા ગમે તેટલી ગહન હોય તોપણ તેમાં નીતિનો અગત્યનો વિષય વિસારી મૂકવામાં આવ્યો નથી, પણ તેથી હજુ આપણે તેમાં નીતિ જ્ઞાન શરૂઆતમાં, મધ્યમાં ને અંતમાં જોઈએ છીએ. તળી એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે વેદાંતીઓ પરમાત્મા સંબંધી વિચારમાં એટલા તો ગરકાવ રહેતા કે દુનિયા, વિષય તથા ખીજ સત્તાની સામાન્ય લાક્ષણિકતા તેઓ ભોગ યજ્ઞ પડે તેવા નહોતા.

સિંહાવલોકન.

તમારા મગજમાં વેદાંત દર્શનનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ રહી જાય એમ હું ઇચ્છું. તેની તમામ હકીકત યાદ રહેવી મુશ્કેલ છે, પણ કંઈ નહીં તો તેનો સામાન્ય ઉદ્દેશ તો રહી શકે. “અરે, તત્ત્વજ્ઞાન મને બહુ ગહન લાગે છે” એમ કહેવું અથવા “પૂર્વ દેશીય તત્ત્વજ્ઞાન ગૂઢ અગર દુર્બોધ્ય છે” એમ કહી એ વિષયને પતાવી દેવો—એ બહુ ખરાબ આદત છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે વેદાંત દર્શનનો કોઈ પણ ભાગ કદિ ગૂઢ નહોતો, પણ સર્વને પ્રુલ્લો હતો. અને તે દર્શન અહીં હાજર રહેલા આપણામાંના હરકોઈથી કેળવણી અને સામાન્ય જ્ઞાનમાં ઉતરતા પુરોગોએ પ્રયાસથી ઉભું કર્યું છે. તેમને પગલે પણ શું આપણે નહીં ચાલી શકીએ? બે ત્રણ હજાર વર્ષો પહેલાં હિંદુસ્થાનના કાળી ચામડીવાળા વતનીઓએ જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે શું આપણા માટે બહુ ઉચ્ચ અને ગહન છે? તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન દુર્બોધ્ય છે એમ જોયો કહે છે તેઓને કદાચ દુર્બોધ્ય શબ્દનો અર્થ માત્ર પણ આવડતો નહીં હોય. તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે દુર્બોધ્ય તત્ત્વજ્ઞાન ઝાકળ, વાદળ અને વરાળથી ઢંકાયેલું હશે. પણ ખરું દુર્બોધ્ય તત્ત્વજ્ઞાન તો ઉનાળાના વાદળની પેઠે સ્પષ્ટ, ચક્રચક્રીત અને ઉજ્જ્વળતાથી ભરપૂર છે. દુર્બોધ્યનો અર્થ એટલોજ છે કે તે સમજવા માટે તૈયારી અને શરૂ મંત્રની જરૂર છે. દુર્બોધ્ય વસ્તુઓ એટલે અધારમાંજ પડી રહેલી ચીજો નહીં, પણ અધારમાંથી પ્રકાશમાં લાવેલી અને ચક્રચક્રીત, સ્પષ્ટ અને દૃશ્ય બનાવેલી ચીજો.

કોઇ પણ દર્શન પૂર્વાપર સંબંધ ધરાવતું, અને એક નાના બીજામાંથી ઉત્પન્ન થતી અવંચલી વસ્તુ જેવું હોય, તે આપણે તેનું મધ્ય બિંદુ સુકરર કરી શકીએ, તેમાંથી નીકળતા સિદ્ધાંતો સમજી શકીએ અને વગર મુદ્દાની, અને અત્રંકાર તરીકે દાખલ કરેલી, હકીકતો એક બાજુ રાખીને, તેની દલીલ કઈ દિશામાં જાય છે અને તે કયે રથને પહોંચવા માગે છે તે જોઈ શકીએ.

એક વેદાંતીએ એક ટુંકી કડીમાં વેદાંત દર્શનના સારનો અચ્છી રીતે સમાવેશ કર્યો છે, અને તેવીજ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનાં બીજાં દર્શનનો સાર લખવામાં આવે તો કેવું સારું ! તે વેદાંતીલખે છે કે:—

શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રંથકોટિમિ : ।

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જીવો બ્રહ્મૈવ નાપર : ॥

“હજારો ગ્રંથમાં જે કહેલું છે તે હું તમને અર્ધા શ્લોકમાં કહેવા માગું છું:—બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ત્વ મિથ્યા છે, જીવાત્મા બ્રહ્મજ છે, બીજું કશું નથી.” બીજા શબ્દમાં કહીએ તો “બ્રહ્મ સત્ય છે, દુનિયા ક્ષણભંગુર છે, માણસનો આત્મા ઈશ્વરજ છે. બીજું કંઈ નથી.” સાર પછી તે લખે છે કે:—

યજ્ઞામાન્નાપરો લામ : યત્સુહાન્નાપરંમુક્તં ।

યજ્ઞાનાન્નાપરં જ્ઞાનં તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥

“જે લામ સિવાય બીજો કોઈ લામ નથી જે સુખ સિવાય બીજું કંઈ સુખ નથી, જે જ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ જ્ઞાન નથી, તે બ્રહ્મ છે. એમ જાણવું.” કારણકે જે બ્રહ્મ જાણે છે, તે બ્રહ્મ છે, આ વાત વધારે પારંગિત શબ્દોમાં કહીએ તો એ છે કે “આખી દુનિયા જીતતાં પણ માણસ પોતાનો આત્મા ખુવે તો પછી તેને શું શપરો ?”

સમાપ્ત.